

Politička biografija Savke Dabčević Kučar

Kardum, Marijana

Doctoral thesis / Disertacija

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Catholic University of Croatia / Hrvatsko katoličko sveučilište**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:224:734745>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-03**



HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGABIA

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository of the Catholic University of Croatia](#)



HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
Z A G R E B
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
Z A G R A B I A

DOKTORSKI STUDIJ
POVIJEST

Marijana Kardum

POLITIČKA BIOGRAFIJA SAVKE DABČEVIĆ KUČAR

Doktorski rad

Mentorica: dr. sc. Andrea Feldman, red. prof.

Zagreb, studeni 2023.

Doktorski studij:

Povijest



HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGREBIA

Marijana Kardum

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom izjavljujem i vlastoručnim potpisom potvrđujem da je moj doktorski rad:

Politička biografija Savke Dabčević Kučar / Political biography of Savka Dabčević Kučar
(naslov doktorskog rada na hrvatskom i engleskom jeziku)

izrađen pod mentorstvom/komentorstvom:

dr. sc. Andree Feldman, red. prof.
(navesti imena mentora/komentora)

i obranjen:

_____15. studenoga 2023. na Hrvatskomu katoličkom sveučilištu u 13:30h_____

(napisati datum, mjesto i vrijeme obrane doktorskog rada)

isključivo rezultat mog vlastitog i samostalnog rada koji se temelji na mojim istraživanjima i objavljenoj literaturi, a dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te navedeni u popisu literature.

Izjavljujem da niti jedan dio doktorskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranog rada te niti jedan dio doktorskog rada ne narušava ičija autorska prava.

Izjavljujem da niti jedan dio doktorskog rada nije iskorišten za bilo koji drugi rad u drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi u Republici Hrvatskoj i inozemstvu.

U Zagrebu, _20.11. 2023. _

Marijana Kardum
(vlastoručni potpis)

Doktorski studij:

Povijest



HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGABIA

Marijana Kardum

IZJAVA O ISTOVJETNOSTI SADRŽAJA DOKTORSKOG RADA

kojom izjavljujem i vlastoručnim potpisom potvrđujem da je sadržaj mojeg doktorskog rada:

Politička biografija Savke Dabčević Kučar / Political Biography of Savka Dabčević Kučar

(naslov doktorskog rada na hrvatskom i engleskom jeziku)

izrađen pod mentorstvom/komentorstvom:

dr. sc. Andree Feldman, red. prof.

(navesti imena mentora/komentora)

i obranjen:

15. studenoga 2023. na Hrvatskomu katoličkom sveučilištu u 13:30h

(napisati datum, mjesto i vrijeme obrane doktorskog rada)

koji dostavljam u elektroničkoj verziji u PDF inačici na CD-u/DVD-u, istovjetan tiskanoj verziji mog doktorskog rada (koji dostavljam u dva (2) tiskana primjerka, tvrdi uvez).

U Zagrebu, 20.11. 2023.

Marijana Kardum

(vlastoručni potpis)

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Naslov doktorskog rada	Politička biografija Savke Dabčević Kučar
Autor	Marijana Kardum
Mentor	dr. sc. Andrea Feldman, red. prof.
Komentor/komentor 2	
Ključne riječi	Savka Dabčević Kučar, reformni komunizam, Hrvatsko proljeće/ maspok.
Povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada	1. prof. dr. sc. Ivica Miškulin, Hrvatsko katoličko sveučilište, predsjednik 2. dr. sc. Nikica Barić, znanstveni savjetnik, Hrvatski institut za povijest, član 3. izv. prof . dr. sc. Naida-Michal Brandl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, član
Povjerenstvo za obranu doktorskog rada	1. prof. dr. sc. Ivica Miškulin, Hrvatsko katoličko sveučilište, predsjednik 2. dr. sc. Nikica Barić, znanstveni savjetnik, Hrvatski institut za povijest, član 3. izv. prof . dr. sc. Naida-Michal Brandl, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, član
Ustanova koja je dodijelila akademski stupanj doktora znanosti	HRVATSKO KATOLIČKO SVEUČILIŠTE
Doktorski studij	Povijest
Mjesto	Zagreb
Država obrane	Republika Hrvatska
Znanstveno područje	Humanističke znanosti
Znanstveno polje	Povijest
Znanstvena grana	
Vrsta studija	Sveučilišni
Razina studija	Poslijediplomska
Akademski stupanj	Doktor znanosti
Kratice akademskog stupnja	dr. sc.
Vrsta rada	Doktorski rad
Jezik pisanja doktorskog rada	Hrvatski
Jezik na kojem je doktorski rad obranjen	Hrvatski
Datum obrane doktorskog rada	15. studenoga 2023.

BASIC DOCUMENTATION CARD

Thesis Title	Political biography of Savka Dabčević Kučar
Author	Marijana Kardum
Mentor Co-mentor/Co-mentor 2	PhD Andrea Feldman, Full Professor
Key words	Savka Dabčević Kučar, reform communism, Croatian Spring/mass movement.
Thesis Evaluation Committee	<ol style="list-style-type: none"> 1. PhD Ivica Miškulin, Full Professor, Croatian Catholic University, president 2. PhD Nikica Barić, scientific advisor, Croatian Institute of History, member 3. PhD Naida-Michal Brandl, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, member
Thesis Defense Committee	<ol style="list-style-type: none"> 1. PhD Ivica Miškulin, Full Professor, Croatian Catholic University, president 2. PhD Nikica Barić, scientific advisor, Croatian Institute of History, member 3. PhD Naida-Michal Brandl, Associate Professor, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, member
The Institution Awarding the Academic Degree	CATHOLIC UNIVERSITY OF CROATIA
Doctoral Study	History
Location	Zagreb
Country of Defense	Republic of Croatia
Scientific Area	Humanities
Scientific Field	History
Scientific Branch	
Type of Study	University
Level of Study	Postgraduate
Academic Degree	PhD Degree
Abbreviated Academic Degree Title	PhD
Type of Thesis	Postgraduate Thesis
Language of Thesis (written)	Croatian
Language of Thesis (defenced)	Croatian
Date of Thesis Defense	November 15, 2023

Sažetak

Planirani doktorski rad istražiti će intelektualno i političko djelovanje jedne od ključnih političarki Hrvatske i Jugoslavije u razdoblju komunističke vlasti, Savke Dabčević Kučar (1923–2009). Kontekstualni okvir disertacije čini namjera izučavanja mogućnosti reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja, dakle njegova političkoga, društvenoga i kulturno-identitetskoga projekta na primjeru intelektualnoga doprinosa Dabčević Kučar pokušajima njegove liberalizacije (1960-ih i ranih 1970-ih).

Ključne riječi: Savka Dabčević Kučar, reformni komunizam, Hrvatsko proljeće/maspok.

Summary

The dissertation will investigate the intellectual and political activities of Savka Dabčević Kučar (1923–2009), one of the key politicians of Croatia and Yugoslavia under communist rule. The contextual framework of the dissertation is based on the intention to study the possibilities of reforming the communist model of government and social order, i.e. its political, social and cultural-identity project on the example of intellectual contribution of Savka Dabčević Kučar to the attempts of its liberalization (in the 1960s and early 1970s).

Keywords: Savka Dabčević Kučar, reform Communism, Croatian Spring/maspok.

POJAŠNJENJE I ZAHVALE

Doktorski studij upisala sam netom prije početka globalne pandemije COVID-19 i zagrebačkih potresa. Posljedično, dostupnost relevantne literature i, još važnije, pristup arhivskom gradivu u nacionalnim i međunarodnim institucijama bili su mi krajnje otežani za većega dijela trajanja doktorskoga studija. Koji mjesec kasnije, iznenadni odlazak Profesora, mentora Iva Banca bio je nenadoknativ gubitak. Moje istraživanje i napisani doktorski rad zato su u bitnome određeni upravo tim izazovima.

Dugujem zahvalnost onima koji su mi pomogli u svladavanju dijela tih izazova. Za poticajne razgovore o doktorskom radu i/li pomoć s pronalaskom i pribavljanjem literature i izvora u različitim fazama nastanka ovoga rada, posebno zahvaljujem Katherine Lebow sa Sveučilišta Oxford, Narcisu Tulbureu s Bukureštanske akademije ekonomskih studija, Ioani Macrea-Toma sa Srednjoeuropskoga sveučilišta u Beču i Senii Pašeta sa Sveučilišta Oxford. Za dosljedan poticaj mojemu radu velika hvala Naidi-Michal Brandl s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Ivici Miškulinu s Hrvatskoga katoličkog sveučilišta i Nikici Bariću s Hrvatskoga instituta za povijest te dragim beogradskim, skopskim, ljubljanskim i zagrebačkim kolegama i prijateljima koji su pomagali razgovorima i u nabavci stručne literature, Katarini Beširević, Vasku Talevskom, Tomažu Ivešiću, Ivanu Boti i Klubu Sinjana. Za susretljivost u istraživanju zahvaljujem djelatnicima Hrvatskoga državnog arhiva, Državnoga arhiva u Dubrovniku, Arhiva Jugoslavije, Istorijjskoga arhiva Beograda, Arhiva Republike Slovenije i Arhiva Srbije.

Za pomoć u istraživanju zahvaljujem Sveučilištu u Illinoisu čiji sam suradnik (*associate*) bila 2021. godine i Zakladi British Scholarship Trust za omogućavanje i financiranje istraživanja na Sveučilištu Oxford 2022. godine. Posebnu zahvalu upućujem Učiteljskom fakultetu i dekanu Siniši Opiću te Hrvatskoj zakladi za znanost. Za tvrdoglavu nēupitnu podršku, hvala Evelini Rudan i Idi Ograjšek Gorenjak s FFZG-a te Ani Batinić iz HAZU-a.

Za svesrdno prihvaćanje teme i prve korake, hvala, Profesore.

Hvala sestri Andrijani i bratu Mariu; hvala prijateljima koji su postali *familija*.

Za sve ostalo i povrh – hvala Andrei Feldman.

SADRŽAJ

0. UVOD	1
1. GENERACIJA OSMOGA KONGRESA - perspektive političke i ekonomske reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja	10
1. 1. Savka Dabčević Kučar - skica za političku biografiju	12
1. 2. „Neka idejno-politička pitanja...“ šezdesetih godina	26
1. 3. „O nekim problemima privrednog sustava“ - ekonomsko utemeljenje reformizma... 52	
2. HRVATSKI NACIONALNO-REFORMNI POKRET	71
2. 1. „Jedan milijun podijeljen s jednim milijunom“ - k ostvarenju „političkoga subjektiviteta Hrvatske“	73
2. 2. Prva žena hrvatske Partije - Deseta sjednica	96
2. 3. Od Desete sjednice do „Maloga Karađorđeva“	121
3. PROLJEČARSKI SNOVI I JUGOSLAVENSKA STVARNOST 1971. - dosezi i limiti reformnih nastojanja	149
3. 1. Europsko obzorje ili provincijska anonimnost - međunarodna dimenzija „Hrvatskoga proljeća“	151
3. 2. Frangas, non flectes - <i>Karađorđevo</i>	165
3. 3. „S onu stranu Panteona“ - žene na pozicijama moći u socijalizmu	188
4. ZAKLJUČAK	205
5. PROŠIRENI SAŽETAK NA ENGLESKOMU JEZIKU	213
6. BIBLIOGRAFIJA	225
IZVORI	225
LITERATURA	232
POPIS POKRATA.....	247

0. UVOD

Značaj teme. Teorijske postavke. Ciljevi, hipoteze, istraživačka pitanja.

Istraživanja složenoga intelektualnog i političkog djelovanja Savke Dabčević Kučar (Korčula, 6. prosinca 1923 – Zagreb, 6. kolovoza 2009), žene koja je zauzimala najvažnije političke funkcije u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u vremenu najdinamičnije društveno-političke aktivnosti cijeloga komunističkog razdoblja krajem šezdesetih godina 20. stoljeća, ostala su izvan fokusa nacionalne historiografije. Bila je predvodnica posljednjih potentnih reformnih stremljenja koja su, neočekivano, prerasla u masovni nacionalno-reformni pokret koji je prvi put u hrvatskoj i jugoslavenskoj socijalističkoj/komunističkoj povijesti tražio i dobivao legitimaciju od naroda. Kada je s vrhova partijske nomenklature pala u nemilost i postala *persona non grata* do kraja socijalističkoga/komunističkoga razdoblja hrvatske povijesti spjevane su rugalice o njezinoj sklonosti liderstvu i „kraljevanju“ Hrvatskom koje svjedoče o simboličkom značaju njezine pojave. Uspomena na razdoblje i osobu Dabčević Kučar bilo je i izrazito pozitivno, iako ne i javno elaborirano tijekom komunističke epohe.

Intelektualno stimulativna *povijesna osobnost* Savke Dabčević Kučar predstavlja paradigmu dosega i limita hrvatskoga, pa i jugoslavenskoga komunističkog eksperimenta prije njegova ideološkoga sloma i posvemašnjega gubitka legitimacije represijom od kraja 1971. godine te duboke ekonomske i političke stagnacije i krize koje su uslijedile. Stoga, ovaj doktorski rad nastoji doprinijeti prvenstveno istraživanju intelektualnoga i političkoga djelovanja jedne od najvažnijih političara Hrvatske i Jugoslavije u razdoblju komunističke vlasti, ali se posredno, istraživanjem ključnih mjesta njezine *političke biografije*, analiziraju koncepti i leksikon reforme komunističkih režima, mogućnosti i ograničenja opozicije režimu i oblici neslaganja s njime, načini osiguravanja političke i ideološke legitimacije u jednopartijskom sustavu, utjecaji stručnjaka i intelektualaca te pozicija žena u komunističkomu društvu u kojemu su žene tek formalno ostvarile ravnopravnost.

Istraživanje je, teorijski i metodološki, bilo usmjereno intelektualnoj analizi i elaboraciji te nužnoj diversifikaciji intelektualnih i političkih (pre)vrednovanja jugoslavenskoga komunističkog režima 1960-ih i ranih 1970-ih. Poseban je naglasak stavljen na propitivanje i inkorporiranje najnovijih spoznaja iz istraživanja socijalizma/komunizma međunarodno

relevantne znanstvene produkcije te kritičku analizu arhivskih izvora. Kontekstualni okvir disertacije čini namjera izučavanja mogućnosti reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja, dakle njegova društvenoga, političkoga i kulturno-identitetskoga projekta na primjeru intelektualnoga doprinosa pokušaju njegove liberalizacije. Stoga je glavna tema ovoga doktorskog rada uloga Savke Dabčević Kučar u pokušaju osvjetljavanja i razumijevanja komunizma kao sustava.

Ovaj je rad usmjeren kritičkoj analizi i interpretaciji djelovanja izuzetno popularne ekonomistkinje i sveučilišne profesorice Savke Dabčević Kučar, prvenstveno u razdoblju kada ona obnaša najviše političke, državne i partijske, dužnosti u SRH (od 1967. kao predsjednica Izvršnoga vijeća Hrvatske, a od 1969. predsjednica Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske). Dakle, ovo se istraživanje nije namjeravalo ograničiti na pravocrtnu elaboraciju cjelokupnoga političkog puta Dabčević Kučar koji bi uključivao manje značajan politički angažman prije razdoblja tzv. Hrvatskoga proljeća ili sudjelovanje u političkom životu Republike Hrvatske nakon 1990. Umjesto toga, cilj je bio potvrditi hipotezu kako teorijska i metodološka usredotočenost na djelovanje Dabčević Kučar može ponuditi razumijevanje različitih intelektualnih i političkih smjerova jugoslavenskoga komunizma kao sustava 1960-ih i ranih 1970-ih. Stoga, ključno istraživačko pitanje ima za cilj potvrditi kako se analizom djelovanja Dabčević Kučar može ustvrditi dosege i limite reforme odozgo komunizma u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Metodologija i plan istraživanja

Onkraj sada već gotovo iscrpljenih potencijala koje su imali hladnoratovski okviri istraživanja ovih fenomena, rad postavlja ključna istraživačka pitanja koja nadilaze modele poput totalitarnoga. Isto se tako djelovanje Savke Dabčević Kučar nije reduciralo na međuodnos ekonomski utemeljene rasprave i nacionalnoga pitanja. Nasuprot tomu, ovaj rad njezinu ulogu smatra intelektualnim fenomenom jer ona predstavlja idejni doprinos razrješavanju posvemašnje krize komunizma. Istražuju se transferi ideja i praksi koje su utjecale na reformni pokret koji je tražio izmjene socijalističkoga sustava i to unutar aktualnoga društveno-političkog konteksta čiji se utjecaji i učinci sustavno preispituju. Analizirajući intelektualne potencijale komparativne i transnacionalne metodologije historijske znanosti, ova studija u obzir je uzela uvide iz reformističkih tendencija u drugim jugoslavenskim republikama i pokrajinama, ali i drugim

komunističkim zemljama druge polovice 20. stoljeća te ponudila teorijsku i metodološku novinu postojećim istraživanjima komunizma uvidom u međunarodna istraživanja koja su u posljednja dva desetljeća sve više usmjerena globalnoj povijesti.

Izbjegavajući manjkavosti fokusa isključivo na diplomatsku povijest Hladnoga rata, iz perspektive državne politike i njezina utjelovljenja u okoštanim strukturama vlasti, ovaj doktorski rad nastoji ponuditi slojevitiju interpretaciju jednoga dinamičnog povijesnog razdoblja kojega je obilježila osobnost Dabčević Kučar. Stoga je ovaj doktorski rad nastojao uključiti niz rodno, nacionalno ili na drugi način podzastupljenih povijesnih djelovanja. Nezanemariva je činjenica kako je jedinom masovnom pokretu socijalističkoga razdoblja na čelu bila upravo žena. Slom hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta dovršio je, naročito u nacionalnomu kontekstu, eksperiment koji je imao potencijal ponuditi alternativu partijskoj svemoći i državnoj kontroli nad svim pitanjima. Intenzivno istraživanje arhivske i periodičke građe, publicističkih i drugih objavljenih multidisciplinarnih izvora intelektualne povijesti omogućilo je kritičku analizu domaće i međunarodne literature iz povijesti komunizma u Europi.

Disertacija se prvenstveno metodama intelektualne povijesti, osim djelovanjem i ulogom Savke Dabčević Kučar u hrvatskoj politici komunističkoga razdoblja, pozabavila i analizom značajki i tehnologijom vlasti jednopartijskoga sustava te mogućnosti reforme odozgo koje su u komunizmu bile naviještane unutar sve polariziranije političke klime i ozračja nemogućnosti dogovora u Jugoslaviji 1960-ih i ranih 1970-ih. Rekonstruirat će se razvoj ideja važnih za reformistička nastojanja, razumijevajući širok raspon uključenosti Dabčević Kučar u njihovo oblikovanje, zagovaranje ili kritiziranje. Na tragu recentnih istraživanja komunizma, planirana disertacija izbjegavat će reproduciranje simplificirajućih podjela kako bi ponudila složeniju i slojevitiju interpretaciju analizom različitih, pa i proturječnih i međusobno isključivih, perspektiva ovim povijesnim i intelektualnim fenomenima. Istraživanjem značaja intelektualaca i stručnjaka u legitimaciji partijske države, ponudit će se slojevitija interpretacija značaja Savke Dabčević Kučar kao nacionalne komunistkinje koja je „partijski rad shvatila kao naučnu disciplinu“.¹

¹ HR-HDA-1220-CK SKH-D DOK-POV 867/6, str. 1-2. (istakla M. K.). Usp. i Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, *Izveštaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove. (Izveštaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine)* (Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1972).

Očekivani znanstveni doprinos

Politička biografija Savke Dabčević Kučar potrebna je prvenstveno u nedostatku sustavne i temeljite historiografske obrade njezina političkoga i intelektualnoga djelovanja. Osim što je ovo istraživanje opravdano zbog nepostojanja historiografske studije o Dabčević Kučar, doprinos ove studije jest potrebna revalorizacija dosadašnjih sporadičnih historiografskih obrada ne samo njezina političkoga i intelektualnoga djelovanja nego i promišljanje fenomena izvan isključivosti nacionalne historiografije. Uvođenjem novih koncepata i pristupa, doktorski rad otvara prostor budućim istraživanjima niza fenomena socijalističke stvarnosti obilježenom sve vidljivijim simptomima duboke krize, ali ne pretendira ponuditi konačan sud ni o glavnoj akterici ove studije ni o društvenom, ekonomskom i političkom sustavu koji ju je oblikovao i koji je ona pokušala preoblikovati.

Politička biografija Savke Dabčević Kučar, studija uloge i djelovanja najvažnije hrvatske političarke uopće, informirana komparativnim i transnacionalnim utjecajima znanstvenih izučavanja komunističkih sustava, nastoji biti doprinos političkoj, intelektualnoj, ali i ženskoj povijesti i izvan okvira nacionalne historiografije. Doprinos je to i izučavanju komunizama Istočne Srednje Europe upravo zbog smještanja reformističkih tendencija u okvir izučavanja transnacionalnih fenomena tzv. revizionizma u poststalinističkim društvima i partijama s različitim pozicija na ideološkom spektru. Doktorski rad namjerava ponuditi znanstvenu analizu političke osobnosti Savke Dabčević Kučar, onkraj svake mitologizacije, nudeći istovremeno i historiografsku analizu važnoga povijesnog trenutka koji svodi račune o dosezima i limitima same jugoslavenske države.

Kratki pregled sadržaja doktorskoga rada

Uvod je do sada obuhvatio obrazloženje i značaj teme doktorskoga rada, korištene metodologije i teorijskih uvida, ključnih ciljeva i istraživačkih pitanja te pretpostavku o znanstvenom doprinosu doktorskoga rada. U nastavku će se obrazložiti struktura rada te ukratko predstaviti ključna literatura i obrazložiti bibliografija. Dakle, nakon uvodne rasprave koja nudi okvir ove studije koja na primjeru Savke Dabčević Kučar namjerava pokazati dosege i limite mogućnosti reforme odozgo komunističkoga sustava u Hrvatskoj i Jugoslaviji, slijedi prvo

poglavlje „Generacija Osmoga kongresa – perspektive političke i ekonomske reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja“ koji istražuje idejna polazišta političkoga i ekonomskoga reformiranja jugoslavenskoga i posebno hrvatskoga komunističkog modela vlasti, posebno u kontekstu revitalizacije nacionalnoga pitanja u javnomu diskursu i političkomu životu. U prvom potpoglavlju ponuđena je skica za političku biografiju Dabčević Kučar, a ukratko su prikazani idejni utjecaji njezina društvenoga podrijetla, odgoja, obrazovanja te sudjelovanja u Drugomu svjetskom ratu, boravka u Sovjetskomu Savezu i na Zapadu. Drugo potpoglavlje, „'Neka idejno-politička pitanja...' šezdesetih godina“, začinje razdobljem „godina praznoga hoda“ političke biografije Dabčević Kučar do njezina profesionalnoga uključivanja u partijski rad, odnosno pedesetim godinama. Analiziraju se najvažnije ideje i pojmovlje za razumijevanje „reformnih šezdesetih“ u Hrvatskoj i Jugoslaviji. U fokusu je bila tzv. generacija Osmoga kongresa SKJ, koja je kasnije pokušala iznijeti političke reforme komunističke Jugoslavije. Postavljen je okvir analize i istraživanja političke biografije Dabčević Kučar u ključnom razdoblju hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta, odnosno u razdoblju kada ona preuzima najvažnije funkcije u Hrvatskoj – od 1967. do kraja 1971. godine. Treće potpoglavlje – „'O nekim problemima privrednog sustava' – ekonomsko utemeljenje reformizma“ – započinje analizom komunističke planske ekonomije. Analizira se uloga Dabčević Kučar kao jedne od prvih profesionalnih ekonomistkinja u Jugoslaviji i kao sveučilišne profesorice političke ekonomije i autorice sveučilišnih udžbenika iz te discipline. Donose se zaključci o njezinoj ulozi u ekonomskim reformama od početka 1960-ih, kao i o načinima na koje je postala značajno ime ekonomske reforme i glasnogovornica ekonomskih i političkih zahtjeva Hrvatske u Jugoslaviji.

Drugo poglavlje doktorskoga rada naslovljeno je „Hrvatski nacionalno-reformni pokret“. Prvo potpoglavlje – „'Jedan milijun podijeljen s jednim milijunom' – k ostvarenju 'političkoga subjektiviteta Hrvatske'“ – započinje analizom partijske tehnologije vlasti (ideologija, hijerarhija i legitimacija vlasti, jezik u komunizmu). Nadalje se interpretira politički uspon tzv. generacije „Osmoga kongresa“, prvenstveno politička uloga Savke Dabčević Kučar u drugoj polovici šezdesetih godina, neposredno prije i nakon preuzimanja funkcije članice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije 1966. i predsjednice Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske 1967. godine. Istovremeno se u hrvatskomu društvu odvija politizacija intelektualaca, nacionalnih kulturnih institucija i građana. Kao predsjednica „hrvatske vlade“, Dabčević Kučar iznimno je aktivna u zastupanju reforme i hrvatskih ekonomskih i političkih interesa, što je

dovodi u sukob sa središtem jugoslavenske federacije. Također, potpoglavlje donosi uvid u međunarodnu političku situaciju druge polovice šezdesetih godina. Drugo potpoglavlje – „Prva žena hrvatske Partije – Deseta sjednica“ – analizira političku ulogu Dabčević Kučar kao predsjednice Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske od 1969. godine. Detaljno se analiziraju preduvjeti za formiranje partijskoga vodstva nacionalno-reformnoga pokreta: reformna djelovanja Izvršnoga vijeća Sabora SRH pod predsjedanjem Dabčević Kučar i njezina nasljednika Dragutina Haramije te stvaranje savezništva s hrvatskim javnim intelektualcima. Posebno je važna uloga Dabčević Kučar na prijelomnoj Desetoj plenarnoj sjednici Centralnoga komiteta SKH-a, koja je održana početkom 1970. Vrednuje se djelovanje hrvatskoga političara, potpredsjednika Savezne skupštine, Miloša Žanka. U sukobu s jugoslavenskim unitarizmom, rukovodstvo Dabčević Kučar formiralo je novu hrvatsku političku platformu na reformskim i nacionalno osviještenim osnovama. Treće potpoglavlje – „Od Desete sjednice do 'Maloga Karađorđeva'“ – analizira divergentne reakcije „političke javnosti“ i partijske vrhuške na Desetu sjednicu i dodatno zaoštavanje sukoba reformnih rukovodstava, naročito hrvatskoga, s ostatkom jugoslavenske političke i partijske scene kao uvod u najveću krizu jugoslavenske partije i države – 1971. godinu. Konačno, analiziraju se pokušaji uklanjanja hrvatskoga rukovodstva, poput „špijunske afere“ i „Maloga Karađorđeva“.

Treće poglavlje naslovljeno je „Proljećarski snovi i jugoslavenska stvarnost 1971. – dosezi i limiti reformnih nastojanja“. Savka Dabčević Kučar svojom se intelektualnom i političkom aktivnošću u tijeku 1971. pokazala paradigmom tih dosega i limita. Prvo potpoglavlje – „Europsko obzorje ili provincijska anonimnost – međunarodna dimenzija 'Hrvatskoga proljeća'“ – sadrži analizu i interpretaciju međunarodne uvjetovanosti nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj kako bi se jasnije sagledalo mjesto reformnih nastojanja u Hrvatskoj u širim europskim razmjerima i u procesima raspada komunizma, ponajprije ovisnomu o blokovskoj podjeli svijeta. Drugo potpoglavlje – „Frangas, non flectes – *Karađorđevo*“ pokazuje kako je za razumijevanje fenomena hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta bio važan odnos s Titom, kao i sa središtem federacije i drugim rukovodstvima republičkih partija, a posebno mjesto zauzima raskol unutar vrha hrvatske Partije. Ovo potpoglavlje stoga sadrži uvide u promišljanja i političku valorizaciju zahtjeva hrvatskoga reformnoga rukovodstva Savke Dabčević Kučar od strane zastupnika interesa drugih jugoslavenskih republika (Srbija, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija). Konačno, limiti reformnih mogućnosti, uvjetovani rascjepom u hrvatskoj partiji i posredstvom

odnosa sa Sovjetima na početku osmoga desetljeća 20. stoljeća, upravljani nedostatcima inherentnima jugoslavenskomu sustavu i modelu vlasti, očitovat će se u slomu nacionalno-reformnoga pokreta u Karađorđevu u prosincu 1971. Posljednje potpoglavlje doktorskoga rada – „S onu stranu Panteona' – žene na pozicijama moći u socijalizmu“ – donosi tumačenje uloge i položaja žena u socijalizmu, naročito onih na pozicijama moći. Nakon pregleda teorijskoga i istraživačkoga konteksta za razumijevanje uloge Dabčević Kučar i njezine ne slučajno izabrane nasljednice na čelu hrvatske Partije, Milke Planinc, analizira se njihova uloga kao paradigmatiskih primjera mogućnosti reforme komunizma u Hrvatskoj.

U Zaključku će se, uz zaključna razmatranja o ulozi Savke Dabčević Kučar u (jugoslavenskoj, hrvatskoj) politici i ekonomiji, utvrditi osnovne postavke o mogućnostima reforme odozgo komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja te njegova političkoga, društvenoga i kulturno-identitetskoga projekta.

Kratak pregled ključnih bibliografskih jedinica

U nastajanju ovoga doktorskog rada korištena je opsežna znanstvena literatura iz ekonomije, sociologije, socio-lingvistike te niza disciplina historijske znanosti, od kojih će u uvodu biti spomenuto tek nekoliko ključnih bibliografskih jedinica. Temeljna literatura za kontekstualizaciju komunizma kao jedne od najvažnijih ideologija 20. stoljeća jesu dvije opsežne kolektivne studije iz globalne povijesti komunizma: *The Oxford Handbook of the History of Communism*² te trosveščana *The Cambridge History of Communism*.³ Prvu je uredio oxfordski profesor Stephen A. Smith 2014. godine, a drugu talijanski povjesničar Silvio Pons 2017. godine (prvomu svesku suurednik je bio spomenuti profesor Stephen Smith, drugomu američki povjesničari Norman Naimark te Sophie Quinn-Judge, a posljednjemu, trećem svesku suurednici su bili povjesničari Juliane Fürst i Mark Selden). Cambrička globalna povijest komunizma sadrži

² *The Oxford Handbook of the History of Communism*, ur. Stephen A. Smith (Oxford: Oxford University Press, 2014).

³ *The Cambridge History of Communism*, sv. 1 – 3. (sv. 1, *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, ur. Silvio Pons i Stephen A. Smith; sv. 2, *The Socialist Camp and World Power 1941–1960s*, ur. Norman Naimark, Silvio Pons i Sophie Quinn-Judge; sv. 3, *Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*, ur. Juliane Fürst, Silvio Pons i Mark Selden) (Cambridge, Cambridge University Press, 2017).

i poglavlje o Jugoslaviji,⁴ čiji je autor yaleški profesor Ivo Banac, također autor knjiga *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* i *Sa Staljinom protiv Tita*,⁵ ključnih u razumijevanju širega kontekstualnoga okvira ovoga rada. Dakako, najvažnija recentna domaća studija, premda je ostala nedovršena, jest njegova *Sedamdeset i prva*⁶ kao prvi pokušaj sustavne i sveobuhvatne analize hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta. Od relevantnih recentnijih (doktorskih) istraživanja valja spomenuti radove povjesničara Andreja Milivojevića,⁷ naročito njegovu analizu i interpretaciju ekonomskoga aspekta jugoslavenskih reformnih šezdesetih godina, kao i radove slovenskoga povjesničara Tomaža Ivešića,⁸ čije su teze o jugoslavenskoj nacionalnoj ideji intelektualno poticajne.

Političke biografije osoba koje su imale značajna utjecaja na kontekst u kojem je djelovala Savka Dabčević Kučar napisali su, primjerice, Dino Mujadžević (politička biografija Vladimira Bakarića)⁹ i Dženita Sarač-Rujanac (politička biografija Branka Mikulića),¹⁰ koje su zanimljiv izvor informacija i pristupa, ali ovaj doktorski rad teorijski i metodološki, a i problemski ne slijedi ove primjere vlastitoga žanra zbog teorijsko-metodološkoga oslanca na intelektualnu povijest. Od memoarske publicistike, naravno, za ovaj su rad najvažniji bili memoari same Savke Dabčević Kučar¹¹ i kao izvor samopercepcije, ali i kao intelektualna (premda naknadna) elaboracija vlastitih nastojanja, a značajni su bili i memoari Mika Tripala i drugih sudionika širega društveno-političkog konteksta njezina vremena.¹²

⁴ Ivo Banac, "Yugoslav Communism and the Yugoslav State," u: *The Cambridge History of Communism*, sv. 2 *The Socialist Camp and World Power 1941–1960s*, ur. Norman Naimark, Silvio Pons i Sophie Quinn-Judge (Cambridge, Cambridge University Press, 2017), 570–596.

⁵ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca: Cornell University Press, 1984) – hrvatski prijevod: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, preveo s engleskoga Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1988); Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (Ithaca: Cornell University Press, 1988) – hrvatski prijevod: *Sa Staljinom protiv Tita: informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, s engleskoga preveo Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1990).

⁶ Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021).

⁷ Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013.

⁸ Tomaž Ivešić, "A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs". Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020.

⁹ Dino Mujadžević, *Bakarić: politička biografija* (Zagreb: Plejada; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011).

¹⁰ Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić: Politička biografija 1965–1989* (Sarajevo: Institut za historiju, 2020).

¹¹ Savka Dabčević Kučar, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*. 2 sv. (Zagreb: Interpublic, 1997).

¹² Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (Zagreb: Globus, 1990); Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, 2. izdanje (Sarajevo: University Press - Izdanja Magistrat, 2018); Milka Planinc, *Čisti računi*

Od domaće i međunarodne periodičke građe na početku treba spomenuti samo one jedinice koje su navođene u radu, primjerice časopisi, novine i interna izdanja iz proučavanoga razdoblja: *Borba*, *Central Intelligence Bulletin*, *CIA Weekly Summary Special Report*, *Current History*, *Ekonomski pregled*, *Economist*, *Hrvatska država*, *International Affairs*, *Jež*, *NIN*, *Socijalistička Hrvatska*, *Survey of Communist Propaganda / Trends in Communist Propaganda*, *Student*, *The Economist*, *The Times*, *The Word Today*, *Vjesnik u srijedu* i *Vjesnik*.

Od arhivskih je izvora za ovaj doktorski rad od presudne važnosti bio Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA), a naročito fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CKSKH), fond 280, Izvršno vijeće Sabora Socijalističke Republike Hrvatske, te fond 1002, Osobni fond Vladimir Bakarić (OFVB). Nadalje, Arhiv Jugoslavije u Beogradu (AJ), odnosno fond 130, Savezno izvršno vijeće SFRJ (SIV), fond 837, Kabinet Predsjednika Republike (KPR) te fond 507, Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Konačno, Arhiv Republike Slovenije (ARS), ponajviše fond 1945, Zbirka Srbski liberalizam. Istraživani fondovi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (NSK), Državnoga arhiva u Dubrovniku, Državnoga arhiva Srbije (DAS) i Istorijskoga arhiva Beograda (IAB) pomogli su rasvijetliti pojedine epizode jugoslavenske povijesti ovoga razdoblja, ali su u radu korišteni u manjoj mjeri od prethodno navedenih.

Minimalna intervencija u korištene povijesne izvore provedena je korištenjem uglatih zagrada kako bi se ispravilo nužne gramatičke ili pravopisne pogriješke u izvornim dokumentima, prilagodilo riječi novomu oblikovanju rečenice te nadopunilo ili pojasnilo značenje izabranoga navoda. Prijevodi s drugih jezika, ako nije drugačije istaknuto, moji su.

željezne lady. Sjećanja (Zagreb: Profil, 2011); Milovan Baletić, ur. *Prekinuta šutnja: ljudi iz 1971* (Zagreb: Vjesnik, 1990).

1. GENERACIJA OSMOGA KONGRESA - perspektive političke i ekonomske reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja

Komunizam i demokracija, bila ona socijalistička ili liberalna, pokazali su se, uistinu, potpuno nepomirljivima.

Lajos Bokros¹³

Ovo se poglavlje doktorskoga rada bavi analizom uvjeta za ekonomske i političke reforme jugoslavenskoga komunizma, odnosno reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja u Jugoslaviji. Ti su uvjeti ključni za stasanje tzv. „generacije Osmoga kongresa“ SKJ-a, odnosno formiranje mladih, obrazovanih, generacijski bliskih političara i političarki čije je intelektualno i političko djelovanje krajem 1960-ih i početkom 1970-ih označilo vrhunac reformnih potencijala komunističke Jugoslavije. Dakako, poseban je naglasak stavljen na djelovanje Savke Dabčević Kučar te, posljedično, na Socijalističku Republiku Hrvatsku.

S obzirom na to, ovo poglavlje započinje skicom za političku biografiju Dabčević Kučar u kojoj je ponuđena potrebna kontekstualizacija za kasnije pozicioniranje ove političarke u partijskoj tehnologiji vlasti. Analiziraju se glavne značajke njezina odnosa prema komunističkomu modelu vlasti i društvenomu uređenju, a objašnjeni su ključni indikatori njezinih ranih političkih promišljanja i angažiranja: od sudjelovanja u Drugomu svjetskom ratu, odnosno „Narodnooslobodilačkoj borbi“ (NOB), zapravo „Narodnooslobodilačkomu pokretu“, do odnosa prema „prvoj zemlji socijalizma“, Sovjetskomu Savezu. Ovaj dio, premda od manje važnosti za ključnu argumentaciju doktorskoga rada, ipak posreduje u razumijevanju izvjesne *uvjetovanosti* njezinih kasnijih političkih postupanja.¹⁴

Nadalje, drugo potpoglavlje započinje „godinama praznoga hoda“ političke biografije Savke Dabčević Kučar pedesetih godina, koje je slijedilo sudjelovanje u ekonomskim reformama s početka šezdesetih. Analiziraju se preduvjeti za njezin uspon na vrh partijske nomenklature u drugoj polovici toga desetljeća. To razdoblje uključuje prve partijske rasprave o prijetnjama

¹³ „Communism and democracy, whether socialist or liberal, proved to be absolutely incompatible, indeed“.

Lajos Bokros, *Socialism – The Tragedy of an Idea: Possible? Inevitable? Desirable?* (Cham: Springer, 2021), 19.

¹⁴ Savka Dabčević Kučar, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, 2. sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 25.

raspadu Jugoslavije, a obilježeno je oživljavanje tzv. nacionalnoga pitanja postupnim napuštanjem ideje o ostvarivanju jugoslavenske socijalističke nacije. Usto, ovo potpoglavlje analizira najvažnije ideje i pojmovlje za razumijevanje „reformnih šezdesetih“ te uvjete u kojima se politički razvila generacija Osmoga kongresa. Kao istaknuta pripadnica te generacije, Dabčević Kučar od sredine desetljeća zauzet će mjesto u vrhu hrvatskih i jugoslavenskih političkih i partijskih rukovodstava.

Ključne za razumijevanje ovih fenomena, ali i kasnijega intelektualnog i političkog djelovanja Savke Dabčević Kučar, bile su ekonomske reforme od ranih šezdesetih godina u kojima ona sudjeluje kao sveučilišna profesorica ekonomije na Sveučilištu u Zagrebu. Poglavlje, stoga, zaključuje analizom anatomije komunističke ekonomije i donosi kratak pregled ključnih postavki komunističkoga planskog gospodarstva u Jugoslaviji. Poseban je naglasak stavljen na uspostavljanje potrebnoga proučavanja kontinuiteta reformnih nastojanja u hrvatskoj i jugoslavenskoj ekonomiji do sredine 1960-ih koje povezuje uloga Dabčević Kučar. U ekonomskom reformizmu toga razdoblja očitovale se promišljanje mogućnosti uvođenja tržišnih elemenata u kontrolirano, plansko gospodarstvo ove socijalističke zemlje. Djelovanje Dabčević Kučar kao jedne od prvih profesionalnih ekonomistkinja Jugoslavije prati se od njezinih ranih angažmana u ekonomskoj disciplini političkoj ekonomiji u obrazovnom procesu do značajnih sudjelovanja u opsežnim ekonomskim reformama šezdesetih godina.

Stoga se, u objašnjavanju inherentne političnosti ekonomskih pitanja u ondašnjoj Jugoslaviji, posljednji dio ovoga poglavlja bavi analizom načina na koje se Dabčević Kučar prometnula u značajno ime ekonomske reforme, od tzv. *Bijele knjige* s početka desetljeća, preko ekonomske reforme 1965. do pozicije glasnogovornice ekonomskih zahtjeva Hrvatske u Jugoslaviji.

1. 1. Savka Dabčević Kučar – skica za političku biografiju

Komisija je stekla utisak da je lična taština, sujeta, totalno prevladala na[d] objektivnom kritičnošću koja bi se mogla očekivati od osobe na tako visokom partijskom položaju, pogotovo nakon takve ocjene najviših partijskih foruma i najvišeg osobnog autoriteta – Tita. Biti na čelu organizacije SKH koja je došla u kritičnu situaciju, biti toliko eksponiran i operativan kao što je ona bila, a ne vidjeti svoju vrhunsku odgovornost za to stanje, ne može se tumačiti drukčije nego uzdizanjem svoje ličnosti iznad svega što se dogodilo, uzdizanjem ličnosti iznad interesa Partije, što dovodi do sumnje da li je ona stvarno komunist ili je partijski rad shvatila kao naučnu disciplinu.¹⁵

Uistinu ne iznenađuje to što je stroga partijska osuda 1972. godine, po padu u nemilost vodeće hrvatske komunistkinje Savke Dabčević Kučar „sjećom u Karađorđevu“ u prosincu prethodne godine, prepoznala kao glavnu njezinu negativnu karakteristiku upravo *liderstvo* („uzdizanjem ličnosti iznad interesa Partije“). Štoviše, o simboličkom utjecaju Dabčević Kučar govori i partijska opservacija o zavidnoj razini njezine eksponiranosti i operativnosti. Nakon Karađorđeva označena je kao „kontrarevolucionar, neprijatelj, opasan tip koji razbija Jugoslaviju“, premda je istovremeno supostojalo neslužbeno tumačenje o „kraljici Hrvata“, „hrvatskoj ruži“ koja je „ujedinila (sa svojom ekipom) cijelu Hrvatsku“ i suprotstavila se „čak i jednom Titu“.¹⁶ Pitanje o tome je li ona „partijski rad shvatila kao naučnu disciplinu“ ironijski, pak, upućuje na jedan od fenomena generacije Osmoga kongresa – načelan suficit njihove stručnosti, a pretpostavljeni deficit partijske korektnosti i poslušnosti. Ipak je ključan idejni poticaj za ovo potpoglavlje upitno intonirana opaska o tome je li Savka Dabčević Kučar bila „stvarno komunist“. Ranija njezina politička i ideološka opredjeljenja poslužiti će kao pozadina izgradnji povijesne osobe Savke Dabčević, ali i kao slikoviti nadomjestak načelnoj njezinoj profesionalnoj partijskoj neaktivnosti u prvim dvama desetljećima socijalističke Jugoslavije.

¹⁵ HR-HDA-1220-CK SKH-D DOK-POV 867/6, str. 1-2. (istakla M. K.). Usp. i Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, *Izvoještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove. (Izvoještaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine)* (Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1972).

¹⁶ Dabčević Kučar, '71, 69.

Dokaza za ispravnost preispitivanja njezine iskrene partijnosti i dosljedne predanosti komunizmu ne nedostaje u njezinoj biografiji. „Buržujsko“ dijete iz Dalmacije, rođena „slučajno“ 1923. na Korčuli, kao dijete visokoga državnog službenika podrijetlom iz obitelji bokeljskih pomoraca i kapetana iz Dobrote (danas u Crnoj Gori), sama je Dabčević Kučar smatrala kako je već svojim društvenim položajem budila partijske sumnje. Tradicionalna građanska obitelj, prema njezinim sjećanjima, osigurala joj je emocionalnu i materijalnu stabilnost te uvjete za intelektualni rast: „s 13 godina čitala sam Freuda i Adlera, a s 14 na njemačkom Goethea“.¹⁷ Roditelje je smatrala „neobično snažnim ličnostima“; otac Antun bio je ponajprije sanjar, dok je praktične socijalne vještine mlada Savka usvojila od energičnije majke Miljenke. Antun Dabčević bio je uvjereni demokrat, agnostik, *antitalijanaš* i antikomunist koji je Jugoslaviju vidio kao „naš izlaz protiv talijanštine i njihovih pretenzija“. Dabčević je „u mladosti bio radićevac, izrazito hrvatski orijentiran“, a kao student zatvoren i osuđen zbog paljenja mađarske zastave u Zagrebu 1895. godine.¹⁸ Njegova zahtijevanja u tim aktivnostima hrvatskih sveučilištaraca obilježili su historistički argumenti upravljeni ne protiv „hrvatskoga kralja“ već „protiv mađarske supremacije“ koji su njegov iskaz pred sudom usmjerili naglašavanju državnopravne posebnosti Hrvatske. Konačno, i „odobravanje naroda“, na koje sudu skreće pozornost,¹⁹ itekako rezonira sa studentskim, ali ponajviše širim društveno-političkim gibanjima sedamdeset i pet godina kasnije kada će pod vodstvom Dabčević Kučar historizam biti ogrnut marksističkim ruhom.²⁰

Nekad „radićevac“ a potom Jugoslaven, sredinom 1920-ih Antun Dabčević kao vladin savjetnik II. klase temeljito je izvještavao nadređene i davao „naredjenje svim žandarmerijama da strogo paze i izvješćuju o svakom političkom gibanju a osobito o eventualnom širenju Radićevizma“²¹ na Korčuli. Valja naglasiti kako su takve upute ipak dolazile u osjetljivomu razdoblju prelijevanja fašističkih aktivnosti iz neposrednoga susjedstva, prvenstveno otoka

¹⁷ Dabčević Kučar, '71, 30–32.

¹⁸ Petooptuženi Ante Dabčević „19 godina starog, rodnom iz Dobrote (Boka Kotorska), rimo-katolika, neoženjena, filozofa u Zagrebu, neporočna“ zbog osude je studij prava završio u Beču. *Hrvatski djaci pred sudom: stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilištnim djacima obdržanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16. studenog 1895.*, Mirko Mađor, gl. ur. (Zagreb: Dom i svijet, 1995), 3, 5, 17, 277, 279, 284; Dabčević Kučar, '71, 70.

¹⁹ *Hrvatski djaci pred sudom*, 41–45.

²⁰ O tome više u nastavku rada. O historizmu i marksizmu kao sastavnim elementima pravaške i ustaške, odnosno jugoslavenske komunističke ideologije, Matko Globačnik, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata* (Zagreb: Plejada, 2021).

²¹ HR-DAD. Fond Veliki župan dubrovačke oblasti. Spisi pov. Kutija 3. 1923. Sresko Poglavarstvo – Korčula – dne, V. IX. 1923, br. pov. 1102, Radićeva agitacija u ktoru Korčuli, Gosp. Velikom Županu, Dubrovnik.

Lastova,²² i anticipirale daljnju talijansku okupaciju Dalmacije. Usmjeravao je on i kasnije posebnu pažnju prema tzv. Radićevim disidentima, odnosno opozicionarima ulaska u vladu 1925. godine, i komunistima. Prosljeđujući tako dvojbene policijske informacije o aktivnostima *radićevaca* uz „dve uobičajene reči 'na znanje'“, korčulanski se poglavar Dabčević pokazao dosljedno odanim državi.²³ Ostaje otvoreno, ali za ovaj rad manje važno, pitanje jesu li hitci iz 1928. bili otrežnjujući i za njega, poput razočarenja dobrog dijela hrvatski osviještene dalmatinske inteligencije prethodno sklone jugoslavenskom unitarizmu, a što je moglo voditi navodnom prijevremenom umirovljenju, kako je tvrdila Dabčević Kučar, „jer nije bio poslušan jugoslavenskim vlastima“, početkom 1930-ih.²⁴

Po „buržujskom“ podrijetlu i odgoju, Savka Dabčević stekla je izuzetno dobro obrazovanje, znanje više svjetskih jezika i razvila intelektualnu znatiželju. Već je koncem Drugoga svjetskog rata posjedovala zavidno (i formalno) obrazovanje za ženu svojega vremena, a kamoli za prosječnoga partijca, ističući se svestranim intelektom kao najbolja učenica Ženske realne gimnazije u Splitu. U Partiju je stupila kao svršena gimnazijalka „iz gospodske kuće“ s nepunih dvadeset godina u studenome 1943. godine, nakon kapitulacije Italije u rujnu, dok je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) krajem rata bila većinski „seljačka partija“, čiji lokalni rukovodeći kadar najvećim dijelom nije imao „ni potpuno osmogodišnje obrazovanje“.²⁵ Privlačnost lijevih političkih ideja u rješavanju društvene problematike naročito mladim intelektualcima izuzetno je zanimljiv fenomen tridesetih godina, obilježenih porastom autoritarnih režima i korozijom demokratskih praksi diljem Europe. Dabčević Kučar u svojim memoarima piše o „mladenačkom zanesenjaštvu individualizmom“ koje joj nije dopuštalo pripadanje kolektivima poput partije jer bi to značilo „devalvaciju osobnih sloboda“ i prihvaćanje

²² DAD. Fond Veliki župan dubrovačke oblasti. Spisi pov. Kutija 3. 1923. Žandarmerijska stanica Blato, VI. žandarmerijske brigade, pov. broj. 445, 9. septembra 1923. godine, Blato, Pokret fašista na Lastovu, Sreskom Poglavarstvu Korčula.

²³ DAD. Fond Veliki župan dubrovačke oblasti. Spisi pov. Kutije 152-156. 1926. Žandarmerijska stanica Velaluka, pov.br. 223, 3. VII. 1926. godine, Velaluka, Radić Stjepan o republici – vijesti, Komandantu 4. žandar. puka [J. B.]; Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Odeljenje za državnu zaštitu, pov.br. 11691, 29 oktobra 1926. god, u Beogradu, Velikom Županu, Dubrovnik; pov. broj: 2793, 1926, Veliki Župan Dubrovačke Oblasti, Podnesnik: Min. Un. Dj. Beograd, Predmet: Neke tobožnje izjave Stjepana Radića proti Kralju i državi, Gosp. Upravitelju Sreskog poglavarstva u Korčuli, lično; Sresko Poglavarstvo – Korčula – dne, 6. XI. 1926, br. pov. 1125, Predmet: Neke tobožnje izjave Stjepana Radića proti Kralju i državi, Gospodinu Velikom Županu, Dubrovnik.

²⁴ Dabčević Kučar, '71, 34-35.

²⁵ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 247; *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske: 21.-25. XI. 1948.* (Zagreb: Štamp. Zavod Ognjen Prica, 1949), 141-142.

„discipline organizacije“. Intelktualno, emotivno i socijalno prihvatila je „kako se intelektualcima kao jedino obećavajuća djelotvorna alternativa nudi neka lijeva orijentacija“.²⁶ Svakako vrijedi činjenica kako su mnogi intelektualci u Hrvatskoj, a i u Jugoslaviji prihvatili ljevičarske ideje, iako ne nužno komunističke, jer je KPJ bila izvan zakona.

Stoga namjesto partijske *organiziranosti* kao vlastiti izbor ističe antifašizam, premda ga naknadno čita kao „ekonomsko i nacionalno oslobođenje od neprijatelja – fašista“. Konačno, takav dalmatinski antifašizam razvijao se kao vrlo fluidan i višeznačan koncept pod kojim su mnogi razumijevali vrlo različite sadržaje, ali svi izrazito usmjereni protiv talijanskih prisezanja. Isprva se značenje *otpora* okupaciji nameće ostalim sadržajima, a naročito nakon travanjskoga bombardiranja i skorašnje talijanske fašističke okupacije Dalmacije 1941. godine. Punjenje koncepta antifašizma marksističkim sadržajem proces je koji je trajao tijekom Drugoga svjetskog rata – a tekao je paralelno s političkim opredjeljenjima njezine biografije. Iako uvjerená antifašistkinja, nije se uključila u Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) prve ratne godine jer se, kako je sama tvrdila, suprotstavljala potiranju individualnosti unutar partijskoga kolektivizma. Ipak je pomagala partizanski pokret, kako bi nakon pada Italije otišla „u partizane“. Ta je odluka, opet prema njezinu naknadnom ali uvjerljivom tumačenju, proizašla iz specifičnoga neposrednog iskustva fašističke okupacije i represije Splita i Dalmacije.²⁷ Neposredni su poticaj predstavljala uhićenja trinaestogodišnjega brata i drugih splitskih gimnazijalaca nakon što su fašisti ubili profesora Muške realne gimnazije.²⁸ Oni su inače otpor talijanizaciji pokazivali, primjerice, odbijanjem upotrebljavanja rimskoga pozdrava i sudjelovanja u fašističkim organizacijama itd. premda nerijetko nisu bili partijski organizirani.²⁹

Talijansku i konsektivnu njemačku okupaciju Splita i Dalmacije, praćene stalnim povećanjem broja podupiratelja i sudionika partizanskoga pokreta te intenziviranjem jugoslavenske komunističke propagande, bilježilo je i kritičko pero splitske građanske

²⁶ Dabčević Kučar, '71, 35.

²⁷ O okupaciji Splita i izazovima fašističke vlasti, vidjeti Aleksandar Jakir, „Split od travnja 1941. do rujna 1943. godine: mjesto fašističke represije i antifašističkoga otpora“, u: *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike: zbornik radova sa Znanstvenog skupa Desničini susreti 2015*, ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina (Zagreb: Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije; Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016), 325–347; Marin Pelaić, *Split za vrijeme talijanske okupacije (1941–1943)* (Split: Udruga antifašista i antifašističkih boraca grada Splita, 2012).

²⁸ Dabčević Kučar, '71, 36.

²⁹ *Antifašistički Split. Ratna kronika 1941–1945*, ur. Marin Kuzmić i dr. (Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2010).

intelektualke Vinke Bulić, čiji dnevnik ukazuje na izuzetnu slojevitost ispolitizirane ratne svakodnevnice i pogubnost utjecaja propagande na mladež.³⁰ Generacijsku ideološku polarizaciju uočava i Bogdan Radica opisujući (po)ratni Split.³¹ Procese okoštavanja prvotno spontanih i divergentnih tonova unutar partizanskoga pokreta i njihovo sve kontroliranije usmjeravanje prvenstvu simbolike komunističke ideologije *iznutra* opisuje dnevnik židovske intelektualke Ine Ehrlich Juhn Broda, sudionice zagrebačke međuratne lijeve scene, koja je na dalmatinskim otocima radila bila partizanska bolničarka.³² Juhn utoliko svjedoči rascjepu između predratnih lijevih intelektualaca i komunista te u ratu pridruženih širih, ponajviše seljačkih i neobrazovanih, masa privučenih obećanjima ostvarenja egalitarnoga društva. Partikularne ciljeve zamagljene uopćenom normom i ispraznost na floskulama utemeljenoga političkog diskursa kritizirala je i Bulić koncem rata.³³ Sudjelovanje u Narodnooslobodilačkoj borbi Savka Dabčević nazvala je kasnije „antiherojstvom toga dijela biografije“ jer nije sudjelovala izravno u borbenim akcijama.³⁴ Usprkos masovnosti sudjelovanja žena kako u ratnim operacijama tako i u podršci *pozadini*, činjenica jest kako je bila „raspoređena“ za „rad na terenu“ te time u dvogodišnjemu ratnom sudjelovanju izbjegla borbe i svako „junaštvo“ koje bi time uslijedilo.

„Insuficijencija“, kako je naziva, odnosno izvanborbeni karakter njezine ratne biografije, kao i predispozicije koje je nisu preporučivale za idealnoga partijskog rukovoditelja (socijalno podrijetlo, obrazovanje i sl.), zasigurno su igrale značajnu ulogu u njezinoj indoktrinaciji i prihvaćanju dogmatizma u ratnim okolnostima i manihejskim odnosima „naših“ spram „njihovih“. Internalizirana krivnja, naročito zbog socijalnoga podrijetla i obrazovanja („zbog moje više razine koju sam nastojala potisnuti!“),³⁵ zahtijevala je, implicitno ili eksplicitno, dokazivanje i dodatni angažman. Njezina izuzetno mlada dob i težnja „postajanju dijelom Cjeline“ te stremljenje „herojstvu“ mogu se razumjeti unutar širega fenomena prijemčivosti partizanskoga pokreta mladima.

³⁰ Marijana Kardum, „Nije Balkan Bel Canto‘: Ratni dnevnik Vinke Bulić (1941 – 1945)“, u: *Liber Amicorum. Zbornik radova u čast profesora Iva Banca*, ur. Marijana Kardum i Stipe Kljaić (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko katoličko sveučilište; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021), 175–203; Marijana Kardum, „Vinka Bulić“, u: *Antologija hrvatskih intelektualki*, ur. Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.

³¹ Bogdan Radica, *Vječni Split*, izabrala i priredila Jelena Hekman (Split, Zagreb: Ex libris, 2002).

³² Marijana Kardum, „Ina Juhn Broda“, u: *Antologija hrvatskih intelektualki*, ur. Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.

³³ Kardum, „Nije Balkan Bel Canto“, 200.

³⁴ Dabčević Kučar, '71, 37.

³⁵ Dabčević Kučar, '71, 45.

Jesam li im se učinila neprikladnom za borbu zbog krvi iz nosa (slabić neki) ili zbog završene gimnazije (neki intelektualac), ili zbog toga što sam samo pomagala [partizanski pokret] (nepouzdana), ili zbog toga što nisam bila organizirana?³⁶

Bez pretenzija na univerzalnost, valja uputiti na važnost trenut(a)ka suočavanja s dvojbom, izazovom s kojim se vjerojatno svaki iole slobodan intelektualac susretne. Raniji primjeri Vinke Bulić i Ine Juhn pokazuju kako takav izazov predstavlja i prekretnicu i uvid u posljedice vlastite odluke, ali i svjesnost da svaki kompromis otupljuje „kritički um“, kako ga naziva Bulić. Ona je svoje dvojbe upisivala u dnevnik skriven očima javnosti, a pred zaglušujućom jugoslavenskom komunističkom političkom i kulturnom mašinerijom odlučila „sve što mi nije po čudi svalit ću na propagandu“ te odbila sudjelovati u aktivnostima „narodne vlasti“. Skepsa koja provijava iz dnevničkih zapisa Ine Juhn, pak, demonstrira mikrosituacije u kojima ona odbija sudjelovati u „političkim satima“, a sugerira i kasnije razloge njezina odlaska iz Jugoslavije poslije rata u Austriju.

Savka Dabčević kontemplira o istomu razdoblju zadnjih mjeseci 1943. godine kada je kao individualist koji je, možda, kako sama sugerira, zbog „stanovite religiozne praznine“, prihvatio utješni zagrljaj kolektiva prestala postavljati pitanja: „Pitanja su mi se nametala, ali odgovor nisam znala, a pitati nisam se usudila“ ili „Pitanja bez odgovora. Nepostavljena pitanja...“ te konačno: „Naučila sam slušati bez pitanja!“. Ubrzo nakon što se priključila partizanskomu pokretu, upućena je na „politički rad u narodu“ na otoku Braču, gdje je i postala članicom Partije, članicom toga takozvanoga „biranog odreda“, u studenom 1943. godine. Diskrepanciju između predratne ljevice i Partije toga vremena, poput Ine Juhn, Dabčević je uočavala kao „onu naivnu religioznost bez apsolutno ikakve sofisticiranosti“ koje nije niti moglo biti „u okruženju milnarskih seljaka, mještana i eventualnih terenskih radnika (nedoučenih školaraca), u okolini u kojoj sam primljena u KP to je bilo potpuno isključeno“. Antiintelektualizam i autoritativnost koju je članovima davala partijska funkcija, a naročito onima u rukovodstvima, bili su i izvori radikalizma koje ona tada ne izvodi „iz same teorije, prakse i bića Partije“ nego „iz neškolovanosti ili značaja ljudi“.³⁷

³⁶ Dabčević Kučar, '71, 38.

³⁷ Dabčević Kučar, '71, 38–39, 43–45.

Ono što je bilo presudnije od partizanske hijerarhizacije ratnoga sudjelovanja, u kojem je izravna borba kvalificirana kao vrjednija, jest to što je Dabčević zapravo imala limitirano iskustvo uspostave jugoslavenskoga komunističkog uređenja u samoj Jugoslaviji. Za taj proces ključne završne godine rata, ali i one neposrednoga poraća, provela je, gotovo u cijelosti, tisućama kilometara daleko od Jugoslavije. Zato je za političku anatomiju Savke Dabčević naročito značajno iskustvo partizanskoga zbjega u El Shatt, a potom i iskustvo studiranja u Sovjetskom Savezu. Od komunizma „u laboratorijskim uvjetima“, kakvi su, navodno, ustanovljeni u pustinji na razmeđu Afrike i Azije 1944/5. i 1946. godine, do sive sovjetske poratne stvarnosti dijelilo ju je tek nekoliko mjeseci.³⁸ Specifične uloge koje su joj dodijeljene, za koje je *odabrana*, u tim dvama, zapravo, političkim i ideološkim procesima komunističke izgradnje govore o njezinu aktivnom sudjelovanju u tim procesima. Drugi svjetski rat, odnosno „narodna revolucija“ prema marksističkom ključu, bila je „velika kovačnica novih revolucionarnih kadrova“ koji su, stvoreni u *revoluciji*, „bili sposobni da dalje razvijaju socijalističku revoluciju!“.³⁹

Kao odabrana članica partije u prosincu 1943. prvo je kao omladinski rukovodilac Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) nenaoružana vodila grupu izbjeglica na Vis,⁴⁰ a potom, preko talijanskih luka, u izbjeglički logor u sinajskoj pustinji na istočnoj obali Sueskoga kanala. Taj se logor skupno naziva El Shatt prema onomu najnapučenijem (a postojali su i dodatni manji logori u El Khatatbi i Tolumbatu, kraj Aleksandrije).⁴¹ Dok je vanjska organizacija logora bila pod savezničkom administracijom, ponajprije britanskim postrojbama, i humanitarnom organizacijom MERRA-om, odnosno nešto kasnije UNRRA-om, unutarnja je organizacija vlasti bila pod samoupravom Centralnoga odbora zbjega (COZ). COZ je bio pod zastupništvom Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) u Bariju, u Italiji, a potom Vojnom misijom NKOJ-a sa sjedištem u Kairu, u Egiptu, te Okružnim narodnooslobodilačkim odborom (ONOO) za Dalmaciju.⁴²

³⁸ Dabčević Kučar, '71, 45–47.

³⁹ Npr. Veljko Mratović, *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma, udžbenik za srednje škole*, drugo neizmijenjeno izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1976). Prihvaćena teza o stvaranju revolucionarnih kadrova bila je u skladu s nikad prevladanom premisom o avangardnoj ulozi Komunističke partije.

⁴⁰ Dabčević Kučar, '71, 45.

⁴¹ Mateo Bratanić, „Hrvatski zbjegovi u Egipt 1943.-1946“. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, Zadar. 2009. 4.

⁴² Britanska (poluvojna) organizacija MERRA (Middle East Relief Refugees Administration), odnosno od svibnja 1944. UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), nastala na inicijativu američkoga predsjednika Roosevelta kao program obnove zemalja oslobođenih od saveznika, bile su zadužene za humanitarnu pomoć izbjegličkim logorima. Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 100–102.

Politički sam angažirana. Tu nastaju moja najplodnija iskustva u radu s ljudima („rad u masama“). Situacija u logoru pothranjuje moje iluzije o mogućnostima nekog idealnog društva jednakih (...) Svi smo jednaki, nema orwelovski jednakijih. Mi u forumima samo smo znatno više opterećeni poslom. Intenzivan politički rad. Prolazi vrijeme...⁴³

Dakako, u stvarnosti je COZ, kao „predstavničko tijelo zbjega prema Saveznicima i kao organ upravljanja unutar logora“, bio politička i ideološka transmisija Komunističke partije. Članovi COZ-a nalazili su se na vrhu logorske upravljačke hijerarhije, koja je bila (većinom) od partije odabrana ili (u manjoj mjeri) kooptirana, te pravo na slobodu izbora nije upražnjavano. Kada su u veljači 1944. pristigli prvi masovni zbjegovi, Savka Dabčević bila je jedna od sedmero članova COZ-a. Svjetonazorske su se i političke razlike unutar logora, naročito zbog prisutnosti rojalista, osoba vjernih Kraljevini Jugoslaviji, isprva nastojale tvrdolinijaški eliminirati inzistirajući na jedinstvenosti i posvećenosti ciljevima „komunističke revolucije“. To je potenciralo sukobe sa saveznicima i uskoro se moralo prijeći na obuzdavanje takvih lijevih skretanja u primjenu komunističkih dogmi. Toj se strategiji pribjegli i kako se ne bi antagoniziralo itekako potrebne saveznike, ali i kako bi se političkim djelovanjem privuklo i idejno preodgojilo što više skeptičnih spram komunističke vlasti.⁴⁴

S obzirom na brojčanu premoć žena i mladih/djece u zbjegovima, posebna je pozornost trebala biti usmjerena njihovu politiziranju i pripremi uvjeta za poratno preuzimanje vlasti u Jugoslaviji. Prvotna neučinkovitost organizacije Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), koja je trebala idejno, kulturno i politički usmjeravati mlade, u drugoj polovici 1944. i 1945. reorganizira se osnivanjem Komiteta SKOJ-a kojemu je na čelo postavljena politička sekretarka, odnosno tajnica, Savka Dabčević. Aktivna je bila i u Kulturno-informativnomu odjelu, koji je djelovao pri COZ-u i bio primarno zadužen za propagandu.⁴⁵ Kako je u logoru bilo više od deset tisuća žena starijih od osamnaest godina, najmasovnija je antifašistička organizacija bio AFŽ (Antifašistički front žena).⁴⁶ Usmjeren političkom i doslovnom opismenjavanju žena, njihovoj reprezentaciji, pa i sasvim otvorenoj propagandi za mobilizaciju čim većega broja žena, AFŽ u

⁴³ Dabčević Kučar, '71, 47.

⁴⁴ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 103, 104, 109–116.

⁴⁵ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 119, 130.

⁴⁶ O AFŽ-u je do danas najtemeljitiije istraživanje provela i najodrživije zaključke izvela Lydia Sklevicky. Vidjeti, Lydia Sklevicky, *Žene i moć: geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020).

Egiptu u veljači 1945. godine imao je čak 8416 članica.⁴⁷ Imala općenita ženska majorizacija u zbjegovima izravne veze s njihovim imenovanjima ili ne, činjenica je kako su, primjerice, Ružica Markotić na čelu COZ-a u Italiji i Savka Dabčević na rukovodećim pozicijama u Egiptu.⁴⁸ Posljednja funkcija prije povratka u domovinu za Dabčević bilo je članstvo u Komisiji za repatrijaciju zbjega, ustanovljenoj krajem ožujka 1945.⁴⁹

Konačno se u prosincu iste godine Dabčević vraća u Jugoslaviju, kada je iluziju „svijeta jednakih“ zamijenila prvim razočaranjima, ali svejedno ostaje „zaražena virusom marksizma“. Odbija politički profesionalni rad i odlučuje se za studiranje. Razloge, dakako, razlaže s vremenskim odmakom od pet desetljeća i navodi kako je „podsmješljivost boraca“ prema onima koji nisu bili izravno sudjelovali u bitkama doživjela kao „ironičan pečat na [sv]oje zalaganje!“. Vlastite aktivnosti smatrala je „dobrovoljnim davanjem jednog viška svoje energije za realizaciju političkih ideala i ideja koje [je] prihvaćala“, a politički (zapravo partijski) profesionalizam ocrtala je kao supresivan i posebno hijerarhiziran. „Izrazitu averziju“ koju je osjećala prema „političkim profesionalcima“ obrazlaže činjenicom kako većina nije „ni na kojoj osnovi – vrijedna nekog posebnog poštovanja“ jer su posao iskorištavali „kao dobru sinekuru“, jer uopće nisu bili stručnjaci i jer su „unosili pečat neintegriranih osoba“:

Većina je bila vrlo udvorna prema gore (prema višim političkim profesionalcima), i istodobno osorna prema nižima. To je bila jedna od pojava koja me najviše odbijala. Tad još nisam (kao dobrovoljac) shvaćala u kojoj su mjeri oni ovisni o onima „gore“.⁵⁰

S druge, pak, strane, Savka Dabčević, iako je imala iskustva na rukovodećim mjestima u egipatskomu zbjegu, zapravo nije posjedovala karakteristike za „profesionalnoga partijskoga rukovodioca“. Primjerice, nije imala „pedigre radničkoga podrijetla“ i „odgovarajući (herojski) ratni pedigre“, a smatrala je i kako nije „bila ovisnik o Partiji. Imala sam struku, zanimanje, zvanje, ime! Imala sam svoju osobnost. Imala sam znanja (možda previše). Znala sam formulirati ono što mislim i tražim. Nisam se dala lomiti. –Sve osobine koje 'ne preporučuju'.“ Uostalom, NOB-u se pridružila „tek“ nakon pada Italije. U odsustvu kritike ideoloških postulata ili političke prakse

⁴⁷ Dušan Plenča, *Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu*, u: *Istorija radničkog pokreta: zbornik radova*, odg. ur. Pero Morača, sv. 4 (Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Odeljenje za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta, 1967), 380; Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 120.

⁴⁸ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 120.

⁴⁹ Bratanić, „Hrvatski zbjegovi“, 182.

⁵⁰ Dabčević Kučar, '71, 47, 48.

jugoslavenskoga komunističkog projekta, mogućnosti intelektualnoga ili nekoga drugog oblika disidentstva u njezinu slučaju nije bilo. Prije bi se moglo reći kako je njezina kritika pojedinih aspekata realizacije socijalističkoga društvenog uređenja dolazila s krajnje lijevih pozicija. Sasvim suprotno potencijalnim disidentskim izborima na zasadama zapadnjačkoga liberalizma i demokracije, logičnom se strategijom pokazao partijski performativni čin samokritike, pa je „u prvim biografijama (u svoje najzadrtije vrijeme) i sama pisala samokritično kako [je] odrasla u buržujskoj sredini!“, ali je „svoja politička (komunistička) uvjerenja stekla i izgradila iz uma i srca“.⁵¹

Nadalje, premda je obrazovanje bilo osnova za razvijanje od partijskoga članstva divergentnih identiteta, izgradnja kadrova i obrazovanje stručnjaka među partijcima bile su među najvažnijih partijskih strategijama neposrednoga poraća. Već nakon nekoliko mjeseci na EKVŠ-u (Ekonomsko-komercijalna visoka škola, poslije Ekonomski fakultet) u Zagrebu, bila je jedna od 229 jugoslavenskih studenata i studentica odabranih za studiranje u SSSR-u u akademskoj godini 1946/1947, u prvoj generaciji civilne jugoslavenske tzv. planirane elite u Sovjetskom Savezu:

65. Dabčević, Savka (ime i prezime). Hrvatska (republika). KPJ (član). Lenjingrad (mjesto studija). Ekonomije – financije (fakultet). 1923 (godina rođenja). Korčula (mjesto rođenja). Sitnoburžoaska porodica (socijalno podrijetlo). Gimnazija (obrazovanje). 1943 (u NOVJ). Hrvat (nacionalnost).⁵²

„S +38°C afričke pustinje prelazim na -40°C lenjingradske zime!“ na studij na Finansovo-ekonomičeskom fakultetu, ponijevši tek partijsku instrukciju kako „možda neće biti zadovoljni svojim ruskim iskustvom“.⁵³ Studenti iz Jugoslavije koji su odlazili na studij u SSSR bili su dio strategije stvaranja jugoslavenske socijalističke inteligencije, koja nije trebala odvajati politički od stručnoga rada i stjecanja znanja, ionako prožetoga marksističkom ideologijom.⁵⁴ Takvo planiranje elite bilo je potrebno s obzirom na to kako „se gotovo cijeli rukovodeći kadar nižega i srednjega ranga, a slično je bilo i na višim i najvišim funkcijama, sastojao od 'nesvršenih' ljudi“.⁵⁵

⁵¹ Dabčević Kučar, '71, 49.

⁵² Miroslav Perišić, *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945–1958* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008), 474.

⁵³ Dabčević Kučar, '71, 50.

⁵⁴ Perišić, *Od Staljina ka Sartru*, 110.

⁵⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 247.

Prvi *ideološki* izazovi, barem prema kasnijoj interpretaciji Dabčević Kučar, zbili su se upravo u iskustvu studiranja u SSSR-u. Poznanstvo i korespondenciju koju je tada razvila s Majom Bošković Stulli, kasnije uvaženom akademkinjom i folkloristkinjom, obje spominju u svojim memoarima. Među studentima okupljenima u Beogradu u iščekivanju polaska na dugi put prema Sovjetskomu Savezu, dok „čekanje traje vrlo dugo vjerojatno zbog nekih međudržavnih nesporazuma“, Bošković Stulli sjeća se kako je Dabčević

sklona zafrkancijama na način *fetive* Splićanke (premda to nije rodom), ne mareći u to doba za obiteljski usađene manire. Na Terazijama smo se častile *paštama* ako bismo našle koga da nam plati, a ja sam u prvi mah mislila da ćemo kupiti pastu za cipele. Kod Savke se u ozbiljnim razgovorima očitovala obrazovanost i kultura.⁵⁶

Dolaskom u Sovjetski Savez, „dopisujemo se, razočarenje je duboko, duboko. (...) Gladni smo, baš gladni. Kolegice Ruskinje još više“,⁵⁷ pisala je Savka o iskustvima „obećane zemlje“ iz Lenjingrada Maji Bošković u Kazan, koja, pak, „očajnički traži sličnost svijeta na koji je naišla s onim svijetom poznatim iz knjiga Dostojevskoga, Tolstoja ili onih partijskih i ne nalazi tu vezu“. Bošković tvrdi kako „moja iskustva u Kazanu slična su Savkinima, zapravo još mnogo gora“ te opisuje grozne uvjete života u studentskomu domu i ratne invalide-pijance na ulici. Spominje dvije Čuvaškinje koje su poskrivečki pričale svoj jezik kad nikoga nije bilo u blizini, dok se posvuda čuo samo ruski.⁵⁸ Ekstremni vremenski uvjeti, materijalna oskudica i slaba prehrana bili su svakodnevnica i ostalim jugoslavenskim studentima odnej. Stevo Žigon, kasnije poznati jugoslavenski glumac koji je tijekom rata bio u njemačkomu logoru, također je bio poslan u SSSR. U dnevnik je zabilježio i drugu dimenziju sovjetske oskudice: „Negde sam gladan lanuo da sam bolje jeo u Dahauu, nego u njihovoj menzi. Uskoro mi je prišla koleginica sa klase (...) Pitala me kako to da toliko volim Sibir“.⁵⁹ Onkraj izravnih posljedica ratnoga stradanja, „sovjetska stvarnost“ razočarala je prvenstveno nesrazmjerom promovirane slike ekonomske premoći Sovjetskoga Saveza i naličja pobjede socijalizma u besperspektivnomu mnoštvu na sovjetskim ulicama.⁶⁰ S druge strane, nerealni zahtjevi kolektivizma naspram itekako ograničenih

⁵⁶ Maja Bošković Stulli, *Priče iz moje davnine* (Zagreb: Matica hrvatska, 2007), 20.

⁵⁷ Dabčević Kučar, '71, 50.

⁵⁸ Bošković Stulli, *Priče iz moje davnine*, 21–22.

⁵⁹ Cit. u: Perišić, *Od Стаљина ка Сартру*, 182.

⁶⁰ Perišić, *Od Стаљина ка Сартру*, 183.

individualnih potencijala prosječnoga građanina bili su sovjetska koliko i jugoslavenska stvarnost poraća. „Ali“, zaključit će Dabčević cinično, „čuvamo čast: kad nas pitaju odakle smo, kažemo: 'Bugari'“. I nastavlja, „Oh, te dvije godine – dvije teške godine sudara sa stvarnosti, otrjeznjenja od boljševizma zauvijek.“⁶¹

Da su nesrazmjeri (političke) teorije i prakse zapravo imanentni komunističkim sustavima, a ne samo njegovoj ruskoj inačici, nije tada uvidjela. Štoviše, više nego oportunistički prikladno u trenutcima Rezolucije Informbiroa 1948. godine, „taj [sovjetski, op. MK] socijalizam, degradirajući za čovjeka“ mogla je osporavati na temeljima vlastitih iskustva. S obzirom na tvrdo slijeđenje sovjetskoga puta u (po)ratnoj komunističkoj Jugoslaviji, malo je vjerojatno kako bi jugoslavenski studenti mogli artikulirati vlastita razočarenja u „sovjetsku stvarnost“ da nije bilo Rezolucije. „Psihološki i politički zrela. Potpuno sam spremna i nimalo se ne kolebam“, vratila se u Jugoslaviju 1948. s ostalim studentima upućenima na studij u SSSR. Uključila se u kampanju protiv informbiroovaca, tvrdeći kasnije kako policijske progone nije opravdala, ali je vjerovala „kako sigurno postoje dokazi o njihovom neprijateljskom radu“. Ostaju nepoznati razmjeri njezina angažmana u kampanji, koji su već i prema njezinu svjedočanstvu morali biti izrazito dogmatski, no masovne denuncijacije kolega studenata ekonomije koje joj srpski publicist i Titov biograf Vladimir Dedijer imputira odbija njegovim negativnim odnosima prema *proljećarima*.⁶²

Po ubrzanoj proceduri diplomira u prosincu 1949. i postaje asistentica na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu već u siječnju 1950, uspinjući se akademskom ljestvicom u sljedećem desetljeću. Neizostavno „dr.“ koje je kasnije dosljedno prethodilo njezinu imenu – osim kad je partijski ispravno oslovljavana kao „drugarica Savka“ – stekla je 1954. Godine 1960. postaje redovita profesorica, zvanje u kojemu je potom dobila Fordovu stipendiju za studentski boravak u Sjedinjenim Američkim Državama i Francuskoj te i sljedeće godine. Od 1959. godine, Fordova je fondacija započela suradnju s Jugoslavijom isprva prvenstveno pomažući jugoslavenskim stručnjacima iz područja društvenih znanosti i javne uprave.⁶³ Izbor kandidata za ovu, prvu službenu, američku stipendiju, uz izvjesno jugoslavensko miješanje u inicijalni postupak izbora, ipak je konačno bio u rukama Amerikanaca.⁶⁴ Poželjni su Fordovi stipendisti bili mlađi afirmirani

⁶¹ Dabčević Kučar, '71, 50.

⁶² Dabčević Kučar, '71, 52–53.

⁶³ Radina Vučetić, *Kokakola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 234–235.

⁶⁴ Radina Vučetić, „Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века“, *Tokovi istorije* 2 (2019): 135–165, 139–140.

znanstvenici, kasnije i umjetnici, novinari i arhitekti, za koje je američka strana anticipirala dolazak na „odgovorne položaje“ u Jugoslaviji, omogućujući time, posredno, „amerikanizaciju jugoslavenskoga društva“.⁶⁵ „Konkretni ideološki rezultati“ u tomu su se smislu očekivali u „'usmjeravanju' poslovanja [poduzeća] ka kapitalističkim iskustvima“⁶⁶ – što je nezaobilazna točka u biografiji mlade sveučilišne profesorice ekonomije.

U SAD-u, a zatim i kraće u Francuskoj, Dabčević Kučar kaže kako se učila „razmišljati u kategorijama 'drukciji', a ne 'bolji i gori'. (...) Učim se najprije konstatirati činjenice umjesto davanja apriorističkih obično površnih i netočnih ocjena (čemu me učila Partija).“⁶⁷ Utjecaj koji će ovaj stipendirani studijski boravak na Zapadu imati na profesionalni, ali i politički razvoj Dabčević Kučar još je u prvoj polovici šezdesetih povezivan s njezinim reformnim pogledima na jugoslavensku ekonomiju.⁶⁸ O odnosu između sovjetskih temelja i zapadnih utjecaja u profesionalnoj biografiji Dabčević Kučar bit će više riječi u posljednjemu dijelu poglavlja koji se bavi ekonomijom. Krajem šezdesetih, premda je za razliku od Dabčević Kučar početkom istoga desetljeća ona tada bila na visokoj partijskoj funkciji, sekretarka CK-a SK-a Srbije Latinka Perović otići će na poziv na program *Leader's Exchange Governmental Affairs Institutea* u SAD – na program usmjeren jugoslavenskim rukovoditeljima, koje je, usto, američka strana izravno kontaktirala.⁶⁹ Reakcije na njezin odlazak, uključujući i Titovu, bit će izuzetno negativne.⁷⁰ Odlasci u Ameriku za obje istaknute partijske rukovoditeljice, Dabčević Kučar i Perović, bili su Titu i jugoslavenskomu partijskom vrhu prihvatljivi tek u svjetlu činjenice kako su prethodno obje boravile i u Sovjetskomu Savezu.⁷¹

Važnost formiranja stručnjaka u državnomu socijalizmu u drugoj polovici četrdesetih i u pedesetim godinama bila je vezana uz ostvarivanje ubrzanoga razvoja poredaka koji su se željeli čim prije legitimirati u očima svjetske javnosti.⁷² Međutim, inherentni su jugoslavenski problemi

⁶⁵ Vučetić, „Америчке стипендије“, 140.

⁶⁶ Vučetić, „Америчке стипендије“, 141.

⁶⁷ Dabčević Kučar, '71, 53.

⁶⁸ Carla Konta, *US public diplomacy in socialist Yugoslavia 1950-70: Soft culture, cold partners* (Manchester: Manchester University Press, 2020), 135.

⁶⁹ Vučetić, „Америчке стипендије“, 144.

⁷⁰ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, 2. izdanje (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 108–111.

⁷¹ Usp. Vučetić, „Америчке стипендије“, 146.

⁷² Bogdan C. Iacob, Corina Doboş, Raluca Grosescu, Viviana Iacob i Vlad Paşca, „State Socialist Experts in Transnational Perspective. East European Circulation of Knowledge during the Cold War (1950s–1980s): Introduction to the Thematic Issue“, *East Central Europe* 45, 2-3 (2018): 145–159.

s vremenom prevladali, pa se u sljedećemu desetljeću – šezdesetima – kao preča potreba nametnulo stvaranje nove kategorije stručnjaka, onih za nacionalno pitanje.⁷³

⁷³ Usp. Tomaž Ivešić, „Yugoslav experts, Yugoslavism and the national question in the 1960s“, *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 30. 2 (2023): 180–203.

1. 2. „Neka idejno-politička pitanja...“ šezdesetih godina

Narodima Jugoslavije za njihovu borbu protiv okupatora nisu bili potrebni prethodni sporazumi o ravnopravnosti itd. Oni su se latili oružja, počeli oslobađati svoju zemlju, time sebi ne samo stekli nego i osigurali pravo na samoodređenje, uključujući pravo na odcjepljenje...

Deklaracija Drugoga zasjedanja AVNOJ-a⁷⁴

Ključ razumijevanja Jugoslavije uvijek se nalazio u njezinim dijelovima. (...) Međutim, preduvjet za uspješne saveze jest da su njegovi sastavni dijelovi i konstitutivne zajednice uistinu ravnopravni, ili da se barem tako osjećaju.

To nikad nije bio slučaj u Jugoslaviji.

Ivo Banac, "Misreading the Balkans"⁷⁵

Savka Dabčević Kučar svoj je poratni politički rad razumijevala u fazama od „dobrovoljca – neprofesionalca“ (1948–1963) preko razdoblja „partijskoga profesionalizma“ (1963–1967) do najvažnijega razdoblja njezine političke karijere, na rukovodećim pozicijama u Izvršnomu vijeću Sabora Hrvatske i u Centralnomu komitetu Saveza komunista Hrvatske (1967/1969–1971). Općenito je vlastiti poratni politički angažman suprotstavljala profesionalnomu, stručnomu radu kao ekonomistkinje, smatrajući prvi djelovanjem u sustavu „račundžija, poltrona, režimlija“, a drugi, karijerni, „štitom integriteta“.⁷⁶ Premda je negaciju individualizma prihvatila članstvom u Komunističkoj partiji, a sovjetskoj inačici zamjerala „komunističko samoponižavanje“, u neposrednomu je poratnom razdoblju, prema vlastitom sudu, ostala dogmatičarka. U ovom dijelu rada istražiti će se razdoblje od kraja pedesetih i šezdesete godine kada se očitovala

⁷⁴ Deklaracija Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. 11. 1943. (URL: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html)

⁷⁵ „The key to Yugoslavia was always in its parts. (...) The precondition for successful unions, however, is that their component parts and constituent communities are -- or at least feel -- genuinely equal. That was never the case in Yugoslavia“.

Ivo Banac, „Misreading the Balkans“, *Foreign Policy* 93 (1993–1994): 173–182, 174.

⁷⁶ Dabčević Kučar, '71, 61–62, 55.

posvemašnja politička kriza jugoslavenske države, dok su na površinu izbijali potisnuti neriješeni problemi poput nacionalnoga pitanja i neodrživosti trajne partijske monolitnosti. Upravo je to vrijeme uspona Savke Dabčević Kučar na vrh partijske nomenklature.

Politički i partijski put Dabčević Kučar kritički će se analizirati do njezina preuzimanja najvažnijih političkih i partijskih funkcija u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj krajem 1960-ih. Počevši od definiranja nacionalnoga pitanja i politika, prateći najznačajnije ideološke rekonfiguracije jugoslavenskoga socijalističkog modela vlasti i političkoga uređenja do druge polovice šezdesetih godina, razmotrit će se načini na koje su jugoslavenski komunisti usklađivali, odnosno prilagođavali vlastitu marksističku ideologiju nekompatibilnim nacionalnim aspiracijama naroda kojima su namjeravali trajno i neometano vladati. Kada su podbacila rješenja koje su nudili marksizam i iskorištavanje trenutnih zahtjeva međunacionalne i međunarodne dinamike za problematična nacionalna pitanja u višenacionalnoj komunističkoj stvarnosti, izolirane reformne tendencije i širi pokreti, kao i u socijalističkim, odnosno komunističkim zemljama europskoga Istoka, kompenzirali su sistemske promjene monopolom i kontrolom na domenu nacionalnoga pitanja.

Za razumijevanje dinamike razvoja „socijalističkoga shvaćanja nacionalnog pitanja“, preispitivanoga u Jugoslaviji od kraja pedesetih, podjednako su značajne rasprave o socijalističkomu društvenom uređenju i modelu vlasti, kao i ekonomske rasprave. Partijska vlast, naročito u godinama prije Osmoga kongresa SKJ-a (1964), sve teže je uspostavljala konsenzus o društvenomu i državnomu uređenju Jugoslavije. Jugoslavija je deklarativno bila ustrojena federalno, temeljeći isprva svoj legitimitet na etatiističkom (od države upravljanom) otklanjanju nejednakosti u društvu, a potom na, zapravo suprotstavljenoj, ideologiji samoupravljanja od ranih 1950-ih. Ideološko ovlaštenje se oslanjalo i na deklarativnu riješenost nacionalnoga pitanja. U stvarnosti, postojeći je sustav bio dosljedno unitaristički i centralistički, zrcaleći hijerarhičnost same Partije ustrojene prema lenjinističkim postulatima demokratskoga centralizma.⁷⁷ Kako je potvrđivala rastuća ekonomska nejednakost i nacionalna neravnopravnost u jugoslavenskomu društvu, privredna i pitanja društvenoga i državnoga uređenja zemlje međusobno su uvjetovana. Izdržljivost nacionalne problematike potvrđivala je kako je jugoslavenski „put u socijalizam“ bio

⁷⁷ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006), 339.

neuspješan u kreiranju novoga jugoslavenskog (nacionalnoga) identiteta u pedesetima.⁷⁸ Stoga su ekonomski zahtjevi prije ili kasnije morali biti artikulirati u nacionalnomu ključu.

Nacionalizam i socijalizam ni u stvarnosti, a ni od teorijskih ishodišta marksizma ne predstavljaju jednoznačno suprotstavljene moderne ideologije.⁷⁹ Oni zapravo nisu predstavljali oprečne i međusobno isključive povijesne, političke i ideološke fenomene, barem ne na istoku Europe u drugoj polovici 20. stoljeća. Kako se u različitim kontekstima nacionalno pitanje pokazalo iznimno izdržljivim i otpornim, komunistički su se graditelji u zemljama europskoga Istoka upuštali u različite političke i ideološke manevre, kojima su, nerijetko mimikrijom nacionalnoga, štitili interese države kojom su vladali. Značaj nacionalnoga pitanja u socijalizmu, posebno za komuniste u višenacionalnim državama, ogleda se u ideološkim domišljanjima prevladavanja očitih različitosti proizašlih iz nekompatibilnih povijesnih, kulturnih, jezičnih, religijskih i drugih posebnosti pojedinačnih i kolektivnih identiteta. Priznavanje posebnosti, odnosno nacionalne individualnosti naroda i njihovih prava na nacionalnu državnost, formulirano kao nacionalno pitanje, bilo je fundamentalno pitanje⁸⁰ svakoga oblika jugoslavenske državne zajednice od ujedinjenja 1918. godine do pada komunističkoga bloka i raspada zemlje početkom 1990-ih. S obzirom na važnost mjesta koje nacionalno pitanje zauzima u višenacionalnoj jugoslavenskoj državnoj zajednici, složena analiza treba ispitati njegove političke, ekonomske, jezične i kulturne sadržaje.

Osupnuti raspadom Austrougarskoga Carstva po nacionalnomu ključu, Lenjin i Staljin posvetili su značajnu pozornost nacionalnomu pitanju u prvoj zemlji socijalizma, odnosno komunizma – u Sovjetskomu Savezu. Postversajski poredak u Europi, uspostavljen stvaranjem ili značajnim proširivanjem tzv. nacionalnih država nakon Prvoga svjetskog rata u zemljama Srednje Istočne Europe, poput Poljske, Čehoslovačke, Rumunjske i Jugoslavije – definiran nametnutim regulacijama statusa (nacionalnih) manjina od strane Lige Naroda – predstavljao je put koji je deklarativno nudio izvanteritorijalnu zaštitu nacionalnih manjina, a zapravo

⁷⁸ Galia Golan, „National traditions and socialism in eastern Europe: the cases of Czechoslovakia and Yugoslavia“, u: *Socialism and tradition*, ur. S. N. Eisenstadt i Yael Azmon, 41–76 (New Jersey: Atlantic Highlands, 1975), 69.

⁷⁹ Andrea Graziosi, „Communism, Nations and Nationalism,“ u: *The Cambridge History of Communism*, svezak 1: *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, ur. Silvio Pons i Stephen A. Smith (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017), 449–474.

⁸⁰ Latinka Perović, *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju* (Zagreb: Globus, 1984), 7, passim; Ivo Banac, „Political Change and National Diversity“, *Daedalus* 119.1 (1990): 141–159.

anticipirao njihovu asimilaciju.⁸¹ Izbjegavanjem obaju rješenja, sovjetski su državni ideolozi, naročito Lenjin ali i Staljin, od ranih 1920-ih godina novu višenacionalnu državu gradili na obećanjima nacionalnoga samoodređenja i pozitivnoj diskriminaciji nacionalnih (neruskih) manjina. Promicanjem njihove nacionalne svijesti i nuđenjem određenih oblika državnosti *stvarane* su nacije (a zapravo se poticala njihova afirmacija). Primjerice, pospješivana je izgradnja nacionalnih elita i institucija te, općenito, nacionalnih kultura, korištenje vlastitoga jezika i uprava na određenomu teritoriju.⁸² U sklopu te tzv. politike nativizacije (rus. *Коренизация*), sovjetski su komunistički ideolozi zapravo primjenjivali doktrinu „nacionalno u formi, a socijalističko u sadržaju“.⁸³

Rješavanje statusa nacionalnosti u Sovjetskomu Savezu temeljilo se na nekoliko premisa. Prva od njih je zasigurno marksistička premisa prema kojoj je nacionalizam opasna mobilizacijska ideologija koja stvara natklasno savezništvo, a klasni sukob intenzivirat će se kad se ostvare određeni oblici državnosti. Nadalje, modernizacijska premisa smatra kako se razdoblje nacionalne osviještenosti nalazi na putu prema internacionalizmu. To je značilo kako nacionalnost neće izgubiti na značaju u socijalizmu, odnosno komunizmu već će se taj značaj samo pojačati. Konačno, kolonijalna, odnosno premisa „većega zla“ tvrdi kako nacionalizam potlačenih nije isto što i nacionalizam tlačitelja jer nacionalizam ugnjetavanih naroda ima demokratski sadržaj. Ofenzivni, odnosno agresivni nacionalizam velikih sila (npr. velikoruski, carski nacionalizam) na koji su defenzivni, lokalni nacionalizmi reagirali u samoobrani smatran je većim zlom.⁸⁴ Na ovim postulatima razvijena je politika nacionalnosti od najviše razine Sovjetskoga Saveza na vrhu do seoskih sovjeta.

Usprkos značajnim koncesijama neruskomu stanovništvu dvadesetih godina, primat je uvijek imala centralizirana partijska država.⁸⁵ Ostvarivanje podjednakoga razvojnog stupnja s

⁸¹ Marijana Kardum, „‘The guardians of civilisation’: The Little Entente of Women in post-Versailles Europe,” u: *Waging War and Making Peace: European Ways of Inciting and Containing Armed Conflict, 1763-1960*, ur. Matthew D'Auria, Jan Vermeiren i Rolf Petri (Berlin: De Gruyter, u procesu objave).

⁸² Ronald G. Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union* (Stanford: Stanford University Press, 1993), 84–126; Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2001); Yuri Slezkine, „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review* 53 (1994): 414-452, 415.

⁸³ Adrienne Lynn Edgar, „Nation Making and National Conflict under Communism,” u: *The Oxford Handbook of the History of Communism*, ur. Stephen A. Smith (Oxford: Oxford University Press, 2014), 522–541, 527.

⁸⁴ Martin, *The Affirmative Action Empire*, 4–8.

⁸⁵ Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 527.

najnaprednijom od sovjetskih nacija i nacionalnosti (narodnosti), ruskom, označavalo je etapu na putu k budućemu stapanju ovih nacija/nacionalnosti u jednu – socijalističku.⁸⁶ Očekivano, sovjetska je nacionalna politika proizvodila nacionalne sukobe odbijajući svaki aspekt procesa izgradnje nacije koji se nije uklapao u viziju sovjetske modernizacije.⁸⁷ Neuspjesima ovih politika, naročito posredstvom nagomilanoga ruskog nezadovoljstva, nacionalno pitanje prvoklasno je političko i ideološko pitanje najkasnije od Staljinova obrata početkom 1930-ih. Nadalje je to vezano uz Kominternine strategije Narodnoga fronta sredinom 1930-ih i okretanje tzv. razvoju „socijalizma u jednoj zemlji“. Rusima je konačno opet pripalo ponijeti teret „vodeće nacije“ sovjetskoga komunističkog carstva, i prije nego je Drugi svjetski rat označio kraj ushita tom nacionalnom politikom. Službena (partijska) ideologija smjestila je naciju na mjesto koje je prethodno zauzimala klasa.⁸⁸ Veliki domovinski rat (rus. *Великая Оте́чественная война́*) označio je kulminaciju tih procesa. Ipak, neka novija historiografska tumačenja odbijaju korištenje nacionalnoga kao *ersatz* ideologije koja nadomješta klasni univerzalizam te inzistiraju na tome kako su klasa i nacija/nacionalnost, naročito u poststaljinističko vrijeme, međusobno isprepletene kategorije.⁸⁹

Čak ni nerijetko ksenofobni, antisemitski, a nadasve rusocentrični Sovjetski Savez nakon Drugoga svjetskog rata, a naročito nakon političko-ideoloških revizija poslije Staljinove smrti, nije mogao poništiti učinke nacionalne politike iz dvadesetih godina. Do 1970-ih rukovodstva sovjetskih neruskih republika većinom su bila lokalnoga, neruskoga podrijetla.⁹⁰ Premda službena ideologija nije odustajala od izgleda spajanja sovjetskih nacija ni u Brežnjevljevoj eri (1964–1982), sovjetske su republike posjedovale sve odlike nacionalnih država osim same suverenosti.⁹¹ U prilog neodvojivosti klasnoga i nacionalnoga u poratnomu razdoblju ide i fenomen takozvanoga birokratskog nacionalizma koji je predstavljao strategiju koju su komunističke elite, ali ne samo one, koristile kako bi na nacionalnoj platformi pružile otpor

⁸⁶ Tomaž Ivešić, „The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?“ *Nationalities papers* (2020): 1–20, 3.

⁸⁷ Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 528–529.

⁸⁸ Vidi npr. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca i London: Cornell University Press, 2001); Ronald Grigor Suny i Terry Martin, *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2001).

⁸⁹ Jan Mervart, „Czechoslovakism and the Party Theory of the 'Nationality Question'“, *Czechoslovakism*, ur. Adam Hudek, Michal Kopeček i Jan Mervart (Routledge, 2021), e-knjiga.

⁹⁰ Gerhard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder: Westview Press, 1991), 275.

⁹¹ Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 530; Suny, *Revenge of the Past*, 111–112.

Moskvi, od Jugoslavije 1948, Poljske i Mađarske 1956, Albanije i Rumunjske šezdesetih, Čehoslovačke 1968. Zapravo je njegova svrha bila nadomještanje ili odgađanje procesa demokratizacije. Kriza istočnoeuropskoga socijalizma, evidentna od sredine pedesetih godina, nerijetko je rađala stremljenje k obnavljanju nacionalne suverenosti i pospješivala zapravo defenzivne nacionalne preporode protiv kako sovjetske prevlasti tako i one lokalne, odnosno prevlasti dominantnih naroda u višenacionalnim državama, primjerice, srpske ili češke u primjerima Jugoslavije i Čehoslovačke.⁹²

Nacionalna politika jugoslavenskoga komunističkog vodstva odražavala je niz proturječja jer je od osnutka Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) ovisila o promjenama političkih konstelacija u zemlji i, naročito, u inozemstvu. KPJ je progovorila „jezikom naroda“ pod Kominterninim instrukcijama i sponzorstvom od sredine tridesetih godina, što dotada nije bio slučaj. Nacionalno oslobođenje kao postupak stjecanja nacionalne slobode, ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti i prava na nacionalnu samoaktualizaciju, odnosno afirmaciju, smatrano je osiguranim „nerazdvojnomo vezanosti“ „narodnooslobodilačke borbe“ i (rješavanja) nacionalnoga pitanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Prije rata formirane su KP Slovenije i KP Hrvatske. Naime, prema Titovim riješima, „osim oslobođenja Jugoslavije, [NOB je] značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata“ i drugih naroda u Jugoslaviji.⁹³ Na avnojskim osnovama, nacionalna prava zajamčena su za pet prepoznatih nacija u sklopu druge, socijalističke Jugoslavije: Crnogorce, Hrvate, Makedonce, Slovence i Srbe.

Nacionalnu politiku jugoslavenski komunisti poslije Drugoga svjetskog rata provodili su po uzoru na sovjetski federalni ustroj, oponašajući kao i u drugim sferama sovjetski socijalistički model.⁹⁴ Ta je politika opravdavala ponajprije centralizam vladajuće komunističke partije, a potom i žilavost ideje o postupnom stapanju nacija u Jugoslaviji.⁹⁵ Imajući u vidu sve kompleksnosti razvoja sovjetske nacionalne politike u međuratnomu razdoblju, u nesuglasju sa stvarnosti ostaje tvrdnja kako je jugoslavenska nacionalna politika nastala u suprotnosti sa

⁹² Banac, „Political Change and National Diversity“, 146–147.

⁹³ Josip Broz Tito, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe“, u: *O partiji i ulozi komunista*, 2. knjiga: *KPJ u borbi za pobjedu i odbranu revolucije (1942–1952)* (Beograd: Narodna knjiga, 1984), 222. Tekst je napisan u prosincu 1942. u Bosanskom Petrovcu i objavljen istoga mjeseca u *Proleteru* br. 16.

⁹⁴ Miroslav Jovanović, „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа устава ФНРЈ (1946) и 'Стаљинског' Устава СССР (1936)“, *Tokovi istorije* 1–2 (2008): 280–289.

⁹⁵ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovske rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, s engleskoga preveo Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1990), 112–113.

„sovjetskim iskustvom“.⁹⁶ Nesrazmjer između razvijenijih republika, Slovenije i Hrvatske, te ostatka jugoslavenske federacije, s četirima republikama i dvjema autonomnim pokrajinama, koji je bio manje razvijen ili nerazvijen, usmjerio je jugoslavenske komuniste na sovjetski put ujednačavanja razvoja u kulturi, politici i ekonomiji.⁹⁷ Konačno, komunisti nisu namjeravali izučavati i interpretirati nacionalne ideologije kao uzroke rivalstva jugoslavenskih nacija već prekinuti ono što su smatrali začaranim krugom nacionalne opresije i revanšizma.⁹⁸ Namjesto odgovaranja na potrebe pojedinačnih jugoslavenskih nacija i nacionalnosti (narodnosti), pozornost je nakon 1944. usmjerena jugoslavenskoj državi kao saveznoj cjelini, premještajući nacionalno pitanje u domenu strukture i sastava federacije.⁹⁹ Neposredno poraće razdoblje je procesa eliminacije stvarnih ili zamišljenih političkih protivnika novoga, komunističkoga poretka, ali i razdoblje terora „revolucionarne pravde“, odnosno vrijeme revolucionarnoga preuzimanja vlasti.¹⁰⁰

Raskidom Tito-Staljin 1948. godine glavni kočničar reformi jugoslavenskoga komunističkog modela vlasti, osim centralizma, bio je – i opet po uzoru na sovjetsku politiku nacionalnosti i anticipirajući socijalističko jedinstvo u budućnosti – unitarizam, kao tendencija amalgamiranja jugoslavenskih nacionalnosti u jedan nadnacionalni identitet.¹⁰¹ Rascjepom je ubrzan proces stvaranja jugoslavenske nacije, sjedinjujući koncept „bratstva i jedinstva“ s Đilasovim definiranjem jugoslavenskoga socijalističkog patriotizma¹⁰² potrebnoga za obranu od sovjetskih napada. Onkraj ideoloških, realpolitički razlozi za dominacijom u međunarodnomu komunističkom pokretu, odnosno poratnomu bloku „narodnih demokracija“, gurnuli su Titove jugoslavenske „nacionalne komuniste“ od pravovjernoga slijeđenja sovjetskoga modela

⁹⁶ Usp. npr. Milivoj Bešlin, „Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)“, *Tito: viđenja i tumačenja* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, 2011), 3.

⁹⁷ Ivešić, „The Yugoslav National Idea“, 4; Michal Kopeček, „Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970,“ u: *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, ur. Pavel Kolář i Miloš Řezník, 135–150 (Köln: SH-Verlag, 2012), 135.

⁹⁸ Banac, „Political Change and National Diversity“, 144.

⁹⁹ Banac, „Political Change and National Diversity“, 150–151.

¹⁰⁰ Andrea Feldman, „Proto-Feminists despite Themselves: Women and the Catholic Church in Croatia in the Aftermath of the Second Vatican Council“, *Trauma of Communism*, ur. Clemens Sedmak i A. James McAdams, 104–117 (Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022), 107; Nada Kisić Kolanović, „Vrijeme političke represije: veliki sudski procesi u Hrvatskoj 1945. – 1948.“, *Časopis za suvremenu povijest* 1 (1993): 1–23.

¹⁰¹ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, ; Banac, „Political Change and National Diversity“, 152.

¹⁰² Tomaž Ivešić, *Jugoslovenska socijalistična nacija: ideja in realizacija (1952–1958)* (Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2016).

komunizma u ideološku herezu nakon Staljinova odbacivanja Tita.¹⁰³ Samoupravljanje je od 1950. predstavljalo titoistički odgovor na osvjedočene nedostatke imanentne sovjetskomu modelu državnoga, upravljana gospodarstva, svesrdno implementiranomu u Jugoslaviji i nakon sudbonosnoga raskida. Do šezdesetih godina umnožili su se „nacionalni putevi u socijalizam“,¹⁰⁴ pa je većina socijalističkih zemalja predstavljala svojevrsne oblike „nacionalnoga komunizma“. ¹⁰⁵

Izgradnja jugoslavenske socijalističke nacije intenzivirana je pedesetih godina, kao mekši oblik procesa izgradnje nacije jer je zadržavao značajnu dozu izbornosti.¹⁰⁶ Anticipiralo se stvaranje nacionalnoga identiteta koji bi s vremenom prerastao iz, zapravo, sekundarnoga u konkretan nadnacionalni identitet. Presudnu ulogu u promicanju te ideje imao je, očekivano, „arhitekt i vrhovni arbitar“ jugoslavenskoga političkog sustava¹⁰⁷ – Josip Broz Tito. Štoviše, Tito je u razgovoru sa stranim novinarima, koji u Jugoslaviji nikad nije bio objavljen, uoči nove 1953. godine tumačio kako je njegova „najveća težnja“ „da Jugoslavija bude do maksimuma stopljena u jednu čvrstu zajednicu, da ona ne bude formalno zajednica, već zajednica u kojoj će biti jedna, jugoslavenska nacija, u kojoj će od pet naroda postati jedna nacija“. ¹⁰⁸

Inherentno obilježje toga fenomena bila je njegova tobožnja *prijelaznost* koja podrazumijeva prethodno uklanjanje svih nacionalno uvjetovanih ugnjetavanja, kako je tumačio vodeći jugoslavenski partijski ideolog Slovenac Edvard Kardelj, oslanjajući se na „izvorne“ marksističke, zapravo lenjinističke premise o neizbježnom postupnom spajanju nacija i neminovnosti odumiranja država.¹⁰⁹ Stvaranje jugoslavenske socijalističke nacije poticano je u svim sferama društvenoga, političkoga i kulturnoga života, uključujući svaki od aspekata Kardeljeve definicije tobože objektivnih kriterija koji čine naciju: „Nacija je specifična narodna zajednica nastala na osnovi društvene podjele rada epohe kapitalizma, na kompaktnomu teritoriju i u okviru zajedničkoga jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopće“. ¹¹⁰

¹⁰³ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*; Peter Zwick, *National communism* (Boulder: Westview Press, 1983), 6–84.

¹⁰⁴ Usp. češki/čehoslovački primjer, Michal Kopeček, „Czech Communist Intellectuals and the 'National Road to Socialism': Zdeněk Nejedlý and Karel Kosík, 1945–1968“, u: *Ideological Storms: Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation*, ur. Vladimir Tismaneanu i Bogdan C. Iacob (Budimpešta: Central European University Press, 2019), 345–389.

¹⁰⁵ Graziosi, „Communism, Nations and Nationalism“, 468.

¹⁰⁶ Ivešić, „The Yugoslav National Idea“, 5.

¹⁰⁷ A. Ross Johnson, „Political Leadership in Yugoslavia; Evolution of the League of Communists (U)“, R-3049 (The Rand Corporation, svibanj 1983), iii. URL: https://digitalarchive.wilsoncenter.org/assets/media_files/000/025/980/25980.pdf (pristup 16. 8. 2022).

¹⁰⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 352–353.

¹⁰⁹ Ivešić, „The Yugoslav National Idea“, 5–7.

¹¹⁰ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957), 34.

Umjetno stvaranje „zajedničkoga“ jezika kao jugoslavenske *lingua franca* sredinom pedesetih godina dio je ovoga procesa,¹¹¹ a kulminaciju je moguće pronaći u izlasku „zajedničkoga pravopisa“ „hrvatsko-srpskoga“, odnosno „srpsko-hrvatskoga jezika“ 1960. godine, na zasadama Novosadskoga dogovora šest godina ranije. Zanimljivo je kako se taj jezik nije nazivao – jugoslavenski, zasigurno zbog posljedica koje bi takva tendencija imala zbog otvorenoga zanemarivanja slovenskoga i makedonskoga. Čini se kako su neizostavne Kardeljeve opaske o izbjegavanju ponavljanja iskustava međuratnoga, integralnoga jugoslavenstva imale u vidu zazor nesrpskih naroda spram obnavljanja velikodržavne, hegemonске uloge Srba iz razdoblja monarhističke Jugoslavije. Cijeli proces valjalo je sprovesti podilazeći i Titovoj naklonosti centralizmu. Kardeljeve optužbe krajem pedesetih protiv „birokratskoga centralizma“ koji planira oživjeti prevladane oblike izgradnje jugoslavenske nacije¹¹² stoga valja čitati u tomu ključu. Dalje od toga, barem javno, tada niti Kardelj nije mogao. Slično vrijedi i za tadašnji istup „Titova opunomoćenoga ministra za Hrvatsku“, prvoga čovjeka hrvatske Partije, Vladimira Bakarića protiv saveznoga centralizma kao kočničara razvoja Jugoslavije.¹¹³

Međutim, premda su pitanja iz lingvističke domene politizirana do krajnosti u idejnomu sporu s opozicijski nastrojenim intelektualcima u Hrvatskoj nakon sredine šezdesetih, zapravo se u književnosti može pratiti i raniji proces dezintegracije „jugoslavenskoga književnog jedinstva“ i utjecaj „buđenja republičkih nacionalizama“. Ove je procese potaknulo političko-pravno jačanje republika i njihovih ekonomskih zahtjeva. Još je početkom 1964. srpski književnik židovskoga podrijetla i unitarističkoga kova Oskar Davičo pisao je predsjedniku Republike kako se od druge polovice 1950-ih može govoriti o „zagrebačkom i beogradskom 'literarnom konceptu' kao o potpuno odvojenim i protivrečnim shvatanjima“.¹¹⁴ Postavljanje hrvatskih književnika i kritičara kao „carini[ka] na granicama svojih republika ne dajući da se ijedna stilska ideja 'tudja tradiciji hrvatske nacije' ušverca u njihovu Republiku“ pretvorilo se u pokret, koji se potom prelio u

„Narod je torej specifična ljudska skupnost, nastala na podlagi društvene delitve dela epohe kapitalizma, na strnjenem ozemlju in v okviru skupnega jezika in blizke etnične ter kulturne sorodnosti sploh“

¹¹¹ Ivo Banac, *Hrvatsko jezično pitanje* (Zagreb: Mladost, 1991), 99–100; Ivešić, „The Yugoslav National Idea“, 6.

¹¹² Banac, „Political Change and National Diversity“, 152; Predrag J. Marković, „Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu,“ u: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, ur. Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj i Mirjana Vasović, 13–62. (Beograd: Institut za evropske studije, 2001), 15.

¹¹³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400, 425.

¹¹⁴ SR-AJ-837-II-48 1968-1980, Zabeleška o razgovoru sa književnikom Oskarom Davičom o nekim problemima naše literature, 1.

Ljubljani i Skopje kao isticanje „republičk[e] kulturn[e] samodovoljnost[i]“.¹¹⁵ Zajednički kriterij za „sve naše literature“ iščezavao je pred republičkim zahtjevima za predstavljanje vlastite književnosti odvojeno od ostalih u inozemstvu.¹¹⁶ Simptomatična je, dakako, Davičova briga za jedinstvenu Jugoslaviju, ali nadasve je sporna njegova kronologija – jer je i opet hrvatski (ovoga puta književni) „nacionalizam“ alarmirao i potaknuo „beogradske pisce“ na očitovanje vlastita „nacionalizma“. Zanimljivo je, kao i u drugim pitanjima kulture, činjenica kako „zajednički kriteriji“ i nisu bili zajednički.

Isprepletenost i međusobna uvjetovanost nacionalnoga pitanja, ili njegova eufemističkog izraza – „problematike međunacionalnih odnosa“, i ideoloških temelja društvenoga i državnoga uređenja očitovani su u reakcijama koje će ove premise na kojima je stvarana jugoslavenska socijalistička nacija izazivati. To će potaknuti povratak nacionalnoga pitanja na dnevni red Partije, naročito kao iskušenje njezinoj monolitnosti. Posebno osjetljiv poticaj došao je ne samo iz ekonomskih nego i političkih zahtjeva te „antijugoslavenskoga“ ozračja štrajka rudara u slovenskom Trbovlju 1958. godine, u kojemu se više od zahtjeva za poboljšanje uvjeta rada očitovao dojam o isticanju neravnopravnoga položaja Slovenije unutar Jugoslavije.¹¹⁷ Monopol koji je Komunistička partija uspostavila nad svim sferama jugoslavenskoga društva i partijska monolitnost koja je taj monopol osiguravala, posredstvom i sukoba sa Staljinom, bili su izuzetno djelotvorni do početka 1950-ih. Otklonom od sovjetskoga modela „državnoga kapitalizma“ Šestim kongresom KPJ (otada SKJ, Savez komunista Jugoslavije) 1952. godine smatra se završetkom državno-administrativnoga, staljinističkoga razdoblja jugoslavenske socijalističke povijesti. Ideološki zaokret sa samoupravljanjem „procesom demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije“ vodila je ratna generacija jugoslavenskih komunista.¹¹⁸

Prve pukotine koje su se u vrhu jugoslavenske Partije otvorile početkom pedesetih godina – inicijativama slovenskih zagovornika reformi državno-centralističkoga sustava na samoupravnim zasadama, Kardelja i Borisa Kidriča, preko „udara na liberalne tendencije“, odnosno „slučaja Đilas“ – dovele su od kraja desetljeća i do prvih znakova rascjepa u vrhu Partije.

¹¹⁵ Zabeleška o razgovoru sa književnikom Oskarom Davičom o nekim problemima naše literature, 2.

¹¹⁶ Zabeleška o razgovoru sa književnikom Oskarom Davičom o nekim problemima naše literature, 3.

¹¹⁷ Tomaž Ivešič, „The Vacuum is Filled with Primordial National Identifications“, u: „A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs“, 185. Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400; Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“, 29–30. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 400.

¹¹⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 342–350.

U tajnosti sastanka državnoga partijskog vrha, nacionalno pitanje razotkrilo je snagu centralizma, premda se zaoštrio sukob „dva tradicionalna politička bloka“: „unitarističko-centralističkog i (kon)federalističkog“.¹¹⁹ Sedmi kongres SKJ-a i Program SKJ-a¹²⁰ iste godine formalizirali su socijalističko jugoslavenstvo kao strategiju stapanja nacija, premda je simboličan, ali ipak izvjestan ideološki legitimitet dat samoupravljanju, koje je dosad funkcioniralo tek kao *fasada*.¹²¹ Konačno, razloge „porastu nacionalizma“, kao odgovor na opisane tendencije jugoslavenskoga vrha, od kraja pedesetih u Jugoslaviji moguće je pronaći (i) u propasti namjera stvaranja jedinstvene jugoslavenske socijalističke nacije. Ispunjavanje nastaloga *vakuuma* potragom za sastavnicama prvobitnoga („primordijalnoga“) nacionalnog identiteta obilježit će šezdesete godine u Jugoslaviji.¹²²

Nacionalizam je bio posljedica, a ne uzrok sporova iniciranih različitim statusom riješenosti nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji. S obzirom na to su manjkave interpretacije koje sasvim odriču bilo važnost nacionalnoga pitanja, bilo stratešku ustrajnost režima u osiguravanju „jugoslavenskoga jedinstva“, makar i pomoću neslužbenoga jugoslavenskog socijalističkog identiteta.¹²³ Isto vrijedi i za one koje izjednačavaju (kasniji) izostanak od države poticanoga ili sponzoriranoga zajedničkog, kohezivnog nacionalnog identiteta u Jugoslaviji s punom nacionalnom ravnopravnošću i slobodom u izražavanju nacionalne pripadnosti.¹²⁴ Slijedom takvih pretpostavki, nacionalnost je bila osnova za različite povlastice poput državnih poslova u „etnički uspostavljenoj ravnoteži raspodjele moći“ u Jugoslaviji,¹²⁵ a Tito je zapravo bio jedini pravi Jugoslaven.¹²⁶ Usprkos složenosti sustava pariteta, odnosno kvota po nacionalnomu ključu i pored Titovoga načelnog zazora prema dominaciji jedne nacije u Jugoslaviji, savezni aparat koji se oslanjao na djelotvornost „birokratsko-centralističkih“, odnosno „unitarističko-centralističkih“

¹¹⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 428.

¹²⁰ *Program Saveza komunista Jugoslavije: usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22–26. aprila 1958* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985).

¹²¹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 350–364; 390–406.

¹²² Za daljnju teorijsku elaboraciju i analizu na primjeru Slovenije, vidjeti radove Tomaža Ivešića.

¹²³ Za analize koje potvrđuju suprotno, usp. npr. Svetlana Ljuboja i Laslo Sekelj, ur. *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni* (Beograd: Institut za evropske studije, 2001).

¹²⁴ Usp. Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 534–536; Bogdan Denitch, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994), 36–40; Aleksandar Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans* (New York: St Martin’s Press, 2000), 47–52.

¹²⁵ Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 534; Denitch, *Ethnic Nationalism*, 36–40.

¹²⁶ Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 535; Denitch, *Ethnic Nationalism*, 39.

tendencija bio je „sastavljen uglavnom od Srbijanaca, Crnogoraca i Srba prečana“, a neki naglašavaju kako su oni nerijetko bili impregnirani velikosrpstvom.¹²⁷

Primjerice, decentralizacija nije poticana zato što nijedna nacija nije predstavljala apsolutnu većinu u Jugoslaviji, nego zato što su centralizacija i unitarizam potiskivali rješavanje nacionalnoga pitanja, perpetuirali nacionalne sukobe i izravno utjecali na ekonomski razvoj Jugoslavije. To i dalje ne znači da su svi decentralisti koristili svaki od ovih argumenata. U toj argumentaciji preuveličava se važnost činjenice kako su Srbi, „najmnogobrojniji narod“ koji je bio rasprostranjen i izvan matične republike, činili manje od četrdeset posto jugoslavenskoga stanovništva. Također, u ovoj je interpretaciji zaboravljeno ono ključno, a to je da je četrdeset posto Srba živjelo izvan tzv. „uže Srbije“ i što se u jeku najdublje krize jugoslavenske države 1971. javno postavljalo pitanje: „Može li srpski narod da bude ravnodušan prema mnogobrojnim delovima izvan sadašnjih granica SR Srbije, koji će morati da pomažu ostvarivanje tudje nacionalne državnosti“.¹²⁸

Prenaglašavanje važnosti nacionalne pripadnosti kao temeljne osnove organizacije komunističkoga ustroja vlasti u Jugoslaviji, kao i tobožnjega izostanka jake središnje vlasti, usmjerilo je pojedine argumentacije na zaključke o neminovnosti neuspjeha u uspostavljanju ravnoteže između federalnih jedinica u Jugoslaviji – republika i autonomnih pokrajina.¹²⁹ Politička moć *centra*, odnosno središta federacije, nije u jugoslavenskim društveno-političkim, pa ni ekonomskim uvjetima mogla kompenzirati izostanak procesa demokratizacije, od kojih je deklarativno ostvarena nacionalna ravnopravnost ostala trajni kamen spoticanja. To da je savezno jugoslavensko središte bilo „izdvojen centar moći suprotstavljen republičkim interesima“¹³⁰ razvidno je od samih početaka „jugoslavenskoga federalizma“ u centralističkomu ruhu.

Višeznačnost i fluidnost kojima se Partija slobodno koristila u sferi nacionalnoga pitanja, premda ustrajnije od Sovjeta, postale su s vremenom kontraproduktivna strategija. Početkom šezdesetih više se nije mogao zanemariti kako otpor intelektualaca i uvaženih komunista

¹²⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 399.

¹²⁸ Npr. u časopisu *Student* 6. 4. 1971. SR-AJ-837-II-48 1968-1980, Neki karakteristični izvodi iz štampe o aktuelnim društveno-političkim pitanjima, 7.

¹²⁹ Usp. Edgar, „Nation Making and National Conflict,” 534-536; Denitch, *Ethnic Nationalism*; 36-40; Pavković, *The Fragmentation of Yugoslavia*, 47-52.

¹³⁰ Olivera Milosavljević, „Centralizam i republikanizam – nacionalizam u Jugoslaviji 1945-1955“, *Sociologija* 34.3 (1992): 365-367, 369.

socijalističkom jugoslavenstvu tako i ekonomske poteškoće koje su ga uvećavale. Tvrddolinijaški Titov i Rankovićev pristup povratku na sovjetske osnove komunističke vlasti u Jugoslaviji popustit će pred Kardeljevom usmjerenosti implementaciji samoupravljanja pod pritiskom slovenskih komunista.¹³¹ Začetke javnoga intelektualnog otpora Slovenaca¹³² jugoslavenstvu vidi se u poznatoj polemici srpskoga književnika i partijca Dobrice Ćosića i slovenskoga intelektualca Dušana Pirjevca 1961. i 1962. godine te reakcijama koje su uslijedile. Prvenstveno u obliku javne kritike te jačanja „objektivnih kriterija za narod (kultura, jezik, itd.)“ u razdoblju „slovenskoga narodnog preporoda pod socijalizmom“.¹³³ Za Pirjevca, kao i za Kardelja, i općenito slovenske komuniste, Jugoslavija je bila „prihvatljiva samo kao politički koncept“.¹³⁴ Sama Savka Dabčević Kučar primjećuje kako „tobožnje jugoslavenstvo“ zapravo „nikad nije ni uključivalo brisanje nacionalnoga“, premda to ipak nije bilo točno s obzirom na procese izgradnje jugoslavenske nacije. Smatrala je kako se ta distinkcija osvješćuje u razdobljima (subjektivnoga) doživljaja „ugroženosti“ primarnoga nacionalnog identiteta. Njezino „djelatno hrvatstvo“, koje je pripisivala dalmatinskomu podrijetlu kao prostoru ishodišta hrvatske državnosti naprosto je imalo „dosta prostora utopiti se u jugoslavenskoj ideji“ i to pod uvjetom kako „mogu biti Jugoslavenka samo ako smijem biti Hrvatica!“.¹³⁵ Problem je bio u tomu što se, u skladu s Kardeljevim (i Bakarićevim) razumijevanjem, nacionalno pitanje još smatralo privremenim problemom koji će se riješiti ekonomskim razvojem Jugoslavije.¹³⁶

Ekonomске neprilike kako u Sovjetskom Savezu tako i u Jugoslaviji pospješivale su osjećaje frustracije lokalnih političkih elita tih zemalja, proizašle iz manjka kontrole i utjecaja na sudbinu vlastitih republika.¹³⁷ Od kraja pedesetih, a naročito od početka šezdesetih jačaju sukobi unutar jugoslavenske partije između zagovornika radničkoga samoupravljanja i umanjivanja ovlasti države, odnosno saveznoga središta, s jedne strane, i onih koji su bili skeptični ili su se otvoreno protivili svakome uvođenju tržišnih mehanizama i popuštanju centralističke i etatističke kontrole nad privredom i društvom, s druge strane. Duboka politička kriza, koje je javnost bila u potpunosti nesvjesna u zatvorenomu jugoslavenskom društvu, unatoč razmjerno

¹³¹ Ivešić, „The Yugoslav National Idea“, 8.

¹³² Tomaž Ivešić, ur., *Misliti narod v dolgih šestdesetih: Slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti* (Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2020).

¹³³ Ivešić, *Misliti narod*, 9–46.

¹³⁴ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi: (1951–1968)*, priredila Ana Ćosić-Vukić (Beograd: „Filip Višnjić“, 2000), 221.

¹³⁵ Dabčević Kučar, '71, 61.

¹³⁶ Ćosić, *Piščevi zapisi*, 222.

¹³⁷ Edgar, „Nation Making and National Conflict,“ 531.

visokim stopama industrijskoga razvoja, činila je Jugoslaviju „cvatućom zemljom u raspadanju“.¹³⁸ Suočavanje državnoga partijskog vrha s mogućnošću raspada Jugoslavije na sjednici Izvršnoga komiteta CK-a SKJ-a u ožujku 1962,¹³⁹ začinjeno Titovim retoričkih ofenzivama za partijsko jedinstvo s najavama raspada zemlje i vlastitoga odstupanja sa svih funkcija, produbljavao se zijeve između „republičkih partikularizama“ i saveznoga centralizma.¹⁴⁰ Rezultat je bio (privremeni) poraz Kardeljeve koncepcije razvoja Jugoslavije ka konfederaciji, koju su neki poput Dobrice Ćosića vidjeli kao djelo „nacionaln[e] birokratij[e] Slovenije i Hrvatske“, čije je separatističke i nacionalističke namjere, prema Ćosiću, prozreo Aleksandar Ranković na čelu srpske birokracije.¹⁴¹ Konspirativnost pri informiranju svekolikoga nepartijskog stanovništva o namjerama partijskoga vrha odražavala je otpor shvaćanju SKJ-a kao koalicije republičkih partija, pa ni sama Jugoslavija još nije smjela biti doživljena kao zajednica federalnih jedinica –nositelja državnosti. Štoviše, upravo je taj proces bio od, većinom, Srba shvaćen kao ubrzano „pretvaranje republika s administrativnim granicama u republike – nacionalne države s državnim granicama“.¹⁴²

Razdoblje između 1948. godine, kada se Savka Dabčević vratila u Jugoslaviju sa studija u Sovjetskomu Savezu, do 1967. kada je preuzela funkciju predsjednika Izvršnoga vijeća Hrvatske „i time stekla doista neku zbiljsku ulogu u političkom životu“, sama je nazvala „praznim hodom“ svoje političke djelatnosti. O gotovo dva desetljeća „žive političke aktivnosti“ u „Sveučilišnom komitetu Partije, u Gradskom komitetu, u Centralnom komitetu, o (...) zastupničkoj djelatnosti u Gradskom odboru Zagreba (predsjednica Savjeta za plan i financije), narodnoga zastupnika u Skupštini Jugoslavije, o mnogobrojnim izlaganjima, nastupima, konfrontacijama, prijedlozima, oponiranjima“¹⁴³ govorila je kritički. Svakako je problematično njezino uvjerenje kako ju je tek preuzimanje najviših političkih i partijskih funkcija u drugoj polovici šezdesetih godina približilo *zbiljskom* utjecaju na procese donošenja političkih odluka.¹⁴⁴ Dakle, demokratski centralizam

¹³⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 416.

¹³⁹ *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*, priredio Miodrag Zečević (Beograd: Arhiv Jugoslavije; Printer Komerc, 1998).

¹⁴⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 414–432.

¹⁴¹ Ćosić, *Piščevi zapisi*, 215–216.

¹⁴² Ćosić, *Piščevi zapisi*, 216.

¹⁴³ Dabčević Kučar, '71, 53.

¹⁴⁴ Na sjednici Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a 9. siječnja 1959, u sklopu priprema za Četvrti kongres SKH-a, predložena je za članicu Komisije za političko-ideološka pitanja, dok je na sljedećoj sjednici IK-a CK-a SKH-a, održanoj 4. ožujka 1959, predložena za članicu Komisije za društveno ekonomsku ulogu komuna

stvarno je političko odlučivanje na svim razinama rezervirao tek za prve partijske ešalone. Ipak su šezdesete godine, kao razdoblje krize jugoslavenskoga komunizma, obilježile ekonomske, političke i kulturno-identitetske reforme, u kojima je Dabčević Kučar aktivno sudjelovala. Ponajviše se u šezdesetima ističe proces umnožavanja zahtjeva za istima i središta iz kojih su oni pristizali.

U Hrvatskoj i Jugoslaviji sve do šezdesetih poticaj reformama komunističkoga sustava prvenstveno je dolazio iz Partije i bio motiviran različitim vizijama socijalizma njezinih članova, kao što je to bio slučaj i s Čehoslovačkom do 1968. godine.¹⁴⁵ To da su reformni poticaji dolazili iz „redova i unutar jedine dopuštene političke stranke“ nije bila „ni krivnja ni zasluga liberalne grupe političara koja je bila inicijator pokreta“.¹⁴⁶ „Buđenje političkoga života“, umnažanjem izoliranih „proturežimskih djelovanja u 'masama'“, paralelno s otupljivanjem revolucionarne ideološke i političke borbenosti jugoslavenske Partije, dovelo je otpočetak šezdesetih do „općeg porasta nacionalizma od kavanskoga do organiziranog oblika“.¹⁴⁷

„Politički profesionalizam“ Savke Dabčević Kučar započinje sredinom šezdesetih, točnije 1963, nakon istaknutoga angažmana u prvoj privrednoj reformi s početka desetljeća. Neuspješnost te reforme u cilju „veće samostalnosti poduzeća u raspoređivanju akumulacije, potrošnje i plaća“ uzrokovana je dijelom i „otporom dijela rukovodećega sloja“ koji je u uvođenju zakona slobodnoga tržišta vidio uzmicanje državne kontrole.¹⁴⁸ Stoga je početkom šezdesetih uslijedilo razdoblje stagnacije i krize, u političkomu životu ispunjeno „variranjem praznine“, odnosno vrijeme „patenta na ispravnost mišljenja“ u kojemu je Dabčević Kučar „pukotine u socijalizmu“ smatrala aberacijama, a ne nedostacima samoga sustava.¹⁴⁹ U najviše republičko partijsko izvršno tijelo, Politbiro, koji je od 1952. nazvan Izvršni komitet, Komunističke partije Hrvatske, odnosno od iste godine Saveza komunista Hrvatske, ulazi kao predsjednica Ideološke komisije/Komisije za ideološka pitanja CK-a SKH-a na plenarnoj sjednici CK-a SKH-a 25. lipnja

kao „delegat Sveučilišta Zagreb“. *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske, sv. 4: 1955–1959*, priredila Branislava Vojnović (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010), 323–324; 341.

¹⁴⁵ Galia Golan, *The Czechoslovak reform movement: communism in crisis, 1962–1968* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 5.

¹⁴⁶ Miko Tripalo, „Hrvatska 1971. – u povodu dvadesete obljetnice (I)“, *Republika* 11–12 (1991): 19.

¹⁴⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 445.

¹⁴⁸ *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske, sv. 5: 1959–1963*, priredile Tatjana Šarić i Marijana Jukić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018), 15; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988, knj. 3: Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988), 348.

¹⁴⁹ Dabčević Kučar, '71, 62.

1963.¹⁵⁰ Time je započeo njezin „meteorski uspon“,¹⁵¹ dosljedno potkrijepljen ustrajnošću prvoga čovjeka hrvatskih komunista Vladimira Bakarića. Sugestije s vrha hrvatske Partije obrazlagale su kako je njezin angažman, kao uvažene ekonomistkinje, potreban u resoru ideoloških pitanja jer su ona vezana uz određivanje ispravnoga smjera društvenoga, a naročito gospodarskoga razvoja.¹⁵² Nakon dvije godine, odnosno 1965, s mjesta sekretara CK-a SKH-a za ideologiju „prebačena“ je za sekretara CK-a SKH-a za ekonomska pitanja.

„Prodor običnoga partijskog pješaka među generale“ 1959. ulaskom u CK, a zapravo tek ulaskom u njegov Izvršni komitet ostavio je ostale članove CK-a SKH-a „u šoku“, dok se sama Dabčević Kučar pitala imaju li vodeći ljudi hrvatske Partije „uopće neku struku?“. Visokopozicionirani partijci s pedigreeom bili su, smatrala je, udaljeni od zbilje, skloni „vašarskomu ponašanju“, a njihovi često osobni interesi pridonosili su „neplodnosti rasprava“.¹⁵³ Prethodne obustave (ekonomskih a naročito društvenih) reformi – poput utjecaja „đilasovštine“ na održivost režima sredinom pedesetih kada su reforme praktički suspendirane cijelo desetljeće – partijski je vrh provodio sa sigurnošću „ratne generacije“, zapravo prekaljenih predratnih komunista, u dobi od trideset do četrdeset godina, koja je „bila spremna u krvi slomiti svakoga tko bi ju pokušao skinuti s vlasti“.¹⁵⁴ Partija je do duboko u šezdesete bila zarad održavanja kontinuiteta kadrova koji su iznijeli „revoluciju“ spremna žrtvovati stručnjake i njihove intelektualne usluge. Uzimajući u obzir i „Titovu državničku odlučnost, Kardeljevu teorijsku analitiku i Rankovićevu čvrstu ruku“, ali i partijsko članstvo koje se sastojalo „uglavnom od mladih ljudi s minimalnim obrazovanjem i vrlo ograničenim i nadasve pojednostavljenim poznavanjem dramatike društvenog razvoja“,¹⁵⁵ za zbiljsko provođenje reformi i zaoštavanje rascjepa u komunističkomu vodstvu trebalo je pričekati novu generaciju mlađih partijskih rukovoditelja.

¹⁵⁰ Za članicu Ideološke komisije CK-a SKH-a predložena je na sjednici IK-a CK-a SKH-a 7. prosinca 1962, kao „sveučilišni profesor, član CK SKH“, a na sjednicama IK-a 27. veljače i 30. svibnja 1963. prihvaćena kao predsjednica Ideološke komisije i time članicom Organizaciono-političkoga sekretarijata CK-a SKH-a. Umjesto Dabčević Kučar za člana Saveznoga izvršnog vijeća predložena je Radojka Katić. Na sljedećoj je sjednici IK-a 13. travnja 1963. Dabčević Kučar kandidirana za Savezno vijeće Savezne narodne skupštine u Kotaru Zagreb, umjesto Marka Belinića. *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 5, 533; 591–593; 666; 688–689.

¹⁵¹ Navod Mirjane Krstinić, u: Tvrtko Jakovina, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest* 35.1 (2003): 287–306; 297.

¹⁵² Dabčević Kučar, '71, 56.

¹⁵³ Dabčević Kučar, '71, 57–58.

¹⁵⁴ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 364.

¹⁵⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 354.

Jugoslavenski politički, odnosno partijski vrh u ožujku 1962. sukobio se, dakle, oko koncepcija daljnjega društvenog razvoja zemlje. Osim o neslozi vrha SKJ-a, ta sjednica Izvršnoga komiteta CK-a SKJ-a svjedoči i o tomu kako je tek uvjetno moguće govoriti o sukobu temeljenu na dvama oprečnim tumačenjima razvoja jugoslavenske države: zagovaranju centralizma, s jedne i federalizma, s druge strane. Između tih dvaju polova socijalističkoga društvenog uređenja i modela vlasti u Jugoslaviji nalazio se sijaset zamisli i nedorečenosti koje su onemogućavale konsenzus. Usto, niti je Ranković negirao republičku samosvojnost, niti je Kardelj osporavao jugoslavensku cjelinu.¹⁵⁶ Nadalje, na primjeru međusobne dinamike hrvatskih i slovenskih predstavnika na toj sjednici moguće je uočiti spor između „koncepcija odumiranja moći saveznog centra i koncepcije centralističkog federalizma“.¹⁵⁷ Štoviše, istupi predstavnika hrvatskoga državno-partijskog vrha ne nude uvid u jedinstveni stav. Jakov Blažević kao predsjednik IVS-a Hrvatske i Zvonko Brkić kao organizacijski sekretar CK-a SKH-a upućuju na saveznu administraciju, a ne republike, kao izvore gospodarskih problema.¹⁵⁸ Bakarić je, po običaju u kriznim situacijama, „reterirao“ prepuštajući verbalizaciju problematike podređenima. Ipak se, poput Kardelja, usmjerio i na pokušaje premoščivanja¹⁵⁹ u osnovi nekompatibilnih i međusobno isključivih pristupa rješavanju jugoslavenske krize. „Kadrovski upravitelj Hrvatske“¹⁶⁰ sve manje je podržavao procese decentralizacije jer su posljedično vodili jačanju političke moći republika, a sve više procese deetatizacije koji su jamčili umanjivanje ovlasti države (poglavito u privredi), bez neželjenih posljedica poput republičke suverenosti.¹⁶¹

Kardelj, ipak općeprepoznat kao idejni vođa svekolikih jugoslavenskih reformi, zapao je te godine u (kratkotrajnu) nemilost kod Tita, od koje su ga spasila zalaganja slovenskoga komunističkog vodstva i samoga Bakarića.¹⁶² U međuvremenu se IK CK SKJ na čelu s Titom po završetku sjednice upustio u opasnu političku akciju koja je zaprijetila prerasti u antibirokratski

¹⁵⁶ Bešlin, „Josip Broz Tito i jugoslavenski federalizam (1963–1974)“, u: *Tito: viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, 2011), 6.

¹⁵⁷ Nada Kisić Kolanović, „Početak kraja SFRJ, Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine, Beograd, 1998, Arhiv Jugoslavije, str. 311“, *Časopis za suvremenu povijest* 32. 2 (2000): 408–410, 409.

¹⁵⁸ *Početak kraja SFRJ*, 150–159, 200–204.

¹⁵⁹ Kolanović, „Početak kraja SFRJ“, 409–410; *Početak kraja SFRJ*, 239–245.

¹⁶⁰ Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek: odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 441–447.

¹⁶¹ Usp. Dino Mujadžević, *Bakarić: politička biografija* (Zagreb: Plejada; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011), 215; Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment: 1948–1974* (London: C. Hurst & Co., 1977), 158.

¹⁶² Mujadžević, *Bakarić*, 220; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 360–361.

„populistički pokret“. Naime, svim je komunistima upućeno Pismo¹⁶³ iz kojega se moglo iščitati nezadovoljstvo nastalim razlikama između npr. radnika i seljaka te birokrata koji su sebi priskrbili razmjerno bolji životni standard. Titovim „ljevičarenjem“ protiv „bogaćenja, birokratizma i nacionalizma“ Splitskim govorom u svibnju te 1962. godine,¹⁶⁴ kojim je neočekivano dokinuo tajnost partijskih sastanaka i dokumenata i obratio se „čitavom narodu“, otvoren je prostor za masovnije izražavanje nezadovoljstva trenutnim razvojem socijalističkoga društva. Suočen s potencijalima širenja takvoga „lova na vještice“, čiji su zahtjevi težili opet uspostaviti „uravnilovku“ u društvu, Tito je vrlo brzo bio prisiljen obeshrabriti takve tendencije.¹⁶⁵

Jugoslavenski ustav iz 1963. godine, premda poznat kao „povelja samoupravljanja“ nastao je na uzoru i temelju Programa SKJ-a, predstavljajući zapravo privremeno suglasje između suprotstavljenih koncepcija društvenoga uređenja zemlje (centralističkoga i federalističkoga). Razdoblje je to Titova koketiranja s reformizmom, nakon spomenutih neperilika sa slovenskom partijom početkom šezdesetih. Punihi dvadeset godina nakon Drugoga zasjedanja AVNOJ-a jugoslavenski je Ustav nagovijestio veću nadležnost republika (državno-pravni subjektivitet republika).¹⁶⁶ Kardeljevim zaslugama Ustavom su zajamčene „promjene u sustavu saveznoga planiranja“, što je Bakarić podupro okupljanjem ekonomskih stručnjaka poput Savke Dabčević Kučar za izradu tzv. *Bijele knjige*¹⁶⁷ koja bi se teorijski suprotstavila ekonomskim apologijama saveznoga središta, a zapravo njegovim beogradskim zastupnicima. Opreznim poticajem decentralizacije na štetu savezne administracije polako se otvarao prostor za nove kadrove koji bi bili sposobni i koji bi se osmjelili do kraja iznijeti temeljite reformne zahvate obećavane petnaest godina. Od pobornika „jugoslavenske integracije“ i „socijalističkoga jugoslavenstva“ ovaj je proces bio doživljen kao demokratizacija i decentralizacija pod navodnicima, sumnjajući time u stvarni cilj ovih procesa. Štoviše, „osnaživanje republike-države“ Ustavom iz 1963. smatrali su

¹⁶³ „Pismo IK CK SKJ rukovodstvima i članovima SKJ od 3. aprila 1962. – tajnost za javno mnijenje“, u: *Početak kraja SFRJ*, 278–284.

¹⁶⁴ „Govor predsjednika Tita u Splitu – 6. maj 1962.“, u: *Početak kraja SFRJ*, 285–298.

¹⁶⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 431.

¹⁶⁶ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 7. travnja 1963. „Odluka o proglašenju ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 19.14 (10. 4. 1963): 261–292.

¹⁶⁷ Savka Dabčević Kučar, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković, Vladimir Stipetić, „O nekim problemima privrednog sistema (‘Bijela knjiga’). Savjetovanje naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije, 17.-19. siječnja 1963. god. u Zagrebu (referati, diskusija)“, *Ekonomski pregled* 14/3-5 (1963): 149–468.

ostvarivanjem preduvjeta za amandmane krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih koji su utrljali put Ustavu iz 1974. kao dezintegraciji Jugoslavije.¹⁶⁸

Godina 1963. značajna je prvenstveno po tomu što je tada započeta „prva velika smjena predratnih i ratnih čelnika“ u državno-partijskim strukturama, i to kako u republikama tako i u federaciji. U Hrvatskoj je početak smjene „generacije predratnih komunista“, u kontekstu u kojemu i Savka Dabčević Kučar dolazi na vlast, započeo dolaskom perspektivnoga mladog političara Ante Mike Tripala, „na insistiranje Tita i Rankovića, a uz suglasnost Bakarića“,¹⁶⁹ na poziciju sekretara Gradskoga komiteta SKH-a u Zagrebu¹⁷⁰ i člana Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a. Od provoditelja ka kreatoru politike, Tripalo se suočio s „partijskim balastom“ – utjecajem „starih nesposobnih kadrova, koji su svoje položaje branili 'budnošću' i prozivkom“.¹⁷¹ Problematika kadrovskih pitanja bila je sve aktualnija nakon donošenja novoga Ustava i izvan državno-partijskoga vrha. Još sredinom šezdesetih kvalifikacijska struktura zaposlenih, primjerice u republičkim organima uprave u Hrvatskoj, nije odgovarala zahtjevima i potrebama radnih mjesta, premda se „u izmijenjenim uvjetima rada“ tražila „efikasna, stručno osposobljena i adekvatno organizirana uprava“.¹⁷² Nedostajalo je visokostručnih kadrova, dok je trećina zaposlenih na radnim mjestima visoke stručne spreme bila nekvalificirana, a velika većina onih visokostručnih bila je starija od pedeset godina.¹⁷³ Potonje sugerira zaključak kako su oni stručnu ekspertizu prvenstveno stekli u međuratnomu razdoblju.

Međutim, i onima koji su posjedovali stručno obrazovanje nedostajalo je socijalističkoj vlasti ključno – političko obrazovanje. Poticala se „društveno-politička aktivnost i angažiranost“ jer je dobar dio kadrova, njih oko četrdeset posto, izbjegavao funkcije i zaduženja premda se od rukovodećih i stručnih kadrova očekivalo da „ne rade samo usko stručne poslove, već na određeni način provode političke stavove i utvrđenu politiku“. Posebno je zabrinjavalo što se „jedan dio kadrova“ koji su se nalazili na važnijim „organizaciono-rukovodnim i stručnim

¹⁶⁸ Ćosić, *Piščevi zapisi*, 217–218; „Odluka o proglašenju ustavnih amandmana“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 23. 18 (26. 4. 1967): 485–486; „Odluka o proglašenju ustavnih amandmana“, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 29. 27 (8. 5. 1971): 525–538.

¹⁶⁹ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 36.

¹⁷⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 448–449.

¹⁷¹ Ivo Banac, „Život i djelo Mike Tripala“, u: *Tripalo: spomenica*, gl. ur. Božidar Novak (Zagreb: Aktant, Odjel izdanja Antibarbarus; Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, 1996), 9–17; 9, 11.

¹⁷² HR-HDA-280-3-2-2-1, strogo pov. 22, Kratak izvod iz „Analize o stanju kadrova i aktuelna pitanja u republičkim organima uprave“, zaključci i prijedlozi, Zagreb, ožujak 1964, 1.

¹⁷³ HR-HDA-280-3-2-2-1, Kratki izvod, 1–3.

mjestima“ ondje „zadržao gotovo od oslobođenja do danas“. Nerijetko je tek manji dio „funkcionera“ zauzima cijeli niz odgovornih pozicija. Istovremeno, „mladje i sposobnije kadrove sa završenim odgovarajućim školama i fakultetima nedovoljno se smjelo uzdiže na odgovornija mjesta i poslove“.¹⁷⁴ Generacijski prijem ostat će aktualan do kraja promatranoga razdoblja, premda će se sve glasnije kritizirati „slabo provjetranje“¹⁷⁵ institucija.

Do Osmoga kongresa SKJ-a, koji je održan od 7. do 13. prosinca 1964. godine, Savka Dabčević Kučar nerijetko je odsutna sa sjednica Izvršnoga komiteta SKH-a, a tek se u neposrednomu pretkongresnom razdoblju aktivnije sudjeluje u raspravama o „idejnim pitanjima na području kulture“ i u vezi s „nekim pojavama nacionalizma“. „Što jest narod“ preobrazilo se u najvažnije političko i intelektualno pitanje šezdesetih godina, naročito u slovenskim i hrvatskim kulturnim, intelektualnim i partijskim krugovima. Ipak, u hrvatskomu partijskom vrhu i dalje je prevladavao ideološki, a ne nacionalni kriterij kada se radilo o suprotstavljanju interesa Hrvatske i Jugoslavije - „Hrvatska se bori protiv jugoslavenske centralizacije zato što je suprotna samoupravljanju“¹⁷⁶ a ne zato što iz jugocentralizma proizlazi nacionalna neravnopravnost Hrvatske. Stoga su, primjerice, u raspravama u Izvršnomu komitetu SKH-a krajem 1964. nacionalno pitanje i međunacionalni odnosi imali značajno mjesto. Ono što je Savka Dabčević Kučar kasnije nazvala „korekcijom apsolutnog prioriteta radničke klase“, uskoro je moralo „upotpuniti entitetima poput Republika, Nacija, Građanin, Čovjek!“¹⁷⁷ Međutim, za takve je zahvate još bilo rano. Njezini istupi u predvečerje Osmoga kongresa ostajali su prvenstveno u okvirima Bakarićeva reformizma, koji je decentralizaciju zahtijevao ekonomskim razlozima. Bili su sasvim u suglasju s Titovim novim smjerokazima za budući jugoslavenski razvoj: posebno osjetljivi prema „radničkoj klasi i radnim ljudima“ i „jugoslavenskoj socijalističkoj zajednici“.

Poučen izazovima 1962. godine, Tito je na Kongresu Saveza omladine Jugoslavije (SOJ) početkom 1963. opreznije elaborirao, s jedne strane, „nepravilna shvaćanja“ koja su tražila nacionalnu integraciju u jugoslavenskoj višenacionalnoj socijalističkoj zajednici. Naime, likvidiranje nacionalnosti zarad stvaranja „nove, jedinstvene nacije“ onih koji „brkaju naciju sa državom (...) [je] besmislica“, poput one kako svaka republika „mora imati sve attribute jedne

¹⁷⁴ HR-HDA-280-3-2-2-1, Kratki izvod, 4, 5, 7-8.

¹⁷⁵ Sintagma Stipe Šuvara u VUS-u 1969, navod u: Katarina Spehnjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, *Časopis za suvremenu povijest* 30.2 (1998): 317-346, 336.

¹⁷⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 446.

¹⁷⁷ Dabčević Kučar, '71, 61.

države“. S druge strane, „idejno-politička integracija“ bila je poželjna za osiguranje „višeg stepena jedinstva“, odnosno „učvršćenje i monolitnost naše socijalističke zajednice“, kao i ekonomska integracija. Ovom prilikom uvažio je i položaj onih razvijenih na čiju štetu, ipak, ne bi trebao ići razvitak nerazvijenih. U onome što će postati tipična manihejska manira reformnih jugoslavenskih šezdesetih, kritizirao je i nacionalističke („partikularističke i šovinističke“) tendencije, ali i „hegemonizam brojnije nacije“. Međutim, još „šovinizam i partikularizam imaju najnegativniju ulogu“. Konačno, izbjegavajući „lovove na vještice“, poglavito one čiji nositelj ne bi bila Partija, Tito je stao na kraj procesu izgradnje jugoslavenske socijalističke nacije. Izbjegavanjem međusobne isključivosti „nacionalne pripadnosti i državljanstva“, Jugoslavenom je proglasio „samo građanina [socijalističke] Jugoslavije“, koji nije morao posjedovati „neku nacionalnu pripadnost“.¹⁷⁸

Bila je to obvezna ideološka i politička podloga raspravama u Izvršnomu komitetu SKH-a u promatranu razdoblju. Na sjednici IK-a 5. listopada 1963. Savka Dabčević Kučar bila je uvodničar u diskusiju o pitanjima u „oblasti kulture“. Zaključke je iznijela na temelju pripremljenih pisanih materijala nastalih na temelju razgovora s „kulturnim radnicima“ tijekom prethodne godine, a koji demonstriraju sofisticiranost kakva izostaje u uobičajenim diskusijama partijskih tijela.¹⁷⁹ Usprkos tome, ekspozije Dabčević Kučar pokazao je prvenstveno nesuvislost onovremene partijske kadrovske politike. Argumenti sveučilišne profesorice ekonomije zatečene na poziciji tumača fenomena izvan područja njezine ekspertize, odražavali su primarno naklonjenost reformama „u fazi debirokratizacije i deetatizacije“, ali ne i razumijevanje za specifičnost kulture i umjetničkoga stvaralaštva u društvenomu uređenju koje je prioritiziralo materijalnu proizvodnju i kolektivno djelovanje.

„Demokratizacija“ kulture koju tada Dabčević Kučar zagovara – oslanjajući se u osnovnim tezama na Titov prošlogodišnji govor „omladincima“, poput one o negativnim pojavama opravdanih „demokratijom, čijim se plaštom i slobodama nastoje da zaogrnu razne antisocijalističke pojave (...) kod jednog malog dijela književnika i umjetnika (...) i kod nekih rukovodilaca“¹⁸⁰ – zapravo je zaziv neposrednomu uključivanju „radnih ljudi“ u procese

¹⁷⁸ „Reč generalnog sekretara SKJ Josipa Broza Tita“, u: *Sedmi kongres Saveza omladine Jugoslavije* (Beograd: Komunist, 1963), 5–18.

¹⁷⁹ *Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske*, sv. 6: 1964–1965, priredile Tatjana Šarić i Marijana Jukić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2019), 332–374.

¹⁸⁰ „Reč generalnog sekretara“, 7.

odlučivanja i formuliranja cjelokupne kulturne politike. Argument je od ždanovizma, kao kulturne politike koja ima potpunu ideološku kontrolu nad stvaralaštvom, bio udaljen tek toliko koliko u načelu jest ili nije bilo opravdano zahtijevati da vlast utječe, dakako, u ime „radnih ljudi“, na ono što financira. Obračun s birokracijom, odnosno prethodnim „administrativno-birokratskim tretmanom“, valjalo je sprovesti neovisno o osjetljivosti „staleškoga, aristokratskoga neobirokratizma“ kulturnjaka i umjetnika koji se elitistički postavljaju „iznad društva“. Izgradnju socijalističke kulture, i time društva, valjalo je osloboditi „malograđanske koncepcije slobode stvaralaštva“.¹⁸¹ Titovim riječima, u književnosti, likovnoj i filmskoj umjetnosti „bježi se u apstrakciju, umjesto da se oblikuje naša stvarnost“, stvaraoci/intelektualci „ne gledaju kritički već kritizerski na zbivanja u našem društvenom životu“ i „nosioci [su] negativnih uticaja iz inostranstva“.¹⁸²

Podozrivost prema inteligenciji, naročito onoj koja bi mogla formulirati kritiku režima, bila je zajednička i ideologu jugoslavenske Partije, Kardelju i prvom intelektualcu hrvatske Partije, Bakariću. Odlike poput racionalnosti i pragmatičnosti posjedovala su obojica. Moglo bi se reći kako je značajan dio procjene Dobrice Ćosića, zapravo kritike, Kardelja odgovarao i za Bakarića: „Superioran. Veruje u objektivne materijalne pokretače društva i ljudi. Kao reakcija na staljinističko preterano forsiranje subjektivnog faktora, on ga, čini mi se, znatno potcenjuje“.¹⁸³ Savka Dabčević Kučar smatrala je sasvim suprotno – kako je Kardelj precjenjivao „ulogu subjektivnog čimbenika uopće, a svoju posebno“. Opisala ga je kao partijskoga ideologa čije su teorije zapravo „gimnastika uma bez veze sa stvarnošću“.¹⁸⁴ Stoga će odlaganje rješavanja problema određenih kao neobjektivnih, uz podilaženje Titu kojima su obojica „partijaca staroga kova“ bila sklona, biti poticaj novijoj generaciji partijskoga rukovodstva u drugoj polovici šezdesetih godina.

Diskusija koja je Izvršnomu komitetu uslijedila odbacila je prijedlog Savke Dabčević Kučar o potrebi širega savjetovanja „članova Saveza komunista kulturnih radnika“, pribjegavajući dostupnijim rješenjima, poput zabrana. Štoviše, tako je bilo učinjeno sa slovenskim časopisom *Perspektive* – oko čega je u pripremljenim materijalima Dabčević Kučar bilo nepotrebnoga „kolebanja“ – jer „dapače, naglašeno je u diskusiji, da to [zabrane] treba činiti i

¹⁸¹ *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 6, 332–335.

¹⁸² „Reč generalnog sekretara“, 12–13.

¹⁸³ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi: (1951–1968)*, priredila Ana Ćosić-Vukić (Beograd: "Filip Višnjić", 2000), 152.

¹⁸⁴ Dabčević Kučar, '71, 803–811, 805.

ubuduće sa svim onim što [je] na sličnim pozicijama, jer je to **sastavni dio diktature [proletarijata?] i tu nema demokracije**".¹⁸⁵ Toliko o dosezima demokratizacije u vrhu hrvatske Partije sredinom šezdesetih. Ipak, nove tendencije uočljive su u samomu otvaranju kanala komunikacije prema kulturnjacima i institucijama, koji su ili bi trebali biti odrazima svojih društava, ali i u (zasada neuspješnom) zagovoru Dabčević Kučar za proširivanjem takvoga djelovanja. Njezin prijedlog ide u prilog tumačenjima koja skreću pozornost na važnost osiguravanja suradnje s intelektualcima koje su reformni nastrojene republičke elite u Sloveniji, ali i u Hrvatskoj poticale kao vid omasovljivanja potpore reformama. To će na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj biti pogrdno nazivano tzv. „Savkinom koordinacijom“ od strane njezinih protivnika.¹⁸⁶

Discipliniranje i otupljivanje kritičke oštrice samostalnoga djelovanja intelektualca bili bi poželjni nusproizvodi, iako ne nužno i primarni razlozi takve suradnje. Ta se strategija prvi put zaziva upravo na sjednici IK-a CK-a SKH-a 1963. godine kada se traži angažman inteligencije „na problemima razvitka društva“.¹⁸⁷ U Hrvatskoj će se ta strategija razviti od kraja šezdesetih, kada Savka Dabčević Kučar bude na najvišim političkim pozicijama u SRH-u. Tada će se ova problematika vezivati uz zagovaranje jačanja autonomije republika u nacionalnomu ključu i uvjetovati sklapanje „pakta“ političke elite s intelektualcima kako bi povele nacionalni preporod – kao i u Sloveniji.¹⁸⁸ *Praxis* kao „internacionalistička“ „kritika s ljevice“, kojemu se na toj sjednici odricala podrška i predviđala sudbina *Perspektiva*, tada o „nacionalnoj neravnopravnosti“ koju paušalno spominje u uvodniku prvoga broja ionako nije imao što za reći.¹⁸⁹

„Pojave nacionalizma“, onda kada nisu bile pod utjecajem ili kontrolom Partije, predstavljale su za vlast posebno osjetljiv fenomen pa je njihovo umnažanje, kako je primijećeno na toj sjednici, potaklo Izvršni komitet na organiziranje rasprave na sljedećoj sjednici, 27. listopada. O nacionalnomu pitanju konačno su progovorili i drugi, osim „izabranih drugova, a drugi su se ustručavali“, kako je ustvrdio Miko Tripalo. Savka Dabčević Kučar iskoristila je priliku pozornost usmjeriti na „razbijanje birokratizma kao sistema“, ostajući u okvirima „materijalne proizvodnje“, dok su „pojave nacionalizma i šovinizma dosta (...) raširene“ i ne bi

¹⁸⁵ *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 6, 335. (istakla M. K.)

¹⁸⁶ Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (Zagreb: Profil, 2011), 151, 158.

¹⁸⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 448.

¹⁸⁸ Ivešić, „The Vacuum is Filled with Primordial National Identifications“, 185–216.

¹⁸⁹ Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, džepno izdanje, br. 10-11 (Zagreb: Praxis, 1972), 12.

ih trebalo „niti precjenjivati, a niti podcjenjivati“. Tvrdnje kako o „pitanju nacionalizma (...) drug Vlado istupa sam“, suprotstavila je tvrdnjom kako se istupalo „u vezi sa privrednim sistemom, debirokratizacijom, samoupravljanjem“, zapravo usmjerujući, poput Bakarića, raspravu k ekonomski uvjetovanim prijedorima oko uređenja države kao uzrocima nacionalizma. Bakarić je smatrao kako je uzrok „odlazak staroga sistema i otpor onih koji su u njemu imali privilegiran položaj i to odozdo do gore. To je čitava birokracija.“ U neposrednomu pretkongresnom razdoblju, Dabčević Kučar birana je za člana CK-a SKJ-a, osvojivši 88% glasova dobivenih na političkim aktivima u kotarevima (Bjelovar, Karlovac, Osijek, Pula, Rijeka, Sisak, Split, Varaždin i Zagreb). Najmanje glasova osvojila je u Rijeci, a potom u Karlovcu, premda je bila zadužena za odlazak na sastanke upravo ondje.¹⁹⁰

Osmi kongres – na kojemu prvi put od 1948. sudjeluju delegacije KPSS-a i drugih komunističkih partija socijalističkoga bloka¹⁹¹ – označio je prekretnicu jer je reformna struja zastupnika ekonomske liberalizacije u partijskom vrhu počela preuzimati inicijativu, potkrijepljena slovenskim i hrvatskim otporom ekonomskom planu za 1965. godinu.¹⁹² Osmi kongres označio je i početak obračuna s unitarističkim idejama o odumiranju, odnosno spajanju nacija.¹⁹³ Kardeljevo i Bakarićevo pridobivanje Tita za daljnje ekonomske reforme, poput one 1965. godine, označilo je prevlast reformističke struje u vrhu jugoslavenske partije te skorašnji slom centralističkoga uporišta u saveznoj prijestolnici. Kada mu je predsjedavajuća Šeste plenarne sjednice Osmoga kongresa, Savka Dabčević Kučar, predala riječ, Miko Tripalo sažeo je proreformske stavove: „raskorak između principijelnih odluka Saveza komunista i praktičnog rada nekih državnih i drugih organa toliko je vidljiv da kod radnih ljudi stvara klice nezadovoljstva, pa čak i nepovjerenja da će se nešto zbilja učiniti“.¹⁹⁴

Bakarić se još jednom za pomoć obratio ekonomskim stručnjacima na čelu sa Savkom Dabčević Kučar.¹⁹⁵ Peti kongres SKH-a¹⁹⁶ koji je uslijedio nakon Osmoga kongresa proširio je

¹⁹⁰ *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 6, 375–410; 381–382; 376–378; 391–393; 420, 445–459.

¹⁹¹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 457.

¹⁹² *VIII kongres Saveza komunista Jugoslavije: Beograd, 7-13. decembra 1964.: stenografske beleške*, 3 sv. (Beograd: Kultura, 1965); Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 467–468.

¹⁹³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 471.

¹⁹⁴ „Šesta plenarna sednica održana 9. decembra 1964“, u: *VIII kongres Saveza komunista Jugoslavije: Beograd, 7-13. decembra 1964.: stenografske beleške*, 1. sv., 608–666 (Beograd: Kultura, 1965), 617–628.

¹⁹⁵ Mujadžević, *Bakarić*, 224–225.

¹⁹⁶ *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26-29. travnja 1965.: stenografske bilješke*, 2 sv. (Zagreb: Stvarnost, 1966).

frontove polemike s „nesocijalističkim“ stavovima koji su se suprotstavljali ekonomskoj liberalizaciji, najčešće bez ikakva razumijevanja problematike, poput *Praxisa*. Zahvaljujući nerijetko taktičkim, a ponekad i stvarnim, pogoršanjima Bakarićeva zdravstvenog stanja, komunikaciju teza Osmoga kongresa preuzeli su većinom mlađi kadrovi, poput Dabčević Kučar i Mike Tripala.¹⁹⁷ Ona je na Petomu kongresu govorila gotovo isključivo o ekonomskim fenomenima poput planiranja, tumačeći kako ekonomski zakoni ne prestaju funkcionirati saveznim planovima, a privredna kretanja često idu „mimo plana“.¹⁹⁸ Glavni zaključci Kongresa nagovještaj su političkih reformnih pretenzija mlađih partijskih kadrova. Štoviše, Dabčević Kučar uskoro je preuzela funkciju sekretara CK-a za ekonomiju, odnosno „društveno ekonomske i političke probleme“,¹⁹⁹ a nakon Osmoga kongresa i članstvo u CK-u SKJ-a.²⁰⁰

Stasanje nove generacije komunističkih „rukovoditelja“, „generacije Osmoga kongresa“ pratila je dinamika odnosa „starih“ i „mladih“. Za politički uspon mlade sveučilišne profesorice, u najvišem akademskom zvanju u srednjim tridesetima, bili su zaslužni oni koji su u mladosti u ratu stvorili autohtonu socijalističku Jugoslaviju, kako je ustvrdio povjesničar Ivo Banac, da bi potom starjeli zajedno s državom kojom su u potpunosti vladali.²⁰¹ Prvi od njih bio je neprikosnoveni „šef Hrvatske“ i SKH-a, Vladimir Bakarić. Drugi je bio nitko drugi doli potpredsjednik Jugoslavije, Aleksandar Ranković, koji je bio „najmoćniji jugoslavenski političar, jer je vladao UDB-om i bio stvarni šef Partije, glavni kadrovik za cjelokupnu nomenklaturu u državi“.²⁰² Dinamika imenovanja i ne iznenađuje uzme li se u obzir Rankovićeva opaska s tajne sjednice državnoga partijskog vrha 1958. godine, kada je nekvalificiranost partijskoga vrha u Hrvatskoj objasnio činjenicom kako Bakarić mora na sjednice dovesti ljude izvan sastava IK-a CK-a SKH-a „da bi dobio kvalitetnije rasprave i zaključke“.²⁰³

Ironija je bila u tomu kako je Bakarić, podrškom stručnosti Savke Dabčević Kučar, sebi osiguravao argumentaciju koja će dovesti do Rankovićeva pada na Četvrtomu plenumu CK-a SKJ-a 1966. na Brijunima. Ne mogavši 1969. više izbjeći odlazak u Beograd, daleko od središta

¹⁹⁷ *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 6, 520–527.

¹⁹⁸ *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske*, 134–140.

¹⁹⁹ *Zapisnici Izvršnoga komiteta*, sv. 6, 607.

²⁰⁰ *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske*, 421; Radošin Rajović, ur., „Dabčević Kučar, Savka“, u: *Jugoslavenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji* (Beograd: Hronometar, 1970), 185.

²⁰¹ Andrea Feldman, *Hrvatska povijest u europskoj perspektivi* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, 2023), 152.

²⁰² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 420.

²⁰³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 402.

svoje političke moći, Bakarić se nadao kako je pažljivim kadrovskim izborom osigurao da se ona u njegovoj odsutnosti barem ne umanja. Dogodilo se suprotno, a oni ideološki prijemčiviji naglasit će kako je „uslijedila katastrofa“.²⁰⁴ Posljedice kadrovskih promjena s kraja sedmoga desetljeća svakako će opovrgnuti tvrdnju o Dabčević Kučar kao „Bakarićevu čovjeku“. Neovisno o tomu, uspon mlađih kadrova, redom protežeza tzv. veto igrača, odnosno nevelikoga broja ljudi iz Titova kruga koji su, ipak, zauzimali zapanjujući broj pozicija političke i partijske vlasti, bilo je pravilo, a ne iznimka jugoslavenskoga socijalističkog poretka.²⁰⁵ Zanimljivo je da su se ti veto igrači razlikovali po ideološkomu formatu i uvjerenjima te odnosu prema reformi od Kardelja i Bakarića do Rankovića i, kasnije, Dragoljuba Markovića.

²⁰⁴ Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 373.

²⁰⁵ Milivojevic, „'Almost a Revolution'“, 32–33.

1. 3. „O nekim problemima privrednog sustava“ – ekonomsko utemeljenje reformizma

...sistem proširene reprodukcije imamo – samo kakav? To je sistem u koji je ugrađen motiv uravnilovke među proizvođačima, poduzećima i granama, bez obzira na to koliko su vitalni, produktivni i propulzivni. Motiv jednakosti pošto-poto stavlja se kao načelo odnosa među područjima, republikama i nacijama. Ne može se nekažnjeno voditi politika uprosječivanja među proizvođačima, jer poravnjavanje glava nema za posljedicu izjednačavanje životnoga standarda, već obamrlost, ravnodušnost i nesposobnost za novo. Propast sposobnoga vuče za sobom i sve one koji su od njegove sposobnosti na tržištu očekivali pomoć i dodatnu akumulaciju. Ne može se nekažnjeno, izvan svih ekonomskih zakonitosti, forsirati ni politika izjednačavanja teritorija jer zaoštavanje političkih odnosa između onih koji moraju neprestano davati sve više i više i onih koji očekuju pomoć – samo je nusprodukt teže istine.

Neda Krmpotić, ljeto 1970.²⁰⁶

Analize dugoročnih ekonomskih trendova u Istočnoj Europi (uključujući i Jugoslaviju) sugeriraju kako ova regija nije uhvatila korak sa razvijenim sjevernim i zapadnim europskim zemljama (ni u razdoblju od 1950. do 1989,²⁰⁷ kada su ondje na snazi bili komunistički modeli vlasti i društvenoga uređenja. Prethodno je razdoblje povijesti ovoga dijela Europe bilo obilježeno političkom nestabilnošću i ekonomijama usmjerenima prvenstveno poljoprivredi. U centraliziranomu kontroliranom, dogovornom, planskom gospodarstvu – uspostavljenomu u regiji nakon Drugoga svjetskog rata po uzoru na sovjetsku ekonomiju – planirano je sve od proizvodnih ciljeva, cijena, plaća, upravljanja radom do tehnoloških inovacija, ulaganja i vanjske trgovine, koja je, pak, u većini ipak bila usmjerena drugim blokovskim zemljama.²⁰⁸ Prvi petogodišnji plan Jugoslavija je uvela 1947. godine, prije ostalih „blokovskih“ zemalja, uvodeći time središnje planiranje i dogovornu ekonomiju.

Prije toga, vrijedi upozoriti na određene kontinuitete jugoslavenskoga ekonomskog prostora koji je od 1919. do 1991. zapravo više predstavljao amalgam, ne uspjevši nikada izgraditi

²⁰⁶ Neda Krmpotić je bila popularna novinarka i politička analitičarka zagrebačkih dnevnih i tjednih novina i časopisa. Neda Krmpotić, „Pretakanje krvi“, *Vjesnik u srijedu* 19. 952 (29. 7. 1970): 6. (istakla M. K.)

²⁰⁷ Tracy Dennison i Alexander Klein, „The Socialist Experiment and Beyond: The Economic Development of Eastern Europe“, u: *The Cambridge economic history of modern Europe*, sv. 2, 1870 to the present, Stephen Broadberry i Kyoji Fukao, ur. (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2021), 74–99, 79.

²⁰⁸ Dennison i Klein, „The Socialist Experiment and Beyond“, 88.

modernu, ekonomski integriranu državu.²⁰⁹ Dugotrajne odlike centraliziranoga jugoslavenskog ekonomskog sustava bile su vezane uz združivanje područja vrlo različite razvijenosti, uz asimetrične učinke politike središta koje nije bilo sposobno biti „pošten posrednik [različitih] regionalnih interesa“. Trajan je bio i pritisak za decentralizaciju i podjelu ekonomske moći – što je uvjetovalo kratkotrajna razdoblja ekonomskoga uzleta i ekonomske krize koja bi uslijedila. Izazovna i kronično nestabilna izgradnja novoga monetarnog, fiskalnog, tarifnog i vanjskotrgovinskog sustava od sijaseta nekompatibilnih tradicija koje su bile djelatne prije 1919. godine ubrzo je u etatističkoj, autarkičnoj ekonomiji prve jugoslavenske države, oslonjene na državni intervencionizam i kontrolu te izvoz poljoprivrednih proizvoda i sirovina, izazvala duboko nezadovoljstvo inače razvijenijih, ali dosljedno Beogradu subordiniranih sjevernih regija. Slikovit je primjer unutarjugoslavenske ekonomske nekompatibilnosti činjenica kako je prije ujedinjenja Hrvatska sa Srbijom trgovala manje od 1% ukupne vanjske trgovine, i obrnuto, a njihova kasnija, socijalistička povijest pokazuje sličnu nezainteresiranost za međurepubličku trgovinu robama i uslugama, ali i investicijama.²¹⁰

Agilnost kojom je sovjetski, staljinistički model vlasti i društvenoga uređenja usvojen u Jugoslaviji uvjetovana je, paradoksalno, njihovom manjom ovisnosti o Sovjetskom Savezu.²¹¹ Učvršćivanje komunističke vlasti u Jugoslaviji bilo je najefikasnije ostvareno uvođenjem staljinističkoga planskog gospodarstva i organiziranjem visokocentraliziranoga ustroja države. Ubrzana industrijalizacija usmjerena na tešku industriju trebala je osigurati ekonomski rast nerazvijenoj, pretežno poljoprivrednoj zemlji. Zakonima, naredbama i uredbama od 1946. godine omogućene su nacionalizacije javnoga i privatnoga vlasništva.²¹² Opsežan proces nacionalizacije osiguravao je pozamašna sredstva koja su bila potrebna za provođenje ambicioznih planova o brzom industrijalizaciji zemlje i poticanju ekonomskoga rasta u industrijskoj i poljoprivrednoj

²⁰⁹ Ivo Bićanić i Marko Škreb, „The Yugoslav Economy from Amalgamation to Disintegration. Failed efforts at molding a new economic space 1919–91“, u: *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future*, ur. David F. Good (London, New York: Routledge, 1994), 147–162.

²¹⁰ Bićanić i Škreb, „The Yugoslav Economy“, 147, 148–149, 154–156.

²¹¹ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovske rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, s engleskoga preveo Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1990), 31, passim.

²¹² Dušan Bilandžić navodi studeni 1944. kao početak procesa zakonski provedene nacionalizacije. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 223. Usp. Jadranko Crnić i Ana-Marija Končić, ur. *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća* (Zagreb: Narodne novine, 1991).

Za oduzimanje židovske imovine u neposrednom poraću, vidi: Naida-Michal Brandl, *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja = Appropriation of Jewish property in Croatia: Zagreb as a case study* (Zagreb: Leykam international, 2022).

proizvodnji – sve u uvjerenju kako će Jugoslavija vrlo skoro prestići i najrazvijenije zemlje.²¹³ Ideološki su zadatci bili jednako propulzivni jer je usto trebalo „eliminirati posljednje tragove kapitalističkog gospodarstva u zemlji“, pa su procesi podržavljenja imovine trajali sve do kraja 1950-ih godina.²¹⁴

Socijalistički eksperimenti Istočne Europe donijeli su zavidan ekonomski razvoj ovim zemljama, ako je suditi prema rastu bruto domaćega proizvoda po stanovniku (BDP per capita), u odnosu na prethodnu (ne)razvijenost ovih krajeva (i nizak početni BDP per capita). To i dalje ne znači kako je njihov razvoj ikada dostigao zemlje sjeverne i zapadne Europe. Nakon tzv. „zlatnoga doba“ od 1950. do 1973. u kojemu se zbio spomenuti ekonomski napredak, već je sljedeće razdoblje (sve do sloma komunizma) obilježeno značajnim padom.²¹⁵ Za usporedbu, niži od jugoslavenskoga BDP-a per capita 1973. godine bio je tek onaj u Albaniji i Rumunjskoj, a viši u Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Istočnoj Njemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj i Sovjetskomu Savezu. Svaki od njih, vrijedi ponoviti, bio je značajno niži od prosjeka svih zemalja sjeverne i zapadne Europe.²¹⁶ Brza je industrijalizacija u zemljama Istočne Europe bila vezana uz naglasak na tešku industriju, dok je manjak ulaganja u laku industriju i poljoprivredu, uz ostale kronične infrastrukturne probleme, ukazivao na to kako se „impresivni“ ekonomski razvoj ne da prevesti u istovrijedni standard života.²¹⁷

Informbiro je ne samo u političkomu i ideološkomu²¹⁸ nego i u ekonomskomu smislu predstavljao iskušenje jugoslavenskomu režimu. Izražavalo se to ponajprije nametnutom blokadom, odnosno prekidom gospodarskih veza od strane Sovjetskoga Saveza i zemalja Istočnoga bloka. Gubitak polovice ukupne jugoslavenske vanjske trgovine prisilio je jugoslavensko komunističko vodstvo da pomoć potraži na Zapadu (od Sjedinjenih Američkih Država i njezinih saveznika, Velike Britanije, Francuske, Savezne Republike Njemačke). Sjedinjene Države u prihvaćanju strategije „održavanja Tita na površini“ („keeping Tito afloat“) vidjele su mogućnosti razbijanja komunističkoga jedinstva Istočne Europe, a početkom 1950-ih pomogle su Jugoslaviju u hrani i vojnoj opremi u iznosu od preko milijardu dolara, a većina

²¹³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 238–239.

²¹⁴ Brandl, *Oduzimanje židovske imovine*, 74.

²¹⁵ Usp. podatke u tablici 3. 8. i popratnu analizu, Dennison i Klein, „The Socialist Experiment and Beyond“, 89.

²¹⁶ Isto.

²¹⁷ Usp. podatke u tablici 3. 9. i popratnu analizu, Dennison i Klein, „The Socialist Experiment and Beyond“, 90.

²¹⁸ Usp. detaljnu analizu u: Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*.

pomoći bila je praktički donirana.²¹⁹ Obujam američke ekonomske i vojne pomoći u tomu razdoblju Jugoslaviju je smještao između NATO članica, Grčke i Turske.²²⁰

Pedesete godine razdoblje su u kojemu Zapad i zajmovima pomaže očuvanje jugoslavenske suverenosti spram Sovjeta. Zapadna pomoć sezala je od američke pšenice do teške industrije i infrastrukture.²²¹ Osim ideološke legitimacije geopolitičkoga odmaka od sovjetskoga komunističkog modela vlasti i društvenoga uređenja, uvođenje samoupravljanja početkom 1950-ih trebao je riješiti probleme središnjega planiranja, prvenstveno ekonomsku stagnaciju i političko otuđenje²²² koje možemo razumjeti kao pasivnost stanovništva spram procesa donošenja odluka. Od sredine 1950-ih francuska i engleska pomoć slabi, dok je SAD i dalje osiguravao zajmove i viškove hrane kao pomoć Jugoslaviji. Jugoslavija se za nove izvore financiranja potom okreće i Zapadnoj Njemačkoj i intenzivnijoj trgovini s Italijom nakon razrješavanja pitanja Trsta 1954.²²³ Dakle, ekonomski i politički odnosi Jugoslavije i zapadnih zemalja bili su dobri, a od 1966. Jugoslavija postaje članica GATT-a (General Agreement on Tariffs and Trade),²²⁴ nakon dužih nastojanja.

Pedesete su, također, i godine profesionalnoga uspona prvih jugoslavenskih generacija socijalističkih stručnjaka, koji su nerijetko znanja i vještine specijalizirali pod vodstvom sovjetskih kolega, nekad i izravno boravkom u Sovjetskomu Savezu po svršetku rata. Dobar primjer njihove afirmacije u akademskom svijetu i uključivanja u procese stvaranja novih jugoslavenskih obrazovanih kadrova udžbenici su iz političke ekonomije, čije su autorice dr. Savka Dabčević Kučar i Alemka Grgurić²²⁵ obje iz iste generacije hrvatskih studenata upućenih na školovanje u

²¹⁹ Ante Batović, *Hrvatska u vrtologu sovjetskih zbivanja 1966. – 1972.* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019), 46–47; John Campbell, *Tito's separate road: America and Yugoslavia in world politics* (New York: Published for the Council on Foreign Relations by Harper & Row, 1967), 27. Usp. i Ante Batović, *The Croatian Spring: Nationalism, Repression and Foreign Policy under Tito* (London: I. B. Tauris, 2017).

²²⁰ Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“, 34–35. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013. Usp. posebno tablicu 8 na str. 147.

²²¹ Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici: (1948–1963)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2002).

²²² Diane Flaherty, „Plan, Market and Unequal Regional Development in Yugoslavia“, *Soviet Studies* 40. 1 (siječanj 1988): 100–124, 100.

²²³ Batović, *The Croatian Spring*, 38; John Lampe, Russel Prickett i Ljubiša Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II* (Durham, London: Duke University Press, 1990), 48–57.

²²⁴ Batović, *The Croatian Spring*, 39; Lampe, Prickett i Adamović, *Yugoslav-American Economic Relations*, 64–72.

²²⁵ Ivo Vrančić, Mijo Novak i Savka Dabčević, *Politička ekonomija: skripta za stručne ispite državnih službenika* (Zagreb: Planska komisija NR Hrvatske, [1951]); Dr. Savka Dabčević Kučar, Alemka Grgurić i dr. Mijo Novak, *Politička ekonomija*, 1. dio, šesto nepromijenjeno izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1959); Dr. Savka

SSSR. Upravo je Ekonomski fakultet u Zagrebu – s kojega su u otišle u sovjetsko visoko školstvo u predinformativskom razdoblju – uz Pravni fakultet, najvažnije središte razvoja discipline marksističke političke ekonomije. Disciplina je uspostavljena prvenstveno pod profesorima Dušanom Čalićem i Ivanom Vrančićem koji su svesrdno poticali buduće asistente i nastavnike političke ekonomije poput Dabčević Kučar, Marka Veselice i Mije Novaka, a onda i Zorke Zović-Svoboda i Alice Wertheimer-Baletić.²²⁶ Katedra za političku ekonomiju trebala je režimu osigurati politički impuls što u teorijskomu i praktičnomu omogućavanju čim bržega ekonomskog razvoja, što u ideološkomu usmjeravanju i obrazovanju novih generacija učenika i studenata.

Politekonomske udžbenice su i svojevrsni odraz promišljanja stadija razvoja društva u političkomu i ekonomskom smislu. I jugoslavenski udžbenici političke ekonomije, kao i njihovi sovjetski pandani, na izvjesne su načine prilagođavali tumačenje klasika marksističke misli kako bi odgovorili na zahtjeve i potrebe vlastite države. Ponajbolje se to očituje u tumačenju pojma socijalizam, njegove *prijelazne* prirode i samih karakteristika „stvarno postojećega socijalizma“ u oba režimima jer su oba deklarativno požurivala procese prijelaza iz kapitalizma u komunizam.²²⁷ Suprotno je to samomu Karlu Marxu, koji je tvrdio kako su se socijalistička revolucija i izgradnja socijalizma trebale dogoditi u razvijenim kapitalističkim zemljama, dok u prvoj fazi komunizma ili u socijalizmu „ne postoje ni zakon vrijednosti ni robna proizvodnja“.²²⁸

Upravo su to teme koje je u jednim od prvih hrvatskih skripti i udžbenika iz političke ekonomije obrađivala Savka Dabčević Kučar.²²⁹ Važno je naglasiti i sam izbor znanstvene discipline jedne od prvih jugoslavenskih ekonomistkinja, koja se prvenstveno bavi robnom proizvodnjom, što podrazumijeva istraživanje kapitalističkoga gospodarstva i društva. Razumijevanje kako je roba „osnovna jedinica“ kapitalističkoga društva i kako bez shvaćanja

Dabčević Kučar, Alemka Grgurić i Mijo Novak, *Politička ekonomija*, 2. dio, četvrto izdanje (Zagreb: Školska knjiga, 1957).

²²⁶ Vladimir Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, knjiga druga: (1848 . – 1968.) (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, 2013), 407–409, 413.

²²⁷ Dimitrije Birač, „Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenskom udžbeniku političke ekonomije“, u: *Kontinuiteti i inovacije. Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi – Kontinuiteti i inovacije*, Pula, 26-28. rujna 2019, uredile Anita Buhin i Tina Filipović (Zagreb; Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2021), 105–128.

²²⁸ Birač, „Koncept socijalizma“, 108–109.

²²⁹ Npr. „Roba“, „Novac“, u: *Politička ekonomija*, 1. dio, šesto nepromijenjeno izdanje, sastavili dr. Savka Dabčević Kučar, Alemka Grgurić i dr. Mijo Novak (Zagreb: Školska knjiga, 1959), 44–84.

njezine biti nije moguće „shvaćanje kapitalizma kao sistema“²³⁰ bilo je istovjetno sovjetskomu.²³¹ Pojmovlje i daljnja teorijska argumentacija koja je u odnos postavljala robu (njezinu upotrebnu vrijednost i vrijednost određenu razmjenom) i rad čovjeka (konkretan i apstraktan), očekivano, bili su također sasvim istovjetni sovjetskim. Radilo se, ipak, o pedesetima.

Svejedno je moguće uočiti izvjesnu profesionalnu „neortodoksnost“ Dabčević Kučar. Radilo se o samomu izboru teme doktorske disertacije,²³² o Johnu Maynardu Keynesu, teoretičaru državnoga kapitalizma i „najistaknutijem predstavniku građanske misli“, što je ocijenjeno kao „jedan od ohrabrujućih pokazatelja ideološkog popuštanja“ i „pionirsko djelo“ za koje svakako nije mogla imati „nikakvih uzora u 'klasicima marksizma'“.²³³ U tomu radu Dabčević Kučar provlači se tvrdnja kako ekonomske teorije proizlaze iz praktičnih iskustava i ekonomske situacije određenoga razdoblja, a ne iz pukih apstrakcija. To će kasnije biti važno za razumijevanje njezina odnosa prema planiranju. Stoga, izučavanjem Keynesa i, uopće, stavova „buržoaskih“ ekonomista upravo nakon ekonomskih kriza poput Velike depresije Dabčević Kučar argumentira kako je u suvremenomu kapitalizmu nužna aktivna uloga države u privrednomu životu. Premda je Keynesova teorija prvenstveno usmjerena „spašavanju kapitalizma“, mnoge njegove zaključke Dabčević Kučar smatrala je „naprednima“. Izuzetno je zanimljiva za kasniji intelektualni i politički angažman Dabčević Kučar činjenica što je Keynesu zamjerila oslonac na državu i birokraciju kao osnovnu snagu, a ne na radničku klasu.²³⁴

Politički kontekst i preduvjeti pokušaja ekonomske reforme 1961. godine – prvenstveno, neposredne utjecaje štrajka rudara u slovenskomu Trbovlju 1958. i Programa SKJ-a iz iste godine – već su opisani. Neposredni ekonomski kontekst bio je vezan uz visoke stope rasta u drugoj polovici pedesetih godina, što je dovođeno u vezi s pozitivnim učincima uvođenja samoupravljanja. Međutim, uz svu utemeljenost u partijskoj normi, stvarno funkcioniranje privrede bilo je daleko od primjene radničkoga samoupravljanja. Kako je u političkoj domeni

²³⁰ Savka Dabčević Kučar, „Roba“, u: Kučar, Grgurić i Novak, *Politička ekonomija*, 44.

²³¹ „Commodity production. Commodities and money“, u: *Political Economy, A Textbook issued by the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the USSR* [objavljen prvi puta 1954, revidiran 1955], ur. C. P. Dutt i Andrew Rothstein (London: Lawrence & Wishart, 1957), [64]–[79].

²³² Savka Dabčević Kučar, „J. M. Keynes – teoretičar državnog kapitalizma“. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet. 1955; Savka Dabčević Kučar, *John Maynard Keynes: teoretičar državnog kapitalizma* (Zagreb: Kultura, 1957).

²³³ Zvonimir Baletić, „Recepcija Keynesa u Hrvatskoj“ *Ekonomski pregled* 59. 5–6 (2008): 205–221, 217; Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 410.

²³⁴ Dabčević Kučar, „J. M. Keynes – teoretičar državnog kapitalizma“, 29–30, 53–54, 123–124, 261–263.

moćnost radikalnih promjena bila minimalna, privreda je postala jedini dostupan prostor za nužno pokretanje društvenih promjena.²³⁵ Stoga je u hrvatskomu (i slovenskomu) kontekstu na popularnosti dobivala tvrdnja kako dohodak (plaća) radnika treba biti vezan uz poslovne uspjehe ili neuspjehe samih poduzeća u kojima su radili. Krajem pedesetih, namjesto saveznoga središta, sve je više sindikat nametao pitanje nadležnosti nad sredstvima proširene reprodukcije,²³⁶ koja je označavala stalno uvećavanje razmjera ekonomskoga procesa. Ako država i dalje bude odnosila uvećane prihode (zapravo, dobit) privrednih subjekata, radnicima je svakako moralo nedostajati motivacije za povećanje proizvodnosti, odnosno produktivnosti rada.

Hibridnost sustava koji se osim središnjega planiranja istovremeno oslanjao na pojedine tržišne mehanizme u stvarnosti je otežavala funkcioniranje jugoslavenske privrede. Takav je ambivalentni sustav, upravljao zakonima nesavršene konkurencije i, istovremeno, administrativno kontroliran, bilo teško učiniti funkcionalnim.²³⁷ Posljedično, takva je situacija omogućavala nuđenje kontradiktornih rješenja tekućih problema, čiji je minimalni zajednički nazivnik mogao biti u konzerviranju postojećega sustava ili u poticaju reforma. Decentralizacijskim procesima pedesetih godina – premda se radilo o skromnim dosezima, u vidu dopuštanja ponešto slobode samim poduzećima u raspodjeli jednoga dijela prihoda (dobiti), dok su plaće i ulaganja bili unaprijed određeni²³⁸ – ipak oslabljena središnja politička tijela postajala su sve nepogodnija za rješavanje zaoštrenih sukoba suprotstavljenih interesa za održavanje ili dokidanje *statusa quo*. Štoviše, njihovi su zastupnici sada sve tvrdokornije ustrajali na vlastitim pozicijama.²³⁹ Stoga, korištenje odrednica poput „konzervativci“ i „liberali“ za opisivanje krajnjih pozicija na ideološkomu i političkomu horizontu rješenja jugoslavenske političke i ekonomske krize te budućega razvoja treba shvatiti uvjetno, kao idealtipske pozicije.

Slikovit primjer – koji svjedoči i o arbitrarnosti ezopovskoga jezika kojim je bilo moguće dokazivati istu tvrdnju međusobno isključivim argumentima i predloženim mjerama – onaj je o „izjednačavanju uvjeta rada“ koje su zagovarali i tobožnji „liberali“ i „konzervativci“. Ako je slovenski rudnik proizveo jednaku količinu ugljena kao njegov bosanski pandan, prema

²³⁵ Dušan Bilandžić, „Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije“, *Omladinski tjednik* 209 (1975) – 212 (1976), 65–66.

²³⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 406–407.

²³⁷ Usp. tvrdnju Rudolfa Bičanića, u: Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment: 1948–1974* (London: C. Hurst & Co., 1977), 114.

²³⁸ Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 109.

²³⁹ Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 118.

„konzervativnomu“ tumačenju – slovenski je višak vrijednosti, nastao zbog veće produktivnosti slovenskih rudara, trebao biti uložen u bosanski rudnik kako bi se pospješilo njegovo povećanje produktivnosti. S druge strane, „liberalno“ je tumačenje u tomu vidjelo penalizaciju onih uspješnijih, zagovarajući radije neka se neuspješni(ji) prilagode, postajući učinkovitiji, ili neka naprosto prestanu s radom.²⁴⁰ Jednakost prilika nije za sve sudionike jugoslavenske ekonomske rasprave, poput Savke Dabčević Kučar, od početka šezdesetih godina značila istovremeno i jednakost ishoda.

Raspravu u prilog decentralizaciji ekonomije ili daljnjem osloncu na centralizaciju moguće je analizirati i u kontekstu značajne regionalne nejednakosti u Jugoslaviji. Problemi tzv. „nerazvijenih“ (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i autonomna pokrajina Kosovo) naspram „razvijenih“ (Hrvatska i Slovenija) – uža Srbija i autonomna pokrajina Vojvodina bile su blizu državnoga prosjeka – u pedesetim godinama bili su slični problemima Jugoslavije u cjelini: neadekvatnost infrastrukture, industrijskoga kapaciteta i mehanizama potrebnih za integraciju regija u jedinstvenu nacionalnu ekonomiju. Visokocentralizirana jugoslavenska ekonomija 1950-ih privilegirala je, stoga, manje razvijene, vjerujući kako će ih izravna alokacija investicija i planska podjela zarade usmjeriti k rastu iznad nacionalnoga prosjeka. Unatoč tomu, „nerazvijeni“ su zaostajali, a „razvijeniji“ su postajali sve nezadovoljniji svojim doprinosima za njihov razvoj, dok su i sami imali nerazvijena područja.²⁴¹ U hrvatskomu kontekstu nije trebalo gledati dalje od Banovine, Korduna, Like i unutrašnjosti Dalmacije. Prema šezdesetim godinama sve se prikladnijom činila strategija kako bi valjalo ulagati tamo gdje je bilo učinkovitije.

U Hrvatskoj su se ekonomski stručnjaci predvođeni Savkom Dabčević Kučar domislili „teoriji dohodovne cijene“, sasvim u suglasju s marksizmom potkrijepljenim interpretacijama robne proizvodnje, kao ekvivalentu kapitalističke „cijene proizvodnje“.²⁴² U hrvatsku skupinu autora „mini reforme“ s početka šezdesetih Dabčević Kučar uključena je zalaganjem Vladimira Bakarića.²⁴³ Tzv. zakon dohotka početkom 1961. predstavio je dohodak kao „nov ekonomski i društveni odnos“, polažući vjeru u to kako će radnici, uz više utjecaja na procese odlučivanja, jednostavno raspodijeliti prihod (dobit) u najboljem interesu svojih poduzeća (za osobne dohotke, ali i za akumulaciju, nova ulaganja i sl.). Ukratko, zamisli reformi 1961. trebale su

²⁴⁰ Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 113.

²⁴¹ Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 101, 102.

²⁴² Savka Dabčević Kučar, '71: *hrvatski snovi i stvarnost*, 2. sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 279.

²⁴³ Dabčević Kučar, '71, 279.

poduzećima omogućiti samostalnije upravljanje vlastitim prihodima (odnosno, dobiti), što je potpomagano namjerom dokidanja progresivnih poreza i pretvaranja banaka iz državnih u autonomne kreditne institucije.²⁴⁴

Ipak, velika većina ostalih elemenata ekonomskoga sustava ostala je neizmijenjena.²⁴⁵ Unatoč tomu, pojedine se inovacije, poput zagovaranja konvertibilnosti nacionalne valute dinara početkom šezdesetih, mogu smatrati primjerom odmaka od marksističke ortodoksije.²⁴⁶ Svejedno je sama reforma dočekana otporom, prvenstveno onih koji su u privređivanju zaostajali, ali ipak ponajviše od saveznoga državno-partijskog središta.²⁴⁷ Reformu je naglo zaustavila recesija u drugoj polovici 1961. i u sljedećoj, a ekonomski reformisti poput Savke Dabčević Kučar tvrdili su kako učinci reforme nisu mogli utjecati na recesiju koja je zapravo počela prethodne, 1960. godine. Uz drastičan pad stopa privrednoga rasta i povećanje cijena, nove su reformne mjere ipak omogućile i porast osobnih dohodaka za 23%, premda to nije bilo opravdano porastom proizvodnosti rada.²⁴⁸ Zagovornicima administrativnoga upravljanja privredom recesija je poslužila kao argument za obustavu daljnjih reformi i povratak na *status quo ante*.

Uzimajući širu sliku u obzir, izvjesno krivotvorenje izvorna Marxova tumačenja, koje se naročito može analizirati u sovjetskim i hrvatskim / jugoslavenskim udžbenicima u poznijemu razdoblju obaju režima, ogledalo se u isticanju vlastite ideološke i političke premoći u legitimiranju poretka. U jugoslavenskomu slučaju samoupravljanjem namjesto središnjega planiranja kao u SSSR-u, a u sovjetskomu kao već navodno dobrano na putu u komunizam naspram jugoslavenske „izdaje“ socijalizma privilegiranjem određenih tržišnih mehanizama. Ironija je, dakako, sadržana u činjenici što su „siromaštvo i nerazvijenost proglašavani socijalizmom, a kasniji razvoj napredovanjem socijalizma ili komunizmom“.²⁴⁹ Usto, kao što je moguće zaključiti na temelju jednostrano proglašenoga rješenja nacionalnoga pitanja, ali i ženskoga pitanja, performativnost samoga jezičnog čina nije odgovarala ni sovjetskoj, a ni jugoslavenskoj stvarnosti. U raskoraku sa stvarnošću ostalo je režimsko tumačenje razvijenosti zemlje – koje Savka Dabčević Kučar opovrgava u studijama s početka šezdesetih godina. Dobar

²⁴⁴ Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 101; Milivojevic, „'Almost a Revolution'“, 39.

²⁴⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 410.

²⁴⁶ Milivojevic, „'Almost a Revolution'“, 14.

²⁴⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 411.

²⁴⁸ Podatci prema: Roman Albreht, *Raspodela dohotka privrednih organizacija* (Beograd: Institut za političke studije VŠPN, 1963), 108, 114. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 412.

²⁴⁹ Birač, „Koncept socijalizma“, 124, 118.

je primjer njezino isticanje nacionalnoga dohotka po stanovniku kao „jednoga od najznačajnijih pokazatelja razvijenosti zemlje“, odmah nakon usporedbe ovoga ekonomskog pokazatelja razvoja Jugoslavije s razvijenim (kapitalističkim) zapadnim zemljama.²⁵⁰

Sukob plana i tržišta ili isticanje njihove kompatibilnosti bit će u fokusu (političko)ekonomskih tumačenja Savke Dabčević Kučar u cijelomu razdoblju reformnih šezdesetih godina. To je desetljeće ne samo razdoblje istinskoga stasanja nove, mlađe generacije ekonomista nego i začetak kompliciranih procesa reafirmacije tržišta i njegovih kriterija ekonomskim liberalizmom u „dosad strogo kontroliranoj 'socijalističkoj' ekonomskoj misli“ – a u oboma je Dabčević Kučar istaknuti pripadnik.²⁵¹ Međutim, poticanje ekonomske učinkovitosti moralo je ostati ograničenoga dosega s obzirom na to kako te tendencije nije pratilo umanjivanje vodeće uloge Partije.²⁵² Protivnici reformi i zbiljske primjene samoupravljanja tumačili su kako će „radnici pojesti strojeve“, u kontekstu rezultata neuspješne reforme 1961. godine, dok su oni proreformno orijentirani uvjerali kako će osnovne ekonomske zakonitosti („objektivne ekonomske nužnosti“) uvjetovati i racionalno ekonomsko djelovanje pojedinaca („neposrednih proizvođača“). Sve se otvorenije nazirao sukob unitarističko-centralističke koncepcije daljnje razvoja Jugoslavije i njihovih reformno orijentiranih protivnika – što se očitovalo nemogućnošću saveznoga središta u razrješavanju sukoba i analiziranim dramatičnim sjednicama državno-partijskoga vrha 1958. i, posebno, 1962. godine.

Evolucija Savke Dabčević Kučar iz predanoga sovjetskog đaka u, isprva tek, opreznoga kritičara jugoslavenske dogovorne ekonomije nastala je u otklonu tipičnomu socijalističkom (političkom) voluntarizmu u ekonomiji. Rukovodeći grupom stručnjaka, Dabčević Kučar tzv. *Bijelom knjigom* (naslovljenom *O nekim problemima privrednog sustava*)²⁵³ sredinom 1962. godine ističe „nužnost analize tržišta i tržišnih odnosa“.²⁵⁴ U osobnoj biografiji Dabčević Kučar to je razdoblje neposredno nakon povratka sa stručnoga usavršavanja na Zapadu, korištenjem

²⁵⁰ Usp. Savka Dabčević Kučar, *Kretanje najamnine u suvremenim kapitalističkim zemljama* (Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961); Dušan Čalić, Bogdan Ćosić, Savka Dabčević Kučar, Dušan Sabolović, Marko Veselica, Ivan Vrančić i Alica Wertheimer-Baletić, *Politička ekonomija kapitalizma*, drugo izdanje (Zagreb: Informator, 1970), 265–319; Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 411.

²⁵¹ Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 7–8.

²⁵² Bićanić i Škreb, „The Yugoslav Economy“, 151.

²⁵³ Savka Dabčević Kučar, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković, Vladimir Stipetić, „O nekim problemima privrednog sistema ('Bijela knjiga'). Savjetovanje naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije, 17.-19. siječnja 1963. god. u Zagrebu (referati, diskusija)“, *Ekonomski pregled* 14/3-5 (1963): 149–468.

²⁵⁴ Stipetić, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 411.

Fordove stipendije. Nakon neuspjeha privredne reforme 1961. daljnja inicijativa rada na ekonomskoj reformi vezana je, i opet, uz Vladimira Bakarića. Osim ekonomista koji su navedeni kao autori *Bijele knjige* – Savka Dabčević Kučar, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić²⁵⁵ – oko Bakarićeve inicijative okupljeni su stručnjaci s Ekonomskoga fakulteta u Zagrebu i Beogradu, poput D. Vojnića, T. Vlaškalića, M. Samardžije, D. Koraća te slovenskih ekonomista Mare Bešter i Fabijančiča. *Bijelu knjigu* Dabčević Kučar kasnije je smatrala „prilično naivnom“, ustrajući na tome kako je ona bila teorijska podloga ekonomske reforme iz 1965. te ipak temeljena na premisi kako „treba jačati ekonomske zakonitosti u privredi u Jugoslaviji nasuprot voluntarizmu i političkom subjektivizmu (...) treba jačati robno-novčane odnose i tržišnost“.²⁵⁶

Savjetovanje tzv. naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije održano je – nakon prosinačkoga 1962. u Beogradu, na kojemu je, posredstvom ambivalentnih stavova državno-partijskoga vrha, dominantna struja ipak zagovarala izvjesnu recentralizaciju²⁵⁷ – od 17. do 19. siječnja 1963. godine u Zagrebu. *Bijela knjiga* priložena je kao materijal Savjetovanju, uz tzv. *Žutu knjigu* (naslovljenu *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. godini* koju su pripremili većinom (ali ne isključivo) ekonomisti iz Srbije (Branislav Čolanović, D. Dimitrijević, V. Franković, Branko Horvat, Ivo Perišin, V. Pertot, Vladimir Stipetić, S. Popović, V. Tričković i F. Vasić).²⁵⁸ Iz diskusije je proizašao „oštar sukob“ između autora *Bijele knjige* i zastupnika (ne nužno i autora) *Žute knjige*, odnosno tzv. „službenih srpskih ekonomista“ koje je Savka Dabčević Kučar smatrala „tada vrlo državotvorni[ma]“ i „vladajući[ima] u službenim institucijama centra“. Milan Aleksić, Nikola Čobeljić, Vojin Guzina, Kosta Mihailović, Miloš Vučković i drugi – poglavito Radmila Stojanović, pa i Rankovićeva žena, Slavka – prema Dabčević Kučar, branili su već tada „stavove birokratsko-administrativnoga socijalizma i – u našoj konkretnoj ekonomskoj stvarnosti – velikosrpskoga centralizma“.²⁵⁹

Važno je naglasiti kako su ove dvije programatske knjige tada stajale u izvjesnoj opreci, koja će reformom 1965. biti prevladana političkim kompromisima, no otvoreni će sukob zagrebačkih i beogradskih ekonomista, s vremenom upotpunjen konkretnom političkom

²⁵⁵ „Predgovor“, *Ekonomski pregled* 14/3–5 (1963): 148.

²⁵⁶ Dabčević Kučar, '71, 58.

²⁵⁷ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 123; *Ekonomist* 3–4 (1962).

²⁵⁸ Tzv. *Žuta knjiga*, „Aktualni problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije. Savetovanje jugoslovenskih ekonomista Zagreb 17 – 19. januara 1963“ *Ekonomist* 16. 1 (1963): 1–336.

²⁵⁹ Dabčević Kučar, '71, 59.

agendom, postati latentan. Bez podrške političkih elita koje su s ekonomistima dijelile stavove, pokretanje pitanja promjene postojećega sustava ne bi bilo moguće. U osnovi su obje studije imale više zajedničkoga, što sugerira i simptomatična slovenska „šutnja“ u ovoj raspravi, pogotovo jer su upravo Slovenci, poput Borisa Kidriča i Borisa Kraighera, bili kreatori jugoslavenske ekonomske politike.²⁶⁰ Nadalje, ravnatelj beogradskoga Saveznog instituta za ekonomsko planiranje Branko Horvat, čije se ime najčešće vezuje uz *Žutu knjigu*, patio je od sindroma Hrvata na pozicijama vlasti u federaciji – ne uspjevši „nikad jasno [zastupati] centralističke ili liberalne“ pozicije.²⁶¹ Donekle se i sama *Žuta knjiga* može smatrati jednako nedorečenom, ali u isticanju dodirnih točaka dviju knjiga ne treba ispustiti iz vida činjenicu kako su se glasniji oponenti *Bijele knjige* već u samoj zagrebačkoj siječanjskoj raspravi premetnuli u nedvosmislene zastupnike centralističkoga i etastičkoga pristupa upravljanju ekonomijom.

Primjerice, na temu investicijske politike Radmila Stojanović, profesorica na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, kritizirala je popuštanje poduzećima u smislu njihova samostalna odlučivanja o investicijama i raspolaganja sredstvima, odnosno postojanje „nedovoljnog društvenog usmeravanja“. Svoje povjerenje nesumnjivo je dala dobro znanomu planskom razvoju privrede, odbacujući mogućnost napuštanja toga modela „ni posle izlaska iz perioda prvobitne ubrzane industrijalizacije“. Decentralizacijske procese u privredi smatrala je promašenima potkrepljujući tezu argumentom kako niže razine odlučivanja ionako nemaju potreban uvid i poznavanje privrede u cjelini, za razliku od viših, a kako veličina Jugoslavije nije tolika da više razine odlučivanja ne bi imale cjelovit uvid. Štoviše, smatrala je kako se „kod pojedinih ekonomista“ – aludirajući, dakako, na autore *Bijele knjige* – osjeća „poprilična fetišizacija 'tržišnog mehanizma', 'tržišnog automatizma', 'tržišne slobode' (...) uz uzaludno očekivanje da im odatle mogu doći gotova rešenja kuda upućivati nove investicije“.²⁶² Neprikosnovena vjera u „društvo u celini“ koje ispravno određuje što će se proizvoditi, što trošiti i što akumulirati bila je kod Stojanović daleko veća od njezina razumijevanja funkcioniranja slobodnoga tržišta.

Savka Dabčević Kučar u svojem je prilogu raspravi istakla kako je *Bijela knjiga* temeljena na konkretnomu pokušaju da se u središte promišljanja o razvoju privrednoga sustava postavi samoupravljanje, gradeći uz privredni model i „socijalističke odnose proizvodnje“. Drugim riječima, „administrativni, birokratski“, odnosno „centralistički, direktivni“ sustav rukovođenja

²⁶⁰ Milivojević, „'Almost a Revolution'“, 37, 39, 223.

²⁶¹ Rusinow, *The Yugoslav Experiment*, 123.

²⁶² Dr. Radmila Stojanović, „O donošenju investicionih odluka“, *Ekonomski pregled* 14/3–5 (1963): 344–349.

privredom, s naglašenom ulogom države, ne nudi promjene u tim odnosima, poglavito u samoupravnomu sustavu koji bi u središtu trebao imati „slobodne udružene proizvođače“. Jednostavno, proizvođači nisu postali upravljači. Za razliku od Stojanović, Dabčević Kučar nije „maksimalne stope“ privrednoga razvoja smatrala nužnošću socijalističke ekonomije jer naglasak na tome onemogućuje primjenu ekonomske reforme i pozitivne posljedice po ekonomiju proizašle iz nje. Isto tako, dosadašnje načine investicijske politike smatrala je „faktorom nestabilnosti“ i uzročnicima „disproporcionalnosti u strukturi“ privrede, pa i poremećaja u njoj. Oponenti *Bijele knjige* tvrdili su kako će u slučaju provođenja u ovoj studiji izloženih premisa kao „neke anarhične, nekontrolirane decentralizacije“ doći do „dezintegracije jugoslavenske privrede“.²⁶³ U nešto kasnijemu razdoblju, kada praktično pitanje suvereniteta republika postane goruće političko pitanje, protivnici osnaživanja republika plašili su prijetnjom dezintegracije Jugoslavije.

Izlaganje Savke Dabčević Kučar jasno je aludiralo kako „radničko i društveno“ samoupravljanje, i nakon više od desetljeća od proglašenja, ne samo što nije funkcioniralo nego nije bilo niti konkretno razrađeno. U izvjesnomu smislu, iz namjera *Bijele knjige* da se apstrahirati ideju o nužnosti uspostavljanja ekonomske odgovornosti, naročito za investicije kojima je nedostajalo ponajprije objektivnih kriterija, ali i za efikasnost i racionalnost poslovanja. Takva je strategija podrazumijevala pojavu sukoba i borbe između privrednih subjekata. Svi su ovi elementi ekonomskoga razvoja nedostajali centraliziranoj jugoslavenskoj privredi cjelokupnoga prethodnog razdoblja. Ostaje otvoreno pitanje je li to istovremeno bio i „prva sveobuhvatna deklaracija hrvatske inačice u nastajanju 'socijalističkoga modela za razvijenu zemlju'“.²⁶⁴

Namjere reformista među jugoslavenskim ekonomistima bili su u daljnjim, radikalnijim reformama u smjeru decentralizacije u socijalističkoj ekonomiji. Umjetno stvarana jednakost („leveling off in the Chinese fashion“) označavala je za reformiste prevelike troškove centralizacije i birokratske neefikasnosti. Korisnije je, dakle, ulagati u razvijeniije.²⁶⁵ Osim toga, tvrdili su kako će razvojem „razvijenijih“ profitirati i „nerazvijeni“ jer će se povećati resursi potrebni za investiranje u ekonomiju kao cjelinu i kroz povećanu potražnju za njihovim

²⁶³ Dr. Savka Dabčević Kučar, „O dosljednijem prilagođavanju privrednih mehanizama socijalističkim odnosima proizvodnje i efikasnijem privređivanju“, *Ekonomski pregled* 14/3-5 (1963): 404-411.

²⁶⁴ Rudolf Bičanić, „Economics of Socialism in a Developed Country“, *Foreign Affairs* 44. 4 (srpanj 1966): 633-650; Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 124.

²⁶⁵ Dabčević Kučar et al, „O nekim problemima privrednog sistema ('Bijela knjiga')“, 197; Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 103.

poljoprivrednim proizvodima i sirovinama. Reformisti su bili, prije svega, utopisti jer su vjerovali kako će se mjerama koje su predlagali – naglaskom na ekonomsku učinkovitost i implementaciju radničkoga samoupravljanja – prevladati i klasne i nacionalne sukobe. Protivnici reformi u prvi plan postavljali su regionalne razlike, vjerujući kako decentralizacija može samo uvećati postojeće razlike te kako će od toga prvenstveno profitirati radnici „razvijenijih“ krajeva, a ne oni iz „nerazvijenih“ s njihovim fokusom na poljoprivredne proizvode i sirovine.²⁶⁶

Uzimajući sve razlike u obzir, oba su se „tabora“²⁶⁷ prije svega oslanjala na inherentne „prednosti socijalizma“, poput „društvenoga vlasništva nad sredstvima za proizvodnju“.²⁶⁸ Temeljna je razlika proizlazila iz toga koliko se uvjerljivo dalo dokazivati koliko točno „centara odlučivanja“ socijalistička privreda može podnijeti: od svakoga pojedinačnog proizvođača do države/Federacije (odnosno, ezopovsko „opštedruštveno regulisanje“, dok sintagma „sa opštedruštvenog nivoa“ podrazumijeva, očekivano, saveznu razinu odlučivanja). Drugim riječima, kolika treba biti nadležnost Federacije nad „usmjeravanjem“ privrede. Zbog ukotvljenosti (i) reformnih ekonomista u vlastitim interpretacijama marksističke teorije, izložena podjela između srpskih „profitaša“ i hrvatskih „dohodaša“ upućuje na zaključak kako je upravo hrvatska strana ustrajala na decentralizaciji i deetatizaciji. Očekivano, to je suprotno kasnijim tumačenjima onih koji su istovremeno dokazivali i „ekonomsko zaostajanje Srbije“ u Jugoslaviji.²⁶⁹

Konačno, privatno vlasništvo ostaje ključan element distinkcije socijalističke privrede (koja ga drži upravo „temeljnomo preprekom razvoja“), od kapitalističke, a ne tek jedan od mogućih čimbenika koji se u analizi mogu izostaviti. S obzirom na taj *sine qua non* – premda su reformna nastojanja i određena ostvarenja u šezdesetim godinama zasigurno označila uzmicanje strogo kontrolirane, dogovorne planske privrede sovjetskoga tipa – nije moguće govoriti o jugoslavenskoj ekonomiji kao o „kapitalizmu bez privatnog vlasništva“, neovisno o tomu kako je ova ideja često izražena u hrvatskoj historiografiji.²⁷⁰ Razmjeri političke uključenosti u

²⁶⁶ Usp. Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 103, 104.

²⁶⁷ Premda je, zapravo, unutar oba moguće izdvojiti više struja; kod „decentralista“ je naročito suspektna bila ona koja je bila sklonija osporavanju središnjega planiranja ako se ono provodi iz saveznoga središta, no ne nužno ukoliko bi za to bilo zaduženo republičko središte. Usp. Deborah D. Milenkovitch, *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought* (New Haven: Yale University Press, 1971); Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 124.

²⁶⁸ Dabčević Kučar et al, „O nekim problemima privrednog sistema“, 303.

²⁶⁹ Dabčević Kučar, '71, 211.

²⁷⁰ Usp. preglede hrvatske povijesti u socijalističkoj Jugoslaviji.

gospodarstvo u Jugoslaviji čak i suptilniju odrednicu „tržišni socijalizam“²⁷¹ dopuštaju tek uvjetno, i to eventualno u smislu prepoznavanja prisutnosti tržišnih elemenata u socijalističkoj privredi. Nadalje, bez temeljite i sustavne političke reforme, uz sveopći izostanak slobodnih demokratskih procesa, odnosno samo postojanje jednopartijskoga sustava i doktrinarne nepogrešivosti same Partije, uspjesi privrednoreformnih elemenata *Bijele* i *Žute knjige* u ekonomskim reformama sredinom šezdesetih bili su – neostvarivi u postojećemu jugoslavenskom sustavu, kao što je to naknadno zaključila i sama Savka Dabčević Kučar.²⁷²

Valja, ipak, izbjeći ahistorijske zaključke i reći kako je ustrajno zagovaranje ekonomskih reformi u svrhu decentralizacije jugoslavenske planske privrede početkom šezdesetih godina bilo i potrebno i nekonvencionalno. Svojom je „izvrsnom argumentacijom“ Savka Dabčević Kučar zadobila i odobravanje tadašnjih međunarodnih sustručnjaka za planiranje ekonomskoga razvoja, naročito na krilima donedavne brzine kojom se Jugoslavija razvijala.²⁷³ Jugoslavensko planiranje trebalo je pratiti socioekonomske promjene u društvu, tumačila je Dabčević Kučar, što je naročito ovisilo o promjenama u pitanju uloge države u društvu. Prevladavanje prethodnoga razdoblja centraliziranoga, administrativnoga upravljanja privredom nužno je jer je njegova „najopasnija i najveća opasnost (...) gušenje inicijative pojedinaca i poduzeća“. Stoga je, u opreznoj implementaciji tržišnih elemenata, poput poticanja slobodnije inicijative „odozdo“ i odbacivanja principa ekonomskoga planiranja iz jednoga centra, put kojim je jugoslavenska privreda trebala poći bio u iskušavanju mogućnosti izvan dobro znanoga sovjetskog modela.²⁷⁴ Njezin je nastup pred međunarodnom publikom, ponajprije, trebao pospješiti etabliranje dojma o specifičnomu jugoslavenskom tipu socijalizma.

Ekonomske reforme koje se vezuje uz 1965. godinu zapravo uključuju niz ekonomskih i političkih mjera uvedenih u razdoblju od 1961. do 1967. u svrhu uspostavljanja samoupravljanja,

²⁷¹ Recentna studija Gala Kirna osporava i tu mogućnost, Gal Kirn, *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia* (London: Pluto Press, 2019).

²⁷² Dabčević Kučar, '71, 210–213, 279. Usp. Jakov Sirotković, *Hrvatsko gospodarstvo 1945–1992. Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za ekonomska istraživanja, 1993).

²⁷³ Everett E. Hagen, „Postscript on Yugoslavia“, u: *Planning Economic Development. A Study from the Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*, ur. Everett E. Hagen, 217–218. (Homewood: Richard D. Irwin, Inc., 1963), 217.

²⁷⁴ Savka Dabčević Kučar, „Decentralized Socialist Planning: Yugoslavia“, u: *Planning Economic Development. A Study from the Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*, ur. Everett E. Hagen, 183–216. (Homewood: Richard D. Irwin, Inc., 1963).

smirivanja međunacionalnih tenzija i potpunoga ostvarivanja socijalizma.²⁷⁵ Preciznije, ekonomske su mjere trebale riješiti probleme „kronične nelikvidnosti i probleme s vanjskotrgovinskim deficitom“, poglavito nakon opadanja zapadne pomoći početkom desetljeća i pristizanjem zajmova na naplatu, a obuhvaćene su legislativom odobrenom na Drugomu plenumu CK-a SKJ-a sredinom lipnja 1965. i izglasanom od Savezne skupštine krajem mjeseca.²⁷⁶ Neke od ključnih karakteristika ekonomskoga reformizma sredinom šezdesetih godina bile su: umanjivanje poreza (posebno poduzećima), devalvacija nacionalne valute, omogućavanje seljacima pristup kreditima te mjere usmjerene ukidanju kontrole cijena.²⁷⁷ Potonja je mjera gotovo odmah izazvala porast cijena hrane, struje, prijevoza i drugih roba i usluga od gotovo trideset posto.²⁷⁸

Nemogućnošću postizanja (političkoga) konsenzusa oko smjera ekonomskoga razvoja zemlje, rasprave su sve više napuštale zatvorene sastanke i stranice specijaliziranih ekonomskih časopisa i prelazile na one dnevnoga tiska. Leksikon reforme također se mijenjao, kao što pokazuje primjer preferiranja izraza „deetatizacija“ namjesto „decentralizacije“ – što je trebalo umiriti one koji su decentralizaciju tumačili kao zagovor lokalističkih, odnosno nacionalnih interesa.²⁷⁹ Svojevrsni ustupak „gubitnicima reforme“ bio je tzv. Fond federacije za kreditiranje bržega razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajine Kosovo.²⁸⁰ Lajtmotiv reformističkih nastojanja, kao što je moguće vidjeti i iz kasnijega razvoja događaja, postat će tvrdnja kako nisu reforme *per se* (pa time ni njihovo kronično opetovano pokretanje) problem tvrdokornosti jugoslavenske krize, nego činjenica što reforme nisu sprovedene do kraja.

Namjesto ekonomskoga ujednačavanja, ekonomske su reforme zapravo uvećavale razlike između razvijenih i nerazvijenih republika i pokrajina u Jugoslaviji. Također, ekonomske karakteristike nisu uvijek bile ključne u utvrđivanju razvijenosti određenoga područja, kao što potvrđuje zaposlenost žena kao pokazatelj razvoja, jer su u ovomu primjeru važniji utjecaj imale

²⁷⁵ Deborah D. Milenkovitch, „The Case of Yugoslavia“, „Papers and Proceedings of the Eighty-ninth Annual Meeting of the American Economic Association“, *The American Economic Review* 67. 1 (veljača 1977): 55–60, 55.

²⁷⁶ Batović, *Hrvatsko proljeće i svijet*, 71.

²⁷⁷ John Lampe, *Yugoslavia as history: twice there was a country*, drugo izdanje (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 286–289; Milivojević, „'Almost a Revolution'“, 41. Usp. i tablicu 11 s reformnim mjerama na str. 149.

²⁷⁸ Milivojević, „'Almost a Revolution'“, 42.

²⁷⁹ Rusinow, *The Yugoslav experiment*, 126.

²⁸⁰ Milivojević, „'Almost a Revolution'“, 41.

povijesne, kulturne i druge razlike. Stopa ekonomske aktivnosti žena bila je 1953. dva i pol puta veća u razvijenijim područjima, poput Slovenije, nego u nerazvijenima, poput Kosova, što se do 1981. samo povećalo na više od šest puta.²⁸¹ Premda će nastojanja ekonomskih reformista poput Savke Dabčević Kučar biti predmetom i sljedećih poglavlja, valjda odmah naglasiti reperkusije reforma iz prve polovice šezdesetih.

Naime, postreformno razdoblje nakon 1965. svjedoči značajnomu povećanju regionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih razlika u nacionalnomu dohotku *per capita*, neto osobnim dohodcima i prihodima kućanstava u odnosu na predreformno razdoblje. Isto vrijedi i za razlike u plaćama, postotcima stanovništva uposlenoga u poljoprivredi i industriji te stopi nezaposlenosti. Ovi zaključci, također, sugeriraju kako ne treba pojednostavljivati analizirane ekonomske rasprave u Jugoslaviji početkom šezdesetih na proplanske ili protržišne pozicije. Postreformni trendovi s pogoršanjem položaja „manje razvijenih“ u odnosu na „razvijenije“ ići će u prilog protivnicima reforme.²⁸² Naročito je žestok bio prevladavajući otpor reformama, premda su one deklarativno podržavane, što ih je zapravo pretvaralo u farsu.²⁸³

Do 1970. sve su značajne namjere ovih ekonomskih reformi ostale neostvarene. Samoupravljanje – koje je ionako više promišljano u smislu odsustva državne/partijske intervencije nego same veće uključenosti radnika u procese odlučivanja – nije ostvareno jer ni političke intervencije nisu dokinute, a poduzeća su postajala ovisna o bankarskomu sustavu. Nadalje, republike su privilegirale vlastita poduzeća dok se ekonomska moć odlijevala u ruke financijskih institucija i menadžerske elite, a ekonomska je nejednakost uvećavana istovremeno pojačavajući i međunacionalne napetosti.²⁸⁴ Uz svu brižljivost u izbjegavanju kružnih definicija, izvjesno je kako su neuspjesi reformi iz sredine šezdesetih godina, barem djelomično, uzrokovani međuregionalnim, pa i republičkim i pokrajinskim razlikama u ekonomskoj razvijenosti, što je posljedično dovelo do međurepubličkih rivalstava koja su kulminirala 1971. uzdrnavši temelje zajedničke države. Čak i ako to nije bilo jasno svim sudionicima ekonomskih rasprava od kraja

²⁸¹ Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 105–109.

²⁸² Flaherty, „Plan, Market and Unequal“, 110–111, *passim*; 119, 122. Usp. poglavito statističke podatke prikazane u tablicama u prilogu ovomu radu.

²⁸³ Dabčević Kučar, '71, 209–210; Usp. i izvode iz rasprava jugoslavenskoga partijskog vrha 1965. u: Aleksandar Jakir, „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih“, *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja* (Vpogledi 4), ur. Iska Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, 91–110 (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 102–103.

²⁸⁴ Milenkovitch, „The Case of Yugoslavia“, 55–56.

pedesetih godina, privredni su problemi do kraja šezdesetih sasvim sigurno bili otvoreno politički intonirani. Svjedoči o tomu i navod jednoga od ključnih jugoslavenskih ekonomista:

Dr Horvat dalje kaže da je termin 'nacionalna ekonomija' u jugoslavenskoj realnosti lišen smisla osim u slučaju Slovenije. 'Što treba da znači nacionalna ekonomija Bosne i Hercegovine? Ili, Hrvatske, gdje jednu sedminu stanovništva čine Srbi? Ili Srbije, gdje se zahtjev za nacionalnom ekonomijom može dosljedno interpretirati jedino kao zahtjev za komadanjem republike u tri d[i]jela. U jugoslavenskim uslovima određeni smisao može imati jedino 'republička ekonomija'.²⁸⁵

Entuzijastično nazivana „jugoslavenskom alternativom“ (sovjetskomu planskom gospodarstvu), jugoslavenska ekonomija – i s djelomičnom liberalizacijom cijena u pedesetima, obustavom kolektivizacije (zbog snažnoga otpora seljaštva²⁸⁶) i kasnijim eksperimentima sa samoupravljanjem – ne može se smatrati tržišno orijentiranom.²⁸⁷ Kronična, dugotrajna neučinkovitost jugoslavenske ekonomije, velika i šireća razvojna diskrepancija i slabe ekonomske veze između jugoslavenskih sastavnica račun su jugoslavenskoga političkog projekta.²⁸⁸ Stoga, dvije su tendencije stabilne u izučavanju ekonomskoga reformizma u Jugoslaviji i treba ih uzeti u obzir pri analizi koja slijedi – to da su ekonomska pitanja uvijek ujedno i politička te da je reformizam (npr. zazivi za decentralizacijom) u svojoj postupnosti bio trajno stanje i odlika jugoslavenskoga (socijalističkog) poretka jer ga je on, zbog sebi inherentnih svojstava, i u ekonomiji uvijek iznova generirao.

Konačno, trajan poticaj daljnjoj analizi ostaje temeljno pitanje svrhovitosti i opravdanosti konkretnoga jugoslavenskoga modela vlasti i društvenoga uređenja u drugoj polovici 20. stoljeća. Ukoliko ni ostvarena socijalna prava, a ni (gospodarski) razvoj europskih zemalja, pa ni onaj jugoslavenski, nisu stajali u izravnoj razmjernosti s njihovim društvenim i političkim uređenjem,²⁸⁹ poretku je dva desetljeća nakon avnojevskih postulata sve više nedostajalo prijeko

²⁸⁵ SR-AJ-KPR 837 II-4-b/60, Prikaz i izvodi iz tekstova objavljenih u časopisu „Gledišta“ o „sadašnjem trenutku i perspektivama međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji“, 20. VII 1971.

²⁸⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 272.

²⁸⁷ Dennison i Klein, „The Socialist Experiment and Beyond“, 88.

²⁸⁸ Bičanić i Škreb, „The Yugoslav Economy“, 152–156, passim.

²⁸⁹ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006), 337–338; Dabčević Kučar, 71', 208, 279; Nikica Barić i Zdenko Radelić, ur., *A History of the Croats, sv. 2: The nineteenth and twentieth centuries* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022), 377.

potrebnoga legitimiteta. Štoviše, Savka Dabčević Kučar, posredstvom svojega angažmana u ekonomskim reformama od početka šezdesetih godina, postupno je shvaćala kako više neće biti moguće niti nuditi ekonomsku jednakost, a niti je ostvariti. Naspram obećanja uravnilovki i instantnoga egalitarizma kojima su uporište bile partijske dogme o privredi, u stvarnosti su prevladavali birokratski intervencionizam i „voluntarističko arbitriranje“. Stoga su za promjenu odnosa *socijalističkoga čovjeka i žene* prema radu nužne bile korjenite promjene sustava na kojemu je počivalo jugoslavenko gospodarstvo.

2. HRVATSKI NACIONALNO-REFORMNI POKRET

... tako i marksisti u osnovi rado misle da su duh povijesti ili ljudska svijest učinili strašnu glupost. Poruka buđenja bila je namijenjena klasama, ali je nekom strašnom poštanskom pogreškom dostavljena nacijama.

Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*²⁹⁰

Kako je analizirano u prethodnom poglavlju, ekonomske je zahtjeve za reformom, neminovno, pratila potreba za ostvarivanjem političkoga subjektiviteta Hrvatske. Godine 1970. i 1971. označile su kulminaciju tih raznorodnih nastojanja, koja se zbog široke fronte uključenosti sudionika, od reformista u SKH-u do prethodno politički neangažiranih hrvatskih građana, ispravno smatra ne samo reformnim nego i nacionalnim pokretom.²⁹¹ „Nacionalna“ odrednica ne koristi se, naime, kako bi se uputilo isključivo na prirodu zahtjeva za ostvarenjem nacionalnih interesa Socijalističke Republike Hrvatske. Isto tako, „nacionalni“ aspekt pokreta ne sugerira kako su argumenti korišteni u pregovaranjima, primjerice, s predstavnicima središta jugoslavenske federacije ili onima drugim republika i pokrajina proizlazili isključivo iz repertoara usko nacionalnih tema (poput povijesti, kulture ili jezika). Ovaj je pokret bio nacionalan podjednako kao što je bio reformni ponajprije jer je dosljedno priskrbljivao legitimaciju u narodu.

Tri su aspekta ključna za definiranje hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta. Prvi se temelji na činjenici kako „ovaj je pokret potekao iz potrebe dijela *hrvatske* političke elite da relegitimira svoju vlast u novim društvenim okolnostima [krize]“. Kako je „inicijativa bila u rukama dijela političke elite, ovaj je pokret bio *reformski*“, što čini drugi aspekt, a to je kako je „nužno djelovao unutar zadanog političkog i državnog sustava, te je iz njega crpio razne ideologeme u funkciji njegove temeljite promjene“. Treći aspekt bio je njegov *masovan* oblik jer

²⁹⁰ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, preveo Tomislav Gamulin (Zagreb: Politička kultura, 1998), 149. U izvorniku: „Marxists basically like to think that the spirit of history or human consciousness made a terrible boob. The awakening message was intended for classes, but by some terrible postal error was delivered to nations,“ u: Ernest Gellner, *Nations and nationalism* (Ithaca; London: Cornell University Press, 1983), 129.

²⁹¹ Za dosljedno korištenje pojmovlja, usp. Ivo Banac, *Sedamdeset i proa: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokret* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021).

je „hrvatske mase zatalasao na način koji nije viđen od uspona hrvatskog seljačkog pokreta 1920-ih“ i, što je jednako važno, „njegovi [su] protivnici bili i ostali manjina u hrvatskom društvu“.²⁹²

Stoga, kako bi se dospjelo do ključnih pitanja i fenomena nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina te sustavno iznijelo djelovanje Saveza komunista Hrvatske pod vodstvom njegove predsjednice Savke Dabčević Kučar, potrebno je razmotriti temeljne odlike sustavne krize jugoslavenske države i samu kronologiju događaja koji su vodili oformljivanju „masovnoga pokreta“ kao odgovora na nju. Ekonomsko-politički zahtjevi Izvršnoga vijeća Sabora SRH-a pod predsjedanjem Dabčević Kučar i njezina nasljednika Dragutina Haramije upravljani prema jugoslavenskomu središtu od 1967. bili su preduvjeti nacionalno-reformnoga programa kao političke platforme hrvatskoga rukovodstva krajem šezdesetih. Deseta sjednica iz siječnja 1970. godine nagovijestila je odlučniji istup SKH-a u pregovaranjima o naravi jugoslavenskoga komunističkog sustava i modela vlasti. Odjeci te sjednice – kao simboličke pobjede antiunitarističke struje u partijskomu vrhu – izazvali su koloplet političkih akcija i reakcija koji je u sljedećih godinu dana polarizirao političko-partijski vrh i zaprijetio anestezirom reformnih nastojanja u širokomu rasponu od gospodarskih do političkih i ideoloških.

Pregled nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj 1970. i 1971. godine poseban će naglasak staviti na djelovanje vrha SKH-a i ulogu Savke Dabčević Kučar. Kada se od Desete sjednice CK-a SKH-a u siječnju 1970. „politički subjektivitet Hrvatske“ ponudio kao ključan zahtjev reformnoga hrvatskoga rukovodstva pod vodstvom Dabčević Kučar, uslijedile su žestoke reakcije „ostatka Jugoslavije“. Hrvatski komunisti morali su ipak svoja partijska rješenja za prevladavanje krize jugoslavenske države upotrijebiti izvjesnim partnerstvima s intelektualcima i samim društvom te hrvatskim narodom kako bi izbjegli preuranjenu smjenu i obustavu reforme.

²⁹² Ivo Banac, „Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj“, *Svedočanstvo* 32 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008): 259–264, pretiskano u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 151–157 (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 151.

2. 1. „Jedan milijun podijeljen s jednim milijunom“ – k ostvarenju „političkoga subjektiviteta Hrvatske“

Ne bi trebalo ovdje možda ni da spomenem da smo u Hrvatskoj bili u razlaganju nacije i preformiranju na nove klasne osnove vrlo žestoki.

Vladimir Bakarić u izlaganju na Desetoj sjednici.²⁹³

Analizirana geneza sporova oko ekonomskoga razvoja jugoslavenske federacije i republika te autonomnih pokrajina pokazala je osnove na kojima su reformisti unutar Partije namjeravali osigurati ravnopravnost kakvu, prema Bancu, jugoslavenski konstitutivni elementi nikada nisu iskusili.²⁹⁴ Potrebno je usmjeriti se na njihove pokušaje ovladavanja ravnopravnom podjelom političke moći, koje će se pokazati jednakovrijednim preduvjetom nacionalne ravnopravnosti. Stoga je analizi podvrgnuta partijska tehnologija vlasti i politička uloga Savke Dabčević Kučar u njoj u drugoj polovici šezdesetih godina, neposredno prije i nakon preuzimanja funkcije predsjednice Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske 1967. godine.

Zbivanja koja su prethodila Desetoj sjednici otvorila su prostor za teorijsko promišljanje „zahtjeva za političkim subjektivitetom Hrvatske“ kao „relevantnim subjektom u Jugoslaviji“.²⁹⁵ Unutar reformnoga krila hrvatske partije krajem šezdesetih godina supostoje različite strategije suočavanja s problemima i pokušajima rješavanja nacionalnoga pitanja. Dok Vladimir Bakarić kao vrhovni partijski autoritet u Hrvatskoj zastupa teze o umanjivanju političkoga sadržaja nacionalnoga pitanja, gurajući ga iz javne u privatnu sferu, mlađe reformno rukovodstvo na čelu sa Savkom Dabčević Kučar s vremenom sve više inzistira na osnaživanju toga sadržaja, odnosno isticanju političkih, a ne isključivo ekonomskih interesa hrvatskoga naroda. Time je početkom sedamdesetih godina na kušnju stavljeno partijsko i državno jedinstvo.

Kao uvertiru u Desetu sjednicu, potpoglavlje istražuje razdoblje druge polovice šezdesetih godina, koje su obilježili politička eliminacija „drugoga čovjeka“ Jugoslavije Aleksandra

²⁹³ „Izlaganje Vladimira Bakarića na Desetoj sjednici CK SKH, 15. siječnja 1970“, u: *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 154–160, 158.

²⁹⁴ Ivo Banac, „Misreading the Balkans“, *Foreign Policy* 93 (1993–1994): 173–182, 174.

²⁹⁵ Dabčević Kučar, '71, 13, 73–182.

Rankovića sredinom 1966. godine, ponovno otvaranje „makedonskoga pitanja“,²⁹⁶ društveni nemiri na Kosovu, studentski prosvjedi kao dio „globalne 1968.“, ali i usložnjavanje suodnosa ekonomskih reformi i polarizacije središnje vlasti federacije i reformnih republičkih vodstava. Istovremeno se odvija politizacija intelektualaca i nacionalnih kulturnih institucija. Iza „fenomena porasta nacionalizma“, o čemu partijski vrh informiraju „osjetljivi instrumenti vlasti“, odnosno *službe sigurnosti*, nerijetko se krila svaka kritičnost „indiferentnoga“ stanovništva spram režima. Sve će to na prijelazu u novo desetljeće osigurati legitimitet radikalnijim zahtjevima za reforme novim, mlađim kadrovima u partijskoj vlasti. Zahtjevi Osmoga kongresa SKJ-a 1964. godine, kojima se otvara prostor za društvenu i političku reformu Jugoslavije, konkretizirani su Devetim kongresom SKJ-a 1969. godine. Zanemarivanje nacionalnoga pitanja dovelo se u uzročno-posljedičnu vezu s konzerviranjem nacionalne neravnopravnosti u Jugoslaviji.

U totalitarnomu jugoslavenskom socijalističkom eksperimentu,²⁹⁷ partijska tehnologija vlasti predstavljala je uniformirani, visokohijerarhizirani i primijenjenom marksističkom ideologijom legitimiran model vlasti Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije. U jednostranačkom jugoslavenskom političkom uređenju, važnost pojedinca u društvu bila je utopljena u komunističkomu kolektivizmu.²⁹⁸ Komunistički renegat mađarskoga podrijetla, britanski spisatelj Arthur Koestler, ustanovio je definiciju pojedinca u partijskoj državi: „mnoštvo od jednog milijuna, podijeljeno s jednim milijunom“.²⁹⁹ I Savka Dabčević Kučar okušala se u analizi elemenata partijske tehnologije vlasti kao ključa ne samo za razumijevanje reformizma koji je predvodila pomlađena partijska elita krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih nego i cjelokupnoga funkcioniranja jugoslavenskoga komunističkog eksperimenta od gotovo pola stoljeća.³⁰⁰ Dabčević Kučar piramidalnu strukturu vlasti opisuje od temelja kojega

²⁹⁶ Dennison Rusinow, „The Macedonian Question never dies. The San Stefan Trauma Again – or When is a Macedonian Bulgarian?“, *Southeast Europe Series* 15.3 (1968): 1–17.

²⁹⁷ Usp. raspravu: Sergej Flere, „Da li je Titova država bila totalitarna?“, *Političke perspektive – Časopis za istraživanje politike* 5 (2012): 7–21; Sergej Flere i Rudi Klanjšek, „Was Tito's Yugoslavia totalitarian?“, *Communist and Post Communist Studies* 47 (2014): 237–245; Josip Mihaljević i Goran Miljan, „Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian?“, *Istorija 20. veka* 38/1 (2020): 223–248; Sergej Flere i Rudi Klanjšek, „What Typological Appellation is Suitable for Tito's Yugoslavia: Response to Mihaljević and Miljan“, *Istorija 20. veka* 38/2 (2020): 231–244; Josip Mihaljević i Goran Miljan, „'Humanist' Marxism and the Communist Regime with 'Sparkles' of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek)“, *Istorija 20. veka* 39/2 (2021): 479–500.

²⁹⁸ O ulozi pojedinca u društvu u hrvatskim „dugim šezdesetima“, usp. Josip Mihaljević, *Komunizam i čovjek: odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016).

²⁹⁹ Arthur Koestler, *Pomračenje o podne*, prijevod Željko Bujas (Zagreb: Globus media, 2004), 214.

³⁰⁰ Dabčević Kučar, '71, 75–80.

predstavlja radništvo kao „tobož vladajuća klasa“, koju predstavlja/predvodi/zastupa avangarda, odnosno Partija, kojom pak rukovodi Politbiro/Izvršni komitet, a na čijemu je čelu Vođa, odnosno Tito kao vrhovni autoritet i arbitar. Vojska, policija i naročito službe, koje Dabčević Kučar naziva „paravlašću“, utjelovljuju vlast kojom raspolaže Vođa. Legitimitet vlasti nije se nužno uvijek izvodio iz zakona – jer se slova zakona uostalom nije trebalo „držati kao pijan plota“, kako je Tito pojasnio govorom u Rudama 1972. za vrijeme političkih suđenja proizašlih iz sloma hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta – nego pozivanjem na, prema Dabčević Kučar, „ishodišnu točku svih vrijednosti“: Partiju, Tita i revoluciju.³⁰¹

Ipak, dok je legitimiranje Titom i dalje predstavljalo nezaobilazan vid političkoga oportunitizma, legitimiranje vlastitih zahtjeva NOP-om kao socijalističkom revolucijom do kraja šezdesetih godina gubi svoj neprikosnoveni potencijal. Usto će korištenje socijalističke revolucije kao uspješnoga primjera rješavanja nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji ostati rezervirano za starije partijske kadrove, kojima je intelektualno i svako drugo zaleđe u Hrvatskoj osiguravao Vladimir Bakarić. U ovim su dobro znanim elementima tehnologije vlasti partijske države sadržani dosezi i limiti pokušaja njezine reforme. Ipak, povijesni razvoj jugoslavenske socijalističke države i društva nikako nije bio unaprijed predodređen. Šezdesete su godine razdoblje izrazitoga dinamizma u državnim i partijskim rekonfiguracijama, a prema kraju desetljeća promjene se očituju i u generacijskim izmjenama na rukovodećim političkim i partijskim funkcijama. Premda su stariji, u predratnomu i ratnomu vremenu prokušani i odani kadrovi većinom ostajali na pozicijama političke moći, mlađi su kadrovi uglavnom, također, posjedovali ratno iskustvo, ali ne i ono predratnih frakcijskih borbi, karadževićevske diktature ili monarhističkih zatvora. Moguće je kako je takvo, drugačije iskustvo kod dijela mlađih političara pridonijelo promjeni percepcije o nositeljima (partijske) vlasti u javnosti u šezdesetima.

Sredstvo ostvarivanja legitimacije bio je jezik u komunizmu. On je imao specifične odlike koje su transcendirale tradicionalna jezična pravila, utoliko da bi se moglo govoriti o univerzalnome komunističkom ili partijskom metajeziku. Orwelovski novogovor, „drveni jezik“ (rus. *деревянный язык*) i slične ironizirajuće kovanice označavaju jezik stvoren i korišten za vrijeme komunizma. Komunistički jezik uspostavljen je usponom staljinizma poslije Oktobarske/Listopadske revolucije te kao *lingua Sovietica*, najpoznatija komunistička lingvistička varijanta, funkcionirao do Gorbačovljeve „glasnosti“ kao rutinizirani i birokratizirani idiom

³⁰¹ Dabčević Kučar, '71, 79.

partijske države te njezinih ideoloških tekstova poput partijskih dokumenata, službenih govora i slogana. Nakon Drugoga svjetskoga rata, sovjelizirane zemlje u kojima je uspostavljen komunistički režim, uz ostale tekovine „prve zemlje socijalizma“, uvezle su i takav specifičan i autoritaran politički diskurs.³⁰²

Na fenomen komunističkoga jezika sociolingvisti, antropolozi, pa ni povjesničari ne gledaju više kroz simplificirajuću perspektivu Hladnoga rata nego uzimaju u obzir višeznačnost korištenja (npr. „mi“). Administrativno-politički, parolaški jezik, prepun općenitih fraza, bio je istovremeno službeni (meta)jezik korišten za uspostavljanje političke dominacije, ali i za izražavanje neslaganja. Puko nazivanje stvari pravim imenom predstavljalo je ideološki problem za komunistički režim, kako je vidljivo iz dekodiranja ondašnjih govora, primjerice, „separatizam se odnosi na Hrvatsku i Sloveniju, a hegemonizam na Srbiju“.³⁰³ Čitanje nenapisanoga, slušanje neizrečenoga, „između redaka“, umijeće je razumijevanja onovremenoga tzv. ezopovskoga jezika.³⁰⁴ Nadalje, Savka Dabčević Kučar koristila je naknadno izraz „variranje praznine“ kako bi uputila na impotenciju birokratizirane partijske prakse dolaska do konsenzusa. Naime, razumijevalo se „riječi, ali ne rečenice“, riječi se upotrebljavalo „za mistificiranje, a ne za objašnjavanje“, a govoriti je valjalo direktivno, jednosmjerno.³⁰⁵ „Variranje praznine“ može se razumjeti i kao uspostavljanje artificijelne ravnoteže u izmjeni ili ponavljanju kritike ili pohvale dvaju aspekata ili tema govora, neovisno o njihovoj sadržajnoj međusobnoj isključivosti. Partijska norma uvjetovala je da se odsutnošću nekoga aspekta ne bi smjelo uznemiriti baždarene partijske slušače (npr. koncepti unitarizam vs. nacionalizam).³⁰⁶

Izazovno je istraživačko pitanje kakvim su socijalističkim metajezikom govorili korisnici „manjinskih“ jezika u Jugoslaviji, primjerice, Kosovari.³⁰⁷ Albanski je jezik (nazivan „šiptarskim“ u pogrdnomu smislu) izazivao sumnjičavost (sigurnosnoga) aparata te je mogao biti korišten kao

³⁰² Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, „Introduction“, u: *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, ur. (London: Routledge, 2014), 1–15, i drugi tekstovi u ovom zborniku radova.

³⁰³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 396.

³⁰⁴ Irina Sandomirskaja, „Aesopian language: the politics and poetics of naming the unnameable“, u: *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, ur. (London: Routledge, 2014), 63–87.

³⁰⁵ Dabčević Kučar, '71, 80.

³⁰⁶ Usp. Tatjana Šarić, „Preduvjeti za Desetu sjednicu CK SKH i njezino značenje“, u: *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 10–22, 19.

³⁰⁷ Zahvaljujem Andrei Feldman na ovom uvidu.

reformni ili jezik otpora u odnosu na prevladavajući i službeni srpski. Stoga, albanski jezik na Kosovu nije nužno morao biti „prevođen“ u partijski idiom. Pomaci k slobodnijemu korištenju jezika potaknuti *Deklaracijom o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, prvenstveno u razdoblju drugoga albanskog (političkog i kulturnog) preporoda na Kosovu između 1966. i 1980. godine,³⁰⁸ kao i utjecaji komunističke Albanije mogli su potpomoći kreiranje specifične socijalističke jezične varijante i na Kosovu.

Poznati Kotkinov koncept „govorenja boljševičkim jezikom“³⁰⁹ u sovjetskomu kontekstu do izvjesne je mjere krut za analizu socijalističkoga metajezika korištenoga u Jugoslaviji, naročito nakon raskida sa Staljinom 1948. Dok neki autori analiziranjem „jezika bratstva i jedinstva“ upućuju na sličnosti s boljševičkim jezikom,³¹⁰ drugi naglašavaju načine na koje je titoistički jezik ipak bio slobodniji.³¹¹ Jezik kojim se Savka Dabčević Kučar koristila zarana je počeo predstavljati sredstvo unutarpartijske distinkcije, a izlaskom iz potpune konspirativnosti partijske komunikacije zaoštavanjem sukoba u državno-partijskomu vrhu, i u javnosti. „Samosvojnost u izričaju“ svojstvenu Dabčević Kučar, i toliko distinktivnu od „tipiziranoga partijskog jezika“, primijetio je i književnik Miroslav Krleža opaskom kako „Hoćete uvesti Europu u Partiju!“³¹²

Još jedna edukativna mjera i način destimuliranja kritičkih stavova u komunističkomu sustavu bio je koncept kritike, odnosno samokritike. Kritika-samokritika također je korištena kao način unutarpartijskoga discipliniranja.³¹³ Kao što čehoslovački kontekst sugerira, samokritika je nerijetko bila rezervirana za one nižepozicionirane u partijskoj hijerarhiji, dok je blagodat kritike pripadala višepozicioniranima.³¹⁴ Slično kao i obilježavanje koga „šovinistom“ u ezopovskomu

³⁰⁸ Memli Krasniqi, „The Political Status of Kosovo (1967–1974): Between Serbian Hegemony and Self-Rule“, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4.3 (2020): 438–443, 439.

³⁰⁹ Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995).

³¹⁰ Max Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Identity in a Balkan Community* (Ithaca: Cornell University Press, 2016), 267–296, odnosno: „Naprasna nacionalnost: Mikrodinamika odnosa među zajednicama u Bosni i Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata“, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo: Buybook, 2018), 271–299. I u: *Historijski zbornik* 71.2 (2018): 283–319.

³¹¹ James Robertson, „Speaking Titoism. Student opposition and the socialist language regime of Yugoslavia“, u: *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, ur. (London: Routledge, 2014), 112–129.

³¹² Dabčević Kučar, '71, 79.

³¹³ Lowell Dittmer, „The Structural Evolution of 'Criticism and Self-Criticism'“, *The China Quarterly* 56 (1973): 708–729.

³¹⁴ Jonathan L. Larson, „Deviant dialectics. Intertextuality, voice and emotion in Czechoslovak socialist Kritika“, u: *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, ur. (London: Routledge, 2014), 130–146, 136.

jeziku, dinamika kritike-samokritike podrazumijevala je izvjesnu dozu zastrašivanja, prokazivanja i, posljedično, konsolidacije partijske vlasti. Samokritika kao odgovor na partijsku kritiku mogla je značiti cenzuru i odstranjivanje iz javnoga života, što je bio slučaj s iznuđenom „samokritikom“ Savke Dabčević Kučar nakon sloma nacionalno-reformnoga pokreta u Karađorđevu krajem 1971.

Kritika jugoslavenskoga centralizma dolazila je prvenstveno iz slovenskoga i hrvatskoga konteksta, dok je centralizam bio uglavnom podržavan u Srbiji.³¹⁵ Konačno, nije se radilo samo o tehničkomu aspektu načina ustrojstva države već o koncentraciji i raspodjeli političke moći. Zato su nekompatibilni nacionalni interesi emanirali iz zaoštrena sukoba između suprotstavljenih i međusobno isključivih koncepcija budućega razvoja zajedničke države. Smjena Aleksandra Rankovića u ljeto 1966. godine smatra se jednom od prijelomnica u sukobu tzv. centralista i decentralista, dogmata i reformista/liberala.³¹⁶ Razlozi u pozadini Titove odluke o uklanjanju svojega dugogodišnjeg najbližeg suradnika, potpredsjednika Republike (od 1963, dotad šef UDB-e) i glavnoga organizatora Partije („organizacioni sekretar“ CK-a SKJ-a)³¹⁷ višestruki su i gomilali su se u godinama koje su prethodile smjeni. Kao jedan od argumenata bio je onaj o borbi za vlast i Titovo naslijeđe, pa i o zbližavanju Rankovića i Sovjeta neposredno pred njegovu smjenu. Krajem ožujka i početkom travnja 1966, Ranković je vodio delegaciju jugoslavenske Partije na 23. kongres CK-a KPSS-a, a pratili su ga Savka Dabčević Kučar i Krste Crvenkovski, kao sekretari CK-a svojih republika, Hrvatske i Makedonije.

Ostaje otvoreno pitanje je li se „Titov nasljednik“ nedovoljno agilno uklanjao čvrstomu sovjetskom stisku i prije nazdravičarskoga bratimljenja u Moskvi, u čemu je Tito mogao naslućivati Rankovićevo osiguravanje podrške za njegovu sve osamljeniju koncepciju daljnje razvoja Jugoslavije.³¹⁸ Presudan je svakako bio Rankovićev tvrdoglavi otpor promijenjenomu smjeru razvoja zemlje i rastućoj ulozi reformista u partijskom vrhu početkom šezdesetih. Oni su, pak, mnogo uspješnije širili podršku za svoju (konfederativnu) koncepciju razvoja Jugoslavije i, posljedično, obračun s konzervativnijim i antireformnim usmjerenjima koje je Ranković simbolizirao.

³¹⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 489.

³¹⁶ Radelić koristi dihotomiju reformisti-dogmati. Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006), 360.

³¹⁷ Milan Piljak, „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја“, *Tokovi istorije* 1 (2010): 73–95, 74.

³¹⁸ Usp. Bojan Dimitrijević, *Ranković. Drugi čovek* (Beograd: Vukotić media, 2020), 246–251.

Složeni procesi u pozadini rekonfiguracija jugoslavenskoga društvenoga i državnoga uređenja kulminirali su neposredno pred Četvrti (Brijunski) plenum CK-a SKJ-a.³¹⁹ Ranković je u manjku afiniteta prema problemima u privredi ili specifičnim zahtjevima novoga vremena sve očitije ostajao u raskoraku s disonantnim glasovima u Partiji, a sasvim sigurno i izvan nje, predstavljajući okoštali sustav – oslonjen na sigurnosni aparat, vojsku i borce – koji je ustrajno generirao nove krize. Njegova bezidejnost u razrješavanju tih kriza, za koje oslanjanje na poznate recepte iz prošlosti, prvenstveno represiju, više nisu osiguravali čak niti načelnu monolitnost (vrha) Partije, ali i to što nije imao vlastito (srbijsko) partijsko rukovodstvo sasvim na svojoj strani, poput Bakarića ili Kardelja, samo su potvrdili kako Ranković nije bio sposoban biti integrativni čimbenik u Jugoslaviji. Upravo su srpski kadrovi, poput Petra Stambolića i Dobrivoja Radosavljevića, bili najustrajni u kritici Rankovića na Brijunima, a Savez komunista Srbije (Milentije Popović, koji je nakon Brijuna postao članom IK-a CK-a SKJ-a, Mijalko Todorović, koji je postao „organizacioni sekretar“ CK-a SKJ-a i drugi) ustrajao je na general-pukovniku i dugogodišnjemu šefu jugoslavenske diplomacije Koči Popoviću kao Rankovićevoj zamjeni na mjestu potpredsjednika SFRJ.³²⁰ U pozadini Titova prebacivanja pune odgovornosti na Rankovića za to što je UDB-a, osim samoga društva, „prejashila i Partiju“ moglo se nalaziti Titovo nastojanje da utjecaj koji je ona imala na vođenje politike partijskoga rukovodstva radije zadrži za sebe.

Osim poslovičnoga neprikosnovenog utjecaja na službu sigurnosti, Rankoviću se zamjeralo i to što je bio srpski nacionalist. Zagovaranje Srbije kao „kičme Jugoslavije“³²¹ tumačeno je u smislu popustljivosti prema privilegiranju srbijske pozicije u Jugoslaviji jer je ta republika nedvojbeno najviše prosperirala održavanjem jakoga saveznog središta pod svojim okriljem. Gubitak nadležnosti nad sigurnosnom domenom, premda je i nakon formalnoga napuštanja tih dužnosti ostao utjecajan autoritet, sam je Ranković naknadno tumačio u nacionalnomu ključu: „Još od tada [godinu dana prije Brijunskoga plenuma] se povlače veze i forsiranje određenih ljudi, pogotovo iz republike Hrvatske, u najviša državna i partijska tela. (...) Ako je Brk [general Ivan Mišković] trebalo da dođe za šefa vojne bezbednosti (...) Isforsiraše njegovog brata [Milana Miškovića] na položaj saveznog sekretara unutrašnjih poslova. Tripala gurnuše na visoki položaj,

³¹⁹ Piljak, „Брионски пленум 1966. године“, 73–95; Dimitrijević, *Ranković*, 254–281.

³²⁰ Piljak, „Брионски пленум 1966. године“, 87, 89.

³²¹ Olivera Milosavljević, „Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović“, *Snaga lične odgovornosti, Svedočanstva* 32 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008), 13–149, 82.

Savku za njim i za nepunu godinu dana zauzeše oni sve odgovorne dužnosti u ovoj zemlji.“³²² Rankovića, dakako, nije zabrinjavalo to što su ključne pozicije u sigurnosnim službama i u nadležnim saveznim tijelima prethodno *desetljećima* zauzimali Srbi (primjerice, Rankoviću odani stari kadrovi Svetislav Stefanović Ćeća, Vojin Lukić i dr.). Donedavno glavnomu kadroviku jugoslavenske Partije sporno je bilo to što su imenovanja odjednom počela donositi mimo njega i njemu odanih kadrova. Kao i u sovjetskomu primjeru nakon tzv. Velike čistke, sustavne političke represije u SSSR-u u drugoj polovici 1930-ih, i jugoslavenska je Komisija za kadrove tek nakon pada Rankovića izgubila političku moć kadroviranja zarad lokalnih, odnosno republičkih tijela.³²³

Usto, proces uspona mlađih hrvatskih kadrova na najviše političke i partijske funkcije, poput Mike Tripala i Savke Dabčević Kučar, bio je odraz deklarativne općejugoslavenske kadrovske strategije i prije odluka Devetoga kongresa SKJ-a, koje su konačno normirale reformu. Ona je kaskala upravo zbog otpora starijih i konzervativnih kadrova i ne može se smatrati preferiranjem Hrvata već zakašnjelom generacijskom smjenom u jugoslavenskoj visokoj politici. Sasvim suprotno, upravo su srbijanski kadrovi popunili sve važnije političke pozicije nakon pada Rankovića (pozicije predsjednika savezne vlade, Savezne skupštine, potpredsjednika SFRJ i mjesto organizacijskoga sekretara CK-a SKJ-a).³²⁴ Nadalje, Miko Tripalo je u komisiji Krste Crvenkovskoga – pažljivo sastavljenoj od drugoga ešalona republičkih partija, članova IK-a CK-a – bio hrvatski predstavnik. On je na mjesto člana IK-a CK-a SKH-a i političkoga sekretara Gradskoga komiteta SK-a Zagreba dospio 1962. godine.³²⁵ Savka Dabčević Kučar je od 1963. članica, a od 1966. godine, poput Tripala, jedna od sekretara IK-a CK-a SKH-a. U CK Saveza komunista Jugoslavije ulazi nakon Osmoga kongresa, a u njegovo Predsjedništvo ne ulazi na Devetomu kongresu 1969. godine,³²⁶ jer je za članicu predložena početkom listopada 1966. Uostalom, visoki je hrvatski funkcionar na pozicijama u federaciji, Mika Špiljak, ustrajno u Beogradu prebrajao Hrvate na funkcijama, iskazujući „primjedbe“ – koje su u kadrovskoj politici

³²² Cit. iz Dimitrijević, *Ranković*, 276–277.

³²³ Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“, 32. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013.

³²⁴ Dragutin Lalović, „Prijelomno desetljeće (1962–1972) – od krize stabilnosti do stabilizacije krize,“ u: *Hrvatsko i jugoslavensko „proljeće“ 1962–1972*, ur. Dragutin Lalović (Zagreb: Društvo „Povijest izvan mitova“, 2014), 18–50, 34.

³²⁵ Radošin Rajović, ur., „Tripalo Miko“, u: *Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji* (Beograd: Hronometar, 1970), 1095.

³²⁶ Radošin Rajović, ur., „Dabčević Kučar, Savka“, u: *Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji* (Beograd: Hronometar, 1970), 185.

i uzimane u obzir – „da nije dobro“ što su se na određenim visokim funkcijama na jesen 1966. našli „drugovi iz Hrvatske“.³²⁷

Ako CK SKJ smatramo „najvažnijim državnim i partijskim telom“, kako se Ranković ogorčeno izrazio nakon odstranjenja s vlasti, Tripalo je član od 1958. godine, a Savka Dabčević Kučar od 1964. Dakle, upravo je Ranković, prema vlastitu priznanju, bio „direktno odgovoran“³²⁸ za ranija napredovanja Dabčević Kučar. Stoga je navedeni Rankovićev komentar poprilično nemuš i formiran pod dojmom naknadnoga razvoja događaja (napose, kulminacijom nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj 1971. i, naročito, zbivanjima nakon Titove smrti). Nesumnjivo je i to, prema Rankovićem riječima, „da je IV Plenum trebalo da bi se rodili Savka i Tripalo“³²⁹ – ponajprije jer je dotadašnji reformni tempo bio dugoročno neodrživ. Usto, i mlađe je srpsko reformno rukovodstvo stasalo sličnom dinamikom. O njihovoj reformnoj orijentaciji svjedoče i *Teze o reorganizaciji i daljnjem razvoju SKJ*³³⁰ sastavljene nakon Četvrtoga plenuma.

Pitanje reorganizacije CK-a SKJ-a postavljeno je na dnevni red i prije pada Rankovića, u proljeće 1966. godine³³¹ i to na sjednici Izvršnoga komiteta CK-a SKJ-a netom nakon povratka delegacije SKJ-a sa spomenutoga kongresa KPSS-a. Tito je tada zahtijevao oformljivanje sekretarijata unutar Izvršnoga komiteta kao „monolitnije rukovodstvo u kome će biti i stariji i mlađi“, ustvrdivši kako je „jedini cilj ove reorganizacije (...) kako bi se moglo bolje, efikasnije i autoritativnije delovati kao rukovodstvo“. Rezolutno je tada ustao protiv prisutnoga „divljanja po svim linijama, grupašenja, frakcionaštva i uopšte nediscipline. Ima dosta raspuštenosti kako na saveznom tako i na republičkim nivoima“. Kako je do kriza, navodno, dolazilo „najčešće u politbiroima“, razmatrana je i ideja da novo partijsko tijelo ne bude sastavljeno od „najautoritativnijih ličnosti“. Ideja predsjedništva nije bila nova, a partijski se vrh pozivao na rasprave Osmoga kongresa, ali i na poznatu proširenu sjednicu Izvršnoga komiteta 1962. kada se tražilo razdvajanje izvršnih partijskih od izvršnih političkih funkcija, odnosno razdvajanje funkcija u izvršnim organima SKJ-a i izvršnim organima vlasti – u čemu je zaostajala ponajprije

³²⁷ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnoga komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Zapisnik sa sednice Izvršnoga komiteta CKSKJ, održane 3. oktobra 1966. godine u Beogradu, Užička 15, u 17 časova, 6.

³²⁸ Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević i Irena Popović, *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a* (Zagreb: Despot infinitus, 2016), 366.

³²⁹ Cit. iz Kovač, Dimitrijević i Popović, „Slučaj Ranković“, 366.

³³⁰ Slobodan Petrović, ur. *Aktuelni problemi reorganizacije i daljeg razvoja SKJ*. (Beograd: Visoka škola političkih nauka, Opšti seminar za politikološke studije: Ekonomska politika, 1967).

³³¹ SR-AJ-507-CK SKJ-III/117, Zapisnik sa sednice IK CKSKJ od 28. aprila 1966.

Federacija. „Ljudi su podivljali“, zaključio je Tito vlastito tumačenje prijedloga reorganizacije partije.³³²

Oformljivanje novoga partijskog tijela izvršeno je na jesen iste godine,³³³ postavljanjem kadrovskih pitanja na dnevni red Pete sjednice CK-a SKJ-a, dakle nakon Rankovićeve smjene, za kojega su na istoj sjednici CK-i Srbije, Crne Gore i BIH tražili isključenje iz SK-a.³³⁴ Brežnjev u su za posjeta Jugoslaviji krajem 1966. pojašnjeni razlozi reorganizacije SKJ-a, ponešto drugačiji od onih navedenih na proljeće te godine. Naime, „prosvjetiteljska uloga“ Partije više nije imala primat. Namjesto toga, isticana je činjenica kako se reorganizacijom želi odvojiti „uticaj UDB-e i njene vlasti nad Savezom komunista“.³³⁵ Reorganizacija je naročito zanimala Sovjete, koji su u njoj nazirali slabljenje uloge Partije i potencijalno jugoslavensko primicanje Zapadu. Tito je Brežnjeva za posjeta Jugoslaviji morao uvjeravati kako su „komunisti u Jugoslaviji (...) odgovorni svom narodu“.³³⁶ Sovjeti su partijskim rukovodstvima drugih europskih komunističkih zemalja prenijeli svoje „ozbiljne rezerve, nespokojstvo i sumnje kuda sve to vodi [„najnovije promene u Jugoslaviji“]“ i kako sovjetsko rukovodstvo „i dalje računa na postojanje razlika u jugoslovenskom rukovodstvu“. Štoviše, naglašeno je kako je „spremno za vršenje određenog pritiska na Jugoslaviju, sa ciljem da pomogne snagama koje su im bliže po shvatanjima“. Sovjetska bojazan, konačno, bila je u tomu kako se Jugoslavija „previše otvoril[a] prema Zapadu i da je važno imati centralizovano planiranje“.³³⁷

Nakon što je Izvršni komitet CK-a SKJ-a usvojio prijedlog da se za predsjednika SKJ-a predloži Tito, njegovo se ime našlo prvo na popisu hrvatskih predloženika za Predsjedništvo, premda se on požalio kako je „jako preopterećen raznim poslovima“.³³⁸ Ime Savke Dabčević (bez drugoga prezimena) bilo je četvrto na abecednomu popisu predloženih iz Hrvatske, nakon

³³² Zapisnik sa sednice IK CKSKJ od 28. aprila 1966, 3, 9, 7, 21.

³³³ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Predlog odluke o reorganizaciji rukovodećih organa SKJ.

³³⁴ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Predlog centralnih komiteta SK Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine o isključenju Aleksandra Rankovića iz članstva Saveza komunista.

³³⁵ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 3. oktobra 1966. godine u Beogradu, Užička 15, u 17 časova, 7.

³³⁶ Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 3. oktobra 1966. godine, 8.

³³⁷ SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Neki momenti u našim odnosima sa SSSR i socijalističkim zemljama Evrope posle IV i V plenuma CK SKJ, 1-2, 3.

³³⁸ Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 3. oktobra 1966. godine, 2, 4.

Vladimira Bakarića i Jakova Blaževića, a prije Ivana Gošnjaka, Nikole Sekulića i Mike Špiljaka.³³⁹ Prijedlog CK-a SKH-a, uz ova, sadržavao je i imena Milutina Baltića, Zvonka Brkića, Marijana Cvetkovića i Slavka Komara – odreda konzervativnijih kadrova. Zamišljeno je da Predsjedništvo prije sjednica Centralnoga komiteta „raspravlja o aktualnim pitanjima društvenog razvoja i politike Saveza komunista Jugoslavije“.³⁴⁰ No, novo partijsko tijelo nije dočekano bez otpora unutar (vrha) partije, naročito u kontekstu odnosa toga tijela prema Izvršnomu komitetu CK-a SKJ-a. Prednjačila su pitanja radi li se o političkomu tijelu ili izvršnomu organu, odnosno koja je uopće njegova uloga u kontekstu partijske hijerarhije.³⁴¹

Prva zajednička sjednica Predsjedništva i Izvršnoga komiteta CK-a SKJ-a održana je početkom prosinca 1966. godine i na njoj je glavna tema bila politička situacija nakon Četvrte sjednice. Prva se za riječ javila Savka Dabčević Kučar.³⁴² Svoje je izlaganje političke atmosfere ponajviše usmjerila onome što je nazvala „otporima reformi“, kako bi vrednovala političke odraze triju prevladavajućih stavova o reformi iz 1965. U prvu skupinu uvrstila je one koje je okarakterizirala pozitivnima, a koji su nezadovoljni sporošću i neodlučnošću u provođenju reforme. U drugu skupinu smjestila je one koje su zadesili problemi „koje reforma nije stvorila, nego samo pokazala“, odnosno posljedice neefikasnoga poslovanja koje bi po njima trebalo rješavati odozgo. Posljednju skupinu očigledno je smatrala najopasnijom jer se radilo o onima koji su „dosta glasni“ i zapravo protiv reforme jer „su pogodjeni u svojim dosadašnjim privilegovanim [*sic!*] pozicijama ili koji ne vide perspektive na novim osnovama“. Ustanovila je kako trenutno ne postoje ni jedinstvena ocjena situacije, ali ni ocjena uzroka te situacije, krećući se od iluzija o izostanku problema do pesimistične „dramatizacije“ stanja. Vlastitu je poziciju pozitivnoga dojma o stanju u društvu smatrala realističnom, odbacujući mogućnost povratka na „stare etatističke metode“, a pravdajući reformnu usmjerenost „podršk[om] radničke klase, radnih ljudi“.³⁴³

³³⁹ Zapisnik sa sednice Izvršnog komiteta CKSKJ, održane 3. oktobra 1966. godine, 3.

³⁴⁰ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Predlog odluke o reorganizaciji rukovodećih organa SKJ, 4.

³⁴¹ SR-AJ-507-CK SKJ-IV/1. Prva sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana 3. oktobra 1966. godine, Informacija o primedbama na nacrt odluke o reorganizaciji rukovodećih organa CKSKJ, 3-5.

³⁴² SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Autorizovane stenografske beleške sa prve zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 7. decembra 1966. godine, 1.

³⁴³ Autorizovane stenografske beleške sa prve zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta, 2-3, 4-5, 5-6.

Brijunski je plenum – na kojemu se neposrednomu povodu (prisluškivanje najviših rukovoditelja, uključujući Tita) izgubila važnost – zapravo označio pobjedu političke platforme Osmoga kongresa.³⁴⁴ Kritizirana metodologija rada sigurnosnoga aparata partijskoj vrhuški zasigurno nije bila *per se* problematična, jer je UDB-a zapravo uvijek bila „iznad društva“. Radilo o tomu kako se Rankovićev dugogodišnji monopol na sigurnosnu tehnologiju i kadrovsku politiku nije dao poništiti jednostavnim kadrovskim preslagivanjem. Oni koji su se Titu učinili uvjerljiviji u obećavanju prevencije i saniranja kriza jugoslavenske države te održavanju „jedinstva“ kojemu je nesumnjivo uvijek težio (jer je time osiguravao vlastitu poziciju) sada su, nakon više od petnaest godina od deklarativne promjene komunističkoga društvenoga uređenja i modela vlasti k samoupravljanju, dobili zeleno svjetlo. Stoga je Brozov završni govor na Brijunima u srpnju 1966. godine i bio energična potvrda, zapravo iluzornoga, povratka „jedinstva“ u vrhu Partije, kojega je manjkalo najkasnije od kraja prošloga desetljeća. Metode kojima je „obračun“ s Rankovićem proveden zapravo su od sekundarne važnosti jer je njegova blijeđa unutrašnja politika bila ponajprije defenzivna te nije mogla ponuditi više od dosljedne i uvjerene partijske discipline te odanosti Titu, koju su i reformistički nastrojeni rukovoditelji demonstrirali na Brijunima.

Uloga političke policije kao „najjače karike partijskog apsolutizma i totalitarizma“ nije nužno bila izmijenjena, iako je Ranković kao „simbol, inkarnacija policijske sjevlasti i simbol velikosrpskih pretenzija i hegemonije“ politički i moralno likvidiran.³⁴⁵ Također, premda sasvim sigurno preuveličano u skladu s partijskom interpretacijom demokratizma, neposrednu postrankovićevsku atmosferu u društvu Partija je pozitivno ocjenjivala kao „snažno bujanje demokratizma u čitavom društvu, a posebno u Savezu komunista“.³⁴⁶ Ipak, otvoren je izvjesni prostor političkoj reformi, premda „svaka pojava antistaljinizma, ili antisovjetizma, u okviru neke socijalističke države nužno [ne] znači pojavu političkog pluralizma“.³⁴⁷ Izvjesno otvaranje prema, barem, „političkoj javnosti“ predstavljalo je napredak u odnosu na prethodnu zatvorenost sustava, poglavito s obzirom na implikacije o naravi samoga režima i njegova oslonca na mreže

³⁴⁴ Dimitrijević, *Ranković*, 284–362.

³⁴⁵ Dabčević Kučar, '71, 82–83.

³⁴⁶ SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Ocena političke situacije posle Četvrtog plenuma i Pete sednice CK SKJ i neposredni zadaci – Nacrt teza – [Beograd, 26. IX 1966. godine], 1.

³⁴⁷ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, s engleskoga preveo Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1990), 242.

doušnika.³⁴⁸ Konsolidacija cjelokupne partijske hijerarhije analiziranim reorganizacijama stoga je jamac uspjeha tada pronašla u pobjedi reformnoga usmjerenja.

Nakon Četvrtoga plenuma, i dvaju susreta sovjetskoga i jugoslavenskoga rukovodstva, Sovjeti su bili odlučni u „slabljenju uticaja jugoslovenskog iskustva na socijalističke zemlje“. Uključivalo je to i mogući utjecaj na njihove, sovjetske unutrašnje poslove: „Privredna reforma je i u ovim zemljama pokrenula značajne demokratske procese, pa je i pitanje dosadašnjeg mesta i uloge partije i države, na određeni način i kod njih postalo aktuelno (...) Daljnji ekonomski razvitak sve više se sukobljava sa dosadašnjim položajem partije i političkim mehanizmom i traži nova rešenja“.³⁴⁹ Sovjetsko rukovodstvo, prema jugoslavenskomu tumačenju, „pruža otpor upravo takvim tendencijama, utoliko jači, ukoliko se one više ispoljavaju. Braneći dosadašnju komandnu ulogu i metoda rukovodjenja partije, sovjetsko rukovodstvo polazi od toga da preko nje obezbedi kontrolu pravca i stepena promena i lakše utiče na dalje preobražaje u socijalističkim zemljama“.³⁵⁰ Vrijeme će pokazati kako je prvotni ushit „sve otvorenijoj i nesputanoj kritici“³⁵¹ nakon ljeta 1966. godine i u jugoslavenskomu političko-partijskom vrhu izazvao strah od ispuštanja kontrole nad društvom i privredom.

Nova 1967. godina u ozračju popuštanja partijske kontrole i stege koja se bila nadvila nad društvom u mnogočemu će iskušati ograničenja mogućnosti reforme. U prvomu broju te godine *Vjesnik u srijedu* (VUS) donio je razgovor sa Savkom Dabčević Kučar o „aktuelnom trenutku reforme“.³⁵² Članica predsjedništva CK-a SK-a Jugoslavije nedvosmisleno je podržala „javno sučeljavanje stavova i argumenata“. Potkrijepila je reformna nastojanja usporedbom s „najkrupnij[im] političk[im] pobjed[ama]“ poput Osmoga kongresa i Četvrtoga plenuma koje su ostvarene upravo zato što „su se u političku borbu uključili najširi slojevi radnih ljudi“. Širenje podrške za opsežne reformske namjere i široko shvaćena reforma sugeriraju mogućnosti kako to ipak nije morala biti tek uobičajena partijska fraza, lišena zbiljske potrebe za uključivanjem ljudi.

³⁴⁸ Katarina Spehnjak, „‘Brionski plenum’ – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti“, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1999): 463–488, 488, passim.

³⁴⁹ SR-AJ-507-CK SKJ-III/125. Druga zajednička sednica PCK SKJ i IK CK SKJ 16. III 1967, Povodom članka „Pravde“ o ulozi partije i države u socijalizmu /Informacija DSIP-a upućena predstavništvima u inostranstvu/, 1-2.

³⁵⁰ Povodom članka „Pravde“, 1.

³⁵¹ SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Ocena političke situacije posle Četvrtog plenuma i Pete sednice CK SKJ i neposredni zadaci – Nacrt teza – [Beograd, 26. IX 1966. godine], 2.

³⁵² „Cijena novog“, *Vjesnik u srijedu* 766 (4. 1. 1967), 1.

Štoviše, navela je kako „ne [treba] sužavati značenje reforme“, odnosno „ne svoditi je isključivo na neposredni tehno-ekonomski instrumentarij (...) nego uz to uvijek valja imati na umu njezin društveni smisao i karakter“. Za „veću produktivnost i efikasnost ekonomike“ valjalo je, prema Dabčević Kučar, ustrajati na korjenitoj promjeni jugoslavenske privrede, „brzo i stubokom“. Ona je, pak, ogrezla u „neadekvatnim razmjerima, strukturi i kvaliteti investiranja“. Nesumnjivo se radilo o kritici savezne administracije. Daljnje korištenje „administrativnih intervencija“ u privredu ionako je bilo nepotrebno, „barem (...) u Hrvatskoj“, znakovito je dodala Dabčević Kučar.

U konačnici, radilo se o zagovoru istih uvjeta i ekonomske politike, ali „nikako rezultata poslovanja“, odnosno ishoda. Prihvativši političko sukobljavanje „progresivnoga i konzervativnoga“ kao jedini način izbjegavanja političkih kompromisa, za Savku Dabčević Kučar „linija razgraničavanja“ nije išla po političkoj liniji, po nacionalnim ili republičkim granicama („bez obzira na prisutne probleme u međunacionalnim odnosima“), po crti razvijeni-nerazvijeni, a ni po „staleškim grupacijama“. Smatrala je kako su „birokratski stavovi i praksa, koji su najveća opasnost za reformu i koji pokazuju najveću sposobnost 'mimikrije', žive pomalo svuda, u svim republikama, na svim nivoima, u svim sredinama“. Toliko se daleko moglo izreći u tadašnjemu metajeziku, premda je dodala: „istina u različitom opsegu i intenzitetu“.³⁵³ Na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta pokazalo se kako su „linije razgraničenja“ u pitanjima daljnjega razvoja Jugoslavije zaista „išle“ i po gore navedenim „crtama“ (političkim, ideološkim, nacionalnim, ekonomskim i klasnim), premda je čimbenik intenziteta uvjerljivo prevladao.

Ustavnim amandmanima na savezni ustav 1967. i 1968. republikama i autonomnim pokrajinama osnaživan je položaj u procesima političkoga odlučivanja,³⁵⁴ nauštrb središta Federacije. Izbori 1967. i u Hrvatskoj su, čak i uz sustavu imanentnu kontrolu izbornoga procesa, pokazali do tada neslućene domete „demokratizacije“ i slobode izbora, i to između više kandidata.³⁵⁵ Također, IK CK Srbije nakon Brijunskoga plenuma izabran je tajnim glasanjem više kandidata, a izbori za predstavnička tijela 1967. prvi su „bez isključivog monopola rukovodstva SKJ u određivanju kandidata“.³⁵⁶ U Hrvatskoj je većina kandidata – za odbornike, za Sabor i za

³⁵³ „Stabilizacija nije 'zaleđivanje'“, *Vjesnik u srijedu* 766 (4. 1. 1967), 4.

³⁵⁴ Marijan Maticka, „VII. Hrvatski otpori dogmatizmu, centralizmu, unitarizmu i neravnopravnosti 1965–1971“, *Povijest Hrvata, treća knjiga: od 1918. do danas*, gl. ur. Ivo Perić (Zagreb, Školska knjiga: 2007), 334.

³⁵⁵ Katarina Spehnbjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, *Časopis za suvremenu povijest* 30.2 (1998): 317–346, 323.

³⁵⁶ Perović, *Zatvaranje kruga*, 54.

Saveznu skupštinu – predložena prvi put. Unatoč „ograničenoj demokratičnosti“ i izvjesnoj „autoritarnosti“ samih zborova birača, naročito su se na lokalnoj razini događala iznenađenja koja su tendirala postati „slučajevi“.³⁵⁷ Lokalni su „slučajevi“, poput „petrinjskoga“, nerijetko na površinu iznosili međunacionalnu problematiku³⁵⁸ ili su, s dalekosežnijim posljedicama, predstavljali nacionalistički ili konzervativni izazov reformnomu dijelu komunističke vlasti u postrankovićevskoj Srbiji, gdje je „slučajeva“ bilo mnogo – a najpoznatiji je svakako onaj „lazarevački“.³⁵⁹ Ne treba imati sumnje kako je i „petrinjski“ i „lazarevački“ i slične primjere profiliranja izbornih postupaka ili kandidata prema nacionalnoj, a ne partijskoj osnovi iznjedrio probuđeni srpski nacionalizam nakon pada Rankovića i to kao potpora konzervativnomu razvoju Jugoslavije.

Privid opsežnije „demokratizacije“ i „liberalizacije“ nakon pada Rankovića – slabljenjem dogmatičara u SKJ-u³⁶⁰ – olakšavao je nastavak procesa generacijske smjene u partijskomu vrhu. Savka Dabčević Kučar postaje predsjednica „hrvatske vlade“ (Izvršnoga vijeća Sabora SRH-a) 11. svibnja 1967. godine,³⁶¹ preuzevši najvišu poziciju izvršne vlasti na republičkoj razini, kao prva žena na toj dužnosti.³⁶² Tvrdnje kako u hrvatskoj UDB-i (odnosno, Službi državne sigurnosti) nije bilo „rankovićevštine“ opovrgla je i, zapravo, potkrijepila vlastitom nemogućnošću ovladavanja sigurnosno-obavještajnim aparatom ili umanjivanjem njegova utjecaja na politička zbivanja – što će pokazati i „afera“ za vrhuncu hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta. Materijali označeni sa „strogo povjerljivo“ ili „vrlo strogo povjerljivo“ koje je dobivala – naglašavajući naknadno vlastitu onovremenu podsmješljivost u vezi s tajnošću i korisnošću tih podataka – bile su zapravo informacije koje se moglo čuti ili pročitati na Zapadu ili one o „neprijateljskim aktivnostima“ koje su bile usputne, površne, neobrađene i neprovjerene.³⁶³ Uvid u arhivsku građu dijela fondova Izvršnoga vijeća Sabora SR Hrvatske iz razdoblja predsjedanja Dabčević Kučar koja se danas čuva kao „povjerljiva“ i „strogo povjerljiva“ potvrđuje sumnje u ispravnost takvoga označavanja.³⁶⁴

³⁵⁷ Spehnjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, 328, 323, 329–330.

³⁵⁸ Spehnjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, 329.

³⁵⁹ Perović, *Zatvaranje kruga*, 55–58.

³⁶⁰ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 246.

³⁶¹ HR-HDA-280-1-1-18-25, Zapisnik 1. sjednice održane 11.05.1967.

³⁶² Nenad Bukvić, „Izvršno vijeće Sabora Socijalističke Republike Hrvatske: ustroj i djelovanje (1963–1974)“, *Arhivski vjesnik* 56.1 (2013): 45–72, 47.

³⁶³ Dabčević Kučar, '71, 403–413, 404.

³⁶⁴ HR-HDA-280-3-2-2-1, HR-HDA-280-3-2-2-2, HR-HDA-280-3-2-2-3, kutija 9; HR-HDA-280-3-2-2-4, HR-HDA-280-3-2-2-5, kutija 10; kutija 124; kutija 125; kutija 126; kutija 127; kutija 128; kutija 129. Napominjem kako je fond IVS 280 bio u postupku obrade za vrijeme mojega istraživanja i signature su mijenjane.

Brijunski je plenum zaoštrio kritike nacionalne neravnopravnosti diljem Jugoslavije. Naročito se postplenumskomu srbijanskom partijskom rukovodstvu sugerirala budnost zbog nagomilanih izraza nezadovoljstva neodgovaranjem nacionalne strukture strukturi stanovništva, pogotovo u pokrajinama, a trebalo je „valorizovati sve ono pozitivno što je nastalo posle IV plenuma“. Borba za bratstvo i jedinstvo kao „centralno političko pitanje“ postajala je osjetljiva strategija u razdoblju „abolicije Rankovića“, što je za kadrove na Kosovu, primjerice, značilo „vraćanje na staro“. Kardeljev pozitivan odnos prema afirmaciji nacionalnosti, koju je objašnjavao slovenskim primjerima, bili su nesporno vezani uz jezik. U jeku hrvatske *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* 1967, Kardelj je „rešavanje jezičkoga problema“ vidio kao način „stvarnoga“ rješavanja „živih problema“, premda nakon više od dvadeset godina, „iako smo još 1945. godine proklamovali ravnopravnost jezika“. Pitanja jezika pratila su i druga, poput obrazovanja ili, uopće, privrednoga razvoja, no ona su se sada sve češće čitala u nacionalnomu ključu jer je partijskim rukovodstvima postajalo jasnije kako „svako pitanje ima i nacionalni aspekt“.³⁶⁵ Problematika nacionalnoga sastava vladajućih struktura umnožavala se najkasnije od početka šezdesetih,³⁶⁶ premda je ispolitizirana do krajnjih granica na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj 1971. godine.

Partijskim ovlaštenjem potvrđena reformna orijentacija, olakšana promjenama političkoga horizonta nakon pada Rankovića sredinom 1966. godine, razotkrila je duboko razmimoilaženje na pitanjima same reforme. Savka Dabčević Kučar ulaskom u Predsjedništvo CK-a SKJ-a u kvoti „mlađih“ partijskih rukovoditelja agitirala je za odlučnije provođenje reforme, ukazujući na pozitivne reperkusije koje je ona imala u Hrvatskoj.³⁶⁷ Sovjetska nelagoda spram reorganizacije partije i ekonomske reforme nakon Četvrtoga plenuma bila je upravljena protiv možebitnoga jugoslavenskoga približavanja Zapadu i odbacivanja planskoga gospodarstva. To su sugerirale onovremene obavještajne informacije koje je vrh jugoslavenske partije posjedovao o sovjetskomu stavu prema privrednoj i političkoj stvarnosti u Jugoslaviji. Naime, „u Institutu za svetsku ekonomiku socijalizma, u Moskvi, prisutna su razmišljanja da će liberalizacija ugušiti

³⁶⁵ SR-AJ-837, br. II-1/130, Beleška o razgovoru druga Predsednika u Užičkoj ulici 20. marta 1967. godine sa drugovima Edvardom Kardeljem, Kočom Popovićem, Mijalkom Todorovićem, Dobrivojem Radosavljevićem, Petrom Stambolićem, Dragim Stamenkovićem i Vladom Popovićem, 1-22; 11, 16-18, .

³⁶⁶ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 450-451.

³⁶⁷ SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Autorizovane stenografske beleške sa prve zajedničke sednice Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ, održane 7. decembra 1966. godine, 7-13.

jugoslovensku privredu koja nije sposobna da se nosi sa kapitalističkom“. Štoviše, „prema mišljenju Stolbova, rukovodioca odeljenja u ovom Institutu, Ranković 'koji je bio bolji i pošteniji komunista od onih koji su ga smenili, to je video i nije želeo takav razvoj'. Stolbov smatra da je Ranković smenjen i osudjen jer je pobedila koncepcija koja vodi u liberalizam i liči na socijaldemokratiju“.³⁶⁸

Peto mandatno razdoblje Izvršnoga vijeća Sabora (do 1969. godine)³⁶⁹ obilježeno je, na saveznoj razini, društvenim nemirima: prvim masovnijim radničkim štrajkovima³⁷⁰ i demonstracijama studenata 1968. godine. Od kraja 1967. Izvršno vijeće Sabora SRH-a inzistiralo je na „generalnoj reviziji ekonomske politike u Jugoslaviji“, tražeći od SIV-a analize kojima bi se utvrdila točan proračun Federacije i razmotrila uloga saveznih banaka. Zahtijevane su značajne izmjene dosadašnje politike vezane uz distribuciju nacionalnoga dohotka Jugoslavije, koja je prema tumačenju tadašnjega hrvatskoga rukovodstva trebala ići, dakako, „u korist privrednih radnih organizacija“. To je krajem šezdesetih godina dovelo Hrvatsku u otvoreni sukob sa saveznom središtem i, prvenstveno, Srbijom³⁷¹ kao njegovom najagilnijom zastupnicom. Preglasavanjem na saveznoj razini, hrvatsko je rukovodstvo ostavljeno u pat poziciji sa svojim zahtjevima za transparentnost u vezi s bilancom federacije, odnosno oporbom neracionalnomu financiranju velikih infrastrukturnih projekata iz saveznoga proračuna ili bankarskomu sustavu kao utočištu centralista. U razdoblju od 1967. do 1971. IVS predvođen Savkom Dabčević Kučar i njezinim nasljednikom, Dragutinom Haramijom, dosljedno zastupa teze o „čistim računima“.³⁷²

Slijedeći Bakarićev oprez u otvaranju prema javnosti, i opet strahujući od „nacionalista“ koje bi te argumente „iskoristili“, hrvatski je političko-partijski vrh pokušao tada djelovati obraćajući se izravno Titu na proljeće 1968. godine. Unatoč tomu, pokušaji Savke Dabčević Kučar da neaktivnost SK-a prikaže odgovornom za trenutnu političku i ekonomsku krizu nisu pomogli.³⁷³ Stoga je hrvatsko reformno rukovodstvo bilo nemoćno pred optužbama, ponajprije,

³⁶⁸ SR-AJ-507-CK SKJ-III/124. I. zajednička sednica Predsedništva i IK održana 7. XII 1966, Neki momenti u našim odnosima sa SSSR i socijalističkim zemljama Evrope posle IV i V plenuma CK SKJ, 4.

³⁶⁹ „Stabilizacija nije 'zaleđivanje““, *Vjesnik u srijedu* 766 (4. 1. 1967), 4; Bukvić, „Izvršno vijeće Sabora“, 50.

³⁷⁰ Zdenko Radelić, *Savez sindikata Jugoslavije i Hrvatske: (1945-1985): kronologija [prilozi za povijest sindikalnog pokreta]* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta; Vijeće Saveza sindikata Hrvatske; Radničke novine, 1986).

³⁷¹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 522–525.

³⁷² Usp. kasnije u radu, i Dabčević Kučar, '71, 367.

³⁷³ HR-HDA-1002 OF Vladimir Bakarić, Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića, k. 25, 3. 2. 1968, Stenografski zapisnik sa sastanka jednog dijela Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, održanog 6. lipnja 1968. g., 3–4.

srbijskih rukovoditelja za „izazivanje političke krize u zemlji“ i „pokušaj (...) da nametnemo svoje mišljenje drugima“.³⁷⁴ Karakterističan je bio i Titov otpor raspravi o bilanci federacije.³⁷⁵ Pod pritiscima upornoga hrvatskog iskazivanja nezadovoljstva funkcioniranjem Federacije, Savezno izvršno vijeće (SIV) moralo je uvrstiti problem u vezi s bilancom Federacije na dnevni red.³⁷⁶ Izvršno vijeće Sabora SRH-a uputilo je tada SIV-u dokument „Stavovi i sugestije u vezi s diskusijom o elementima bilanca federacije“.³⁷⁷ Predsjednica hrvatskoga Izvršnog vijeća, Savka Dabčević Kučar predstavila je zahtjeve IVS-a na sjednici SIV-a 17. svibnja. Između ostaloga, ustrajala je na tomu kako se bilanca Federacije mora razmatrati zajedno sa stanjem u privredi, nikako odvojeno, i kako je potrebno utvrditi „točne račune“. Tom je prilikom istakla kako se stanje u Hrvatskoj pogoršava, a kako to vrijedi za cijelu Jugoslaviju, jer se smanjuje sudjelovanje privrednih organizacija u raspodjeli neto proizvoda, dok se povećava ono društveno-političkih zajednica. Ne izazvavši željenu reakciju, Dabčević Kučar okrenula se strategiji uključivanja javnosti i to iz partijske – radije no državne – političke pozicije.

Premda zamišljeno kao savjetovanje privrednika poput onoga 1965. godine, u svibnju je u Centralnomu komitetu SKH-a organizirano tzv. *Svibanjsko savjetovanje* koje je posebno uzburkalo političke strasti.³⁷⁸ Savjetovanjem se konačno taktički prešlo na „mobilizaciju javnog mišljenja za podršku političkim i ekonomskim zahtjevima“ hrvatskoga reformnog rukovodstva.³⁷⁹ Osim Mike Tripala kao sekretara IK-a CK-a SKH-a, zahtjeve hrvatskoga rukovodstva na *Svibanjskomu savjetovanju* usmjeravala je Savka Dabčević Kučar, i to u svojstvu članice Predsjedništva CK-a SKJ-a.³⁸⁰ Upitana izravno o navodnom suglasju između republika u vezi s bilancom federacije, koje je pristiglo u medije, dok njezini istupi sugeriraju oprečne stavove,

³⁷⁴ Isto, 5.

³⁷⁵ SR-AJ-507-III/131, Stenografske bilješke s Osme zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ, 20. 05. 1968; Hrvoje Klasić, „Svibanjsko savjetovanje 1968.: Ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, 57–74 (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo“, 2012), 63–64.

³⁷⁶ Usp. npr. SR-AJ-130-427-681, 68. sednica SIV-a, 24. IV 1968; SR-AJ-130-429-686, 73. sednica SIV-a, 17. V 1968.

³⁷⁷ SR-AJ-130-429-686, 73. sednica SIV-a, 17. V 1968.

³⁷⁸ *Savjetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. godine* (Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1968).

Petar Kriste u svojoj analizi ispušta ulogu Dabčević Kučar u vezi s ekonomskih reformama 1960-ih, o čemu više u drugomu dijelu ovoga rada. Petar Kriste, „Nekoliko teza o hrvatskom proljeću“, *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo“, 2012), 43–56.

³⁷⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 523.

³⁸⁰ *Savjetovanje*, 40–55.

Dabčević Kučar naglasila je kako su IVS i ona osobno dosljedno zastupali drugačije pozicije „na različitim forumima“ još od kraja 1967. godine. Premda je dogovoreno da se ne ide u javnost, iskoristila je *Savjetovanje* kako bi otvoreno govorila o tomu i to, naglasila je, na temelju stenograma i zapisnika s tih sjednica, naročito u SIV-u. Potom je iznijela historijat vlastitih istupa protiv zajedničkih jugoslavenskih ekonomskih smjernica, koje je u svojstvu predsjednice IVS-a iznosila. Primjera radi, primjedbe su se odnosile na „nerealnost nekih postavki planiranja“ poput metalnoga kompleksa, „neadekvatnost izvjesnih instrumenata“ poglavito vezanih uz tzv. politiku modernizacije, zatim na vanjskotrgovinsku i deviznu politiku, a planiranje se, prema hrvatskomu rukovodstvu, činilo „suviše optimistički formulirano i nedovoljno praćeno konkretnim mjerama“. U vezi s bilancom Federacije, Dabčević Kučar otvoreno je ukazala na to kako prema njezinim proračunima nedostaju veća sredstva nego su iskazana u dostupnim materijalima te kako postoji kriza planiranja jer nedostaje dugoročnosti, preciznosti i realnosti, dok se istovremeno zanemaruje kako su neka prethodna predviđanja podbacila. Kritizirala je i povlašteni status središnjih banaka, poput Jugoslavenske investicione banke koja je preuzela „prerogative Federacije“.³⁸¹ Na kraju je nedvosmisleno zaključila kako su doslovno svi ostali predstavnici republika i članovi SIV-a ostavili hrvatske predstavnike u manjini, vjerujući kako su mjere SIV-a ipak dovoljne da se isprave negativni trendovi. Na pitanju bilance Federacije, „svi osim mene [Savke Dabčević Kučar] bil[i su] za to da se naše primjedbe ne usvoje“.³⁸²

Hrvatsko je rukovodstvo zaključilo kako je *Svibanjsko savjetovanje* „primljeno (...) jako dobro u širokim slojevima“ u Hrvatskoj. Samostalna akcija hrvatskoga rukovodstva, očekivano, nije prošla bez Titove kritike kako se „formalno iš[lo] protiv discipline“.³⁸³ Otvoreni sukob izbio je na sjednici Predsjedništva SKJ-a 9. lipnja 1968.³⁸⁴ i odvijao se usred sporoga procesa reforme Federacije. Usto su nedugo nakon *Svibanjskoga savjetovanja* izbili studentski nemiri u Beogradu. Za oštru reakciju kritike saveznoga središta (i ostalih republika) hrvatskoga rukovodstva organiziranjem *Svibanjskoga savjetovanja* pobrinulo se srpsko rukovodstvo. Štoviše, kritika je sadržavala uzročno-posljedičnu vezu između Savjetovanja i studentskih prosvjeda, sugerirajući

³⁸¹ *Savjetovanje*, 41–45.

³⁸² *Savjetovanje*, 53–54.

³⁸³ HR-HDA-1002 OF Vladimir Bakarić, Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića, k. 25, 3.2. 1968, Stenografski zapisnik sa sastanka jednog dijela Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, održanog 6. lipnja 1968. g., 6, 14.

³⁸⁴ SR-AJ-507-III/132, Autorizirane stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ, 9. 6. 1968.

kako je inicijativa hrvatskoga rukovodstva bila poticajem studentskomu izlasku na ulice glavnoga srpskog grada.³⁸⁵ Premda je hrvatsko rukovodstvo odbijalo raspravu o daljnjem razvoju zemlje svesti na kritiku kako „se mi svadjamo sa Srbima“, beogradski je tisak isticao „poseban interes“ Hrvatske. Titov argument većine išao je u prilog podilaženju srpskomu rukovodstvu koje je „u teškoj situaciji jer je moralo da proguta Rankovića, moralo je da proguta svinjarije na Kosovu, treba da proguta sporove sa Vojvodinom, treba da proguta makedonsku crkvu“³⁸⁶ itd.

Ostaje nejasno kakvi su se „cionisti i kod nas“ mogli tražiti u tendencijama za razrješavanje problema u odnosima privrede i visoke politike u lipnju 1968. u Jugoslaviji, naročito kad „Poljacima smo solili pamet kako oni ne znaju da razrješavaju svoje proturječnosti“.³⁸⁷ Poljski *Martovski događaji* 1968. bili su nenasilni prosvjedi potaknuti režimskom zabranom izvođenja dramatske poeme *Dziady* (Dušni dan) kanonskoga poljskog pjesnika Adama Mickiewicza krajem siječnja. Većinom studentska publika klicala je demokratskim pravima izraženima predstavom, što je komunistička vlast u Poljskoj doživjela kao vlastitu kritiku. Uhićenja studentskih vođa vodila su razbuktavanju prosvjeda, policijskoj intervenciji i posljedičnoj represiji nad intelektualnim kritičarima režima. Vlast je pobunu okarakterizirala „židovskom zavjerom“ i sabotажom poljske države iznutra. Štoviše, sukob je iskorišten kao „nacionalni sukob poljskih domoljuba i židovskih radikala“, uzrokujući prisilan egzodus više od petnaest tisuća poljskih Židova.³⁸⁸ Sudionica *Martovskih događaja* Irena Grudzińska Gross, stoga, zaključuje kako je „1968. godina 2008. bila poljska, a 2018. židovska“.³⁸⁹

Na međunarodnomu planu, druga polovica šezdesetih godina predstavljala je poseban izazov međunarodnoj sigurnosti. Usto, međunarodni događaji predstavljali su još jedan vid dosega i limita reformnih stremljenja unutar jugoslavenskoga jednopartijskog sustava. Kraj

³⁸⁵ SR-AJ-507-III/132, Autorizirane stenografske bilješke s Devete zajedničke sjednice Predsjedništva i IK CK SKJ, 9. 6. 1968; Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966–1972. godine* (Beograd: Narodna knjiga, 1989); Klasić, „Svibanjsko savjetovanje“, 67–72.

³⁸⁶ HR-HDA-1002 OF Vladimir Bakarić, Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića, k. 25, 3.2. 1968, Stenografski zapisnik sa sastanka jednog dijela Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, održanog 6. lipnja 1968. g., 12.

³⁸⁷ HR-HDA-1002 OF Vladimir Bakarić, Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića, k. 25, 3.2. 1968, Stenografski zapisnik sa sastanka jednog dijela Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, održanog 6. lipnja 1968. g., 7.

³⁸⁸ Adam Michnik, *The Church and the Left* (Chicago i London: University of Chicago Press, 1993), 96.

³⁸⁹ Irena Grudzińska Gross, „1968 Is Not What It Used to Be“ *East European Politics and Societies and Cultures* 33. 4 (2019): 833–842, 833; Andrea Feldman i Marijana Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija: Žene u hrvatskom društvu šezdesetih“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 54. 2 (2022): 159–190, 159–160.

šezdesetih svakako je obilježila sovjetska vojna intervencija, zapravo okupacija u Čehoslovačkoj. Izazovi afirmiranja jugoslavenskoga eksperimenta u vidu čehoslovačkoga „socijalizma s ljudskim licem“ koji je „Praškim proljećem“ 1968. godine sveden na sovjetsko inzistiranje na doktrini „ograničenoga suvereniteta“, iziskivalo je budnost Beograda prema zahtjevima koji su se naročito nakupljali u glavnim središtima republika i autonomnih pokrajina. Značajno pogoršanje odnosa Jugoslavije i Sovjetskoga Saveza razvidno je iz reakcija najviših sovjetskih partijskih dužnosnika na jugoslavensku osudu okupacije.³⁹⁰

Savka Dabčević Kučar sovjetsko je političko rukovodstvo – posredstvom prisustva u jugoslavenskoj delegaciji Japanu, koja se pod Titovim vodstvom krajem travnja 1968. zaustavila u Moskvi – naknadno okarakterizirala izuzetno pejorativno. Podilazeći Titu, Leonid Brežnjev djelovao je šarlatanski, kao „punjena ptica“. Nije ju se dojmio niti ostatak vrhovnoga rukovodstva SSSR-a, sastavljen od „hladna i upućena tehno krata“ ili „slike i prilike naših isluženih frazerskih sindikalnih funkcionara“. Sovjetskim slanjem Tita u Čehoslovačku, kada je o vojnoj intervenciji već bilo odlučeno, nagoviještena je uloga SSSR-a kao „čuvara socijalističkih poredaka“.³⁹¹

Bojazan od mogućega sovjetskog napada – i politička instrumentalizacija te bojazni u unutarnjim sukobima³⁹² – ubrzo je ublažila prvotne bučne jugoslavenske reakcije protiv okupacije. Premda su Sovjeti nakon okupacije Čehoslovačke tvrdili kako je „poštovanje ravnopravnosti i nacionalnih interesa neophodna norma u odnosima medju komunistima“, reagirali su na znakove „antisovjetske kampanje“ u Jugoslaviji, usmjeravajući svoju kritiku prema jugoslavenskomu tisku. Uvjeravanja kako Sovjeti ne planiraju ugrožavati jugoslavenski suverenitet pratilo je njihovo odlučno isticanje pozicije o „obrani celog socijalističkog sistema“.³⁹³ Svojevrsni je, premda kratkotrajan, jugoslavenski odgovor Sovjetima bio sadržan u odbijanju njihovih zahtjeva za korištenje jugoslavenskih zračnih i morskih putova.³⁹⁴ Sovjetsko vojno sustizanje Sjedinjenih Američkih Država pod Brežnjevom krajem šezdesetih, premda je

³⁹⁰ SR-AJ-837-KPR, I-3-a/101-131, k. 175, Sovjetske izjave o odnosima sa Jugoslavijom [17. 9. 1971], 2-8.

³⁹¹ Dabčević Kučar, '71, 95-100.

³⁹² Spehnjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, 340.

³⁹³ SR-AJ-837-KPR, I-3-a/101-131, kutija 175, „Sovjetske izjave o odnosima sa Jugoslavijom“ (17. 9. 1971), 6, 8.

³⁹⁴ SR-AJ-837-KPR, I-3-a/101-131, kutija 175, „Neke napomene uz material 'Protesti, demarši, odbijanje sovjetskih zahteva koje vredjaju nezavisnost Jugoslavije'“ (16. 9. 1971), 1-2.

predstavljalo naročit izazov sovjetskim financijama, vodilo je k detantu od početka sljedećega desetljeća.³⁹⁵

S druge strane, Zapad je također pretpostavljao postojanje jugoslavenske cjeline posebnostima jugoslavenskoga federalizma.³⁹⁶ Ukratko, oba su bloka – povrh pristanka na jugoslavensku neovisnost s početka šezdesetih – u ovomu razdoblju bila spremna štititi Jugoslaviju i njezino unutarnje jedinstvo. Sovjeti su, ipak, bili „prirodni saveznici“ Titove Jugoslavije i u aspektu politike nesvrstanosti, pa je, u skladu s time, jugoslavenski državnik dosljedno bio skloniji prosovjetskoj, odnosno proruskoj politici.³⁹⁷

Poučena izazovima izbornoga procesa prije dvije godine, vlast je zakonodavnim izmjenama ipak dodatno ograničila slobodu izbora 1969. godine za republičke i savezne skupštine, premda je Hrvatska jedina koja je zborovima birača i zaposlenih omogućila određivanje kandidata. Nezaobilazan je i generacijski aspekt jer je otvaranje prostora mlađima i dalje izazivalo otpor starijih, „birokrata od rođenja“. Reformistička je struja pokušavala iskoristiti višekandidatske izbore za prevagu nad „kočničarima“ reformi.³⁹⁸ Te je izbore Latinka Perović smatrala za „maksimum koji je Partija mogla doseći u borbi za demokratiju“. ³⁹⁹ Nakon Devetoga kongresa CK-a SKJ-a (odnosno, Petoga plenuma CK-a SKH-a 28. ožujka 1969), Savka Dabčević Kučar postala je predsjednica Centralnoga komiteta SKH-a.

Pretkongresna reorganizacija Saveza komunista, sprovođenjem republičkih kongresa prije saveznoga, omogućila je izvjesnu demokratizaciju izbora partijskih kadrova, čime je konačno na dnevni red dolazila smjena onih starijih i uključivanje novih članova centralnih komiteta i delegata republičkih kongresa.⁴⁰⁰ Međutim, za izbor Savke Dabčević Kučar značajno je formiranje Izvršnoga biroa Predsjedništva SKJ-a i promjene u odnosu na odluke Šestog kongresa SKH-a, odlaskom Vladimira Bakarića i Mike Tripala na nove funkcije u Beograd.⁴⁰¹ Unatoč ovim promjenama, kao posljedicama Četvrtoga plenuma poput formiranja

³⁹⁵ Ante Batović, *The Croatian Spring: Nationalism, Repression and Foreign Policy under Tito* (London: I. B. Tauris, 2017), 7.

³⁹⁶ Banac, *Sedamdeset i prva*, 17–18.

³⁹⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 455, 553; 456, 509.

³⁹⁸ Spehnjak, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, 333, 336, 340.

³⁹⁹ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, 2. izdanje (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 101–104.

⁴⁰⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 509.

⁴⁰¹ Usp. *Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 5-7. XII 1968.: stenografske bilješke*, ur. Mira Šuvar, 3 sv. (Beograd: Komunist, 1969).

Predsjedništva SKJ-a 1966. godine, jugoslavenski partijski vrh ostao je stvaran „centar moći“, premda se ona sve više prenosila s federacije na republike.⁴⁰² Već na samomu početku, rasprava oko ustavnih reformi 1969. pokazala je kako će u otporu reformama savezništvo uspostaviti srpski centralizam i hrvatski unitarizam.⁴⁰³

Deveti kongres označio je i poticaj decentralizacijskim procesima. Decentralizacija je, također, trebala odgovoriti i na pitanje Titova nasljeđa, prema se moglo očekivati kako bi prijenos većih ovlasti na republike mogao uvećati i njihove apetite te time ugroziti „krhko jugoslavensko jedinstvo“. Pomlađivanje partijskoga rukovodstva i smjena ili, ipak, rotacija „stare garde“ (s, doduše, važnijih pozicija u Partiji na, primjerice, funkcije u saveznomu središtu) nudili su ponešto optimizma upućenim stranim promatračima, poput američke CIA-e, u pogledu prema Partiji nakon prošlogodišnje invazije Čehoslovačke i studentskih nemira. Uvećano partijsko članstvo činila je većinom mladež, koja je podozrivo gledala na starije kadrove kao „uskogrudne, doktrinarne i otporne na nove ideje“. Zamjena „profesionalnih revolucionara“ s „revolucionarnim profesionalcima“ ipak nije jamčila jednostavno rješavanje političkih, ekonomskih i društvenih uzroka perpetuiranja problema nacionalne politike u Jugoslaviji.⁴⁰⁴

⁴⁰² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 510.

⁴⁰³ Perović, *Zatvaranje kruga*, 99.

⁴⁰⁴ CIA Directorate of Intelligence, „Yugoslavia: The Passing of the Old Guard“, *Weekly Summary Special Report* (7. 3. 1969): 8. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79-00927A006900060002-1.pdf>.

2. 2. Prva žena hrvatske Partije – Deseta sjednica

Nakon razmatranja neposrednoga konteksta druge polovice šezdesetih godina, koji je uvjetovao „zahtjeve za političkim subjektivitetom Hrvatske“, potrebno je analizirati političku ulogu Savke Dabčević Kučar kao predsjednice Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske od 1969. godine. Razdoblje je to u kojemu se formira partijsko vodstvo nacionalno-reformnoga pokreta. Posebno je važna uloga Dabčević Kučar na prijelomnoj Desetoj plenarnoj sjednici Centralnoga komiteta SKH-a, koja je održana od 15. do 17. siječnja 1970. godine.

Premda je istaknutih nacionalno osviještenih intelektualaca bilo u socijalističkoj Hrvatskoj, pa i u okrilju Partije, oni nisu uspjeli privući kritičnu masu istomišljenika u zajedničkim reformnim nastojanjima prije hrvatskoga nacionalno reformnoga pokreta krajem šezdesetih.⁴⁰⁵ Formiranje „hrvatske proljećarske ekipe u SKH“, prema Savki Dabčević Kučar, uvjetovao je upravo socijalistički fenomen kadrova. Kadrovi su, u načelu, do tada bili partiji bez osobitih *svojstava* i distinktivnih obilježja poput struke ili obrazovanja. Posjedovali su daleko oportunije karakteristike poput poslušnosti hijerarhiji „demokratskoga centralizma“. Horizontalna i vertikalna kadrovska *vrtnja* po kojoj su dospijevali na funkcije činile su birokratizirano „partijsko činovništvo ('aparati')“ nesklonim promjenama onkraj uhodane kolotečine potkrijepljene pozivanjem na vodeće autoritete. Oblikovanje onoga što Dabčević Kučar naziva „novom hrvatskom jezgrom“ unutar vrha SKH-a dio je širega jugoslavenskoga fenomena koji se dokraja formirao krajem 1960-ih, a to je bio zijev između „dogmatskih kominternovskih kadrova“ i „mlađih, sad već školovanih i znatno manje indoktriniranih kadrova, manje sklonih hijerarhičnosti i autokratizmu, demokratičnih po odgoju i tendencijama i uglavnom članovima Partije – neprofesionalcima“.⁴⁰⁶ Prvi put u poslijeratnoj povijesti jugoslavenskoga socijalističkog kadroviranja skupine nije oformio i koordinirao „dogmatski partijski centar u Beogradu“, poglavito onaj Aleksandra Rankovića do sredine šezdesetih, s kojim su se mlađi reformni kadrovi ustrajno sučeljavali.

U Srbiji se takvima smatra partijska jezgra Šestoga kongresa SKS-a 1968. godine oko predsjednika CK-a SKS-a, Marka Nikezića i sekretarke CK-a SKS-a, Latinke Perović. Međutim, donedavno latentan sukob oko privrednih pitanja između, poglavito, Hrvatske i Srbije razotkrio

⁴⁰⁵ Savka Dabčević Kučar, '71: *hrvatski snovi i stvarnost*, 2 sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 104.

⁴⁰⁶ Dabčević Kučar, '71, 101-103.

je očiglednu činjenicu kako „to što je za Srbiju bila prednost, nije i za druge republike, naročito za Hrvatsku“.⁴⁰⁷ S druge strane, srbijansko se reformno rukovodstvo vodilo vlastitim nacionalnim interesima, premda izbjegavajući velikodržavničku retoriku. Lucidna je primjedba kako je to rukovodstvo vodilo „višegodišnju kampanju za modernizaciju Srbije, kojom će prevladati konzervativnu, patrijarhalnu, svetosavsku, kosovsko-mitsku Srbiju, Srbiju Kajmakčalana i Soluna“. To je svakako bilo moguće jedino borbom za vlastite privredne interese, „izgradnjom moćnih vanjskotrgovinskih tvrtki i proizvodnih sustava, na čelu s rađajućom tehnostrukturom i menadžerima i tako Srbiji osigurati dominantnu poziciju u Jugoslaviji“.⁴⁰⁸ Reformnim kretanjima nadalje je bio sklon vođanski političar Mirko Tepavac. U Sloveniji su reformne tendencije predstavljali mlađi kadrovi oko Stane Kavčiča, a u Makedoniji oko Krste Crvenkovskoga. Posredstvom prethodno opisanih promjena („liberalizacije“ nakon pada Rankovića, istrošenih legitimacijskih potencijala rata, odnosno revolucije, širenjem pojma javnosti), mlađi su kadrovi na funkcije prispijevali neovisno jedni o drugima, premda ne sasvim „slučajno“. U inherentno kolektivističkomu sustavu, pojedinci kao predvodnici reformnih strujanja unutar same Partije izvor ovlaštenja počeli su tražiti u širokim *masama*, na sasvim drugačiji način od prethodno ritualnoga pozivanja na mase, dovodeći politike starijih i/li konzervativnijih kadrova u iskušenje i nagrizajući samu osovину sustava komunističkoga upravljanja.

Prevladavajuća je tendencija pri navođenju i analiziranju geneze nacionalnoga i reformnoga pokreta u Hrvatskoj s kraja 1960-ih navesti imena dvaju glavnih autoriteta, Savke Dabčević Kučar i Mike Tripala. Potonji je kao „šarmantni *enfant terrible* mlađe partijske generacije“ u taktici i strategiji izazivao vrhovnoga partijskog autoriteta u Hrvatskoj, „intelektualčika“ Vladimira Bakarića. Izlazak iz „dugogodišnje anonimnosti i ovisnosti o takozvanu 'centru'“ bila je, zapravo, kritika Bakarićeva neprikosnovenog političkog autoriteta prethodnih desetljeća. Dijelom i izbjegavajući raskol u hrvatskom rukovodstvu, Tito je Tripala i Bakarića pozvao bliže vlastitomu utjecaju u novoformljeni jaki jugoslavenski vrh (Predsjedništvo CK-a SKJ-a i njegov Izvršni biro) u Beograd. Djelomično iz podcjenjivačkoga stava kako Savka Dabčević Kučar kao žena neće predstavljati probleme u Zagrebu, a djelomično iz njezina vještog potkrepljivanja takvih stavova i otklanjanja sumnji u vlastitu političku

⁴⁰⁷ Latinka Perović, *Zatoaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, drugo izdanje (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 79–87, 103.

⁴⁰⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 529.

ambicioznost – predsjednici CK-a SKH-a otvorio se neslućeni prostor za političko djelovanje.⁴⁰⁹ Popularnu Dabčević Kučar preuzimanje čelne republičke partijske pozicije osmjelilo je na zaoštavanje borbe za političke i ekonomske promjene, s naglaskom na interese Hrvatske unutar Jugoslavije.

Sukob ponajprije ekonomskih i političkih interesa Hrvatske i Srbije intenzivirao se naročito u predvečerje Desete sjednice CK-a SKH-a.⁴¹⁰ Paralelno s tim procesom odvija se politizacija „širokih masa“, tobože „indiferentnog stanovništva“, i to djelovanjem tiska koji je gubio oblik *Gleichschaltunga*.⁴¹¹ Čini se kako je partijsko usmjeravanje hrvatskih medija informiranoj kritici, kao svojevrsne produžene ruke hrvatske Partije, imalo značajnu ulogu u razbijanju privida o monolitnosti SKJ-a, pripuštajući tako u javni prostor i disonantnije i kritičnije glasove. Neda Krmpotić bila je utjecajna i popularna novinarka „osuvremenjenoga“ zagrebačkog *Vjesnika*, a potom glavna urednica (1964–1966) te politička (ali i gospodarska) komentatorica *Vjesnika u srijedu* (VUS). Zanimljivo je kako je upravo Krmpotić u listu uvela rubriku „VUS u ogledalu“ u kojoj su objavljeni kritički komentari i reakcije čitatelja.⁴¹² S posebnom pozornošću Krmpotić je kritički pratila, „govoreći otvoreno“, politički život kraja šezdesetih⁴¹³ i početka sedamdesetih, nerijetko izazivajući neodobranje opreznoga Vladimira Bakarića.⁴¹⁴ „Još jednom preskačem stube“, zabilježila je Savka Dabčević Kučar opservaciju pri neuobičajenom usponu na, zapravo, najvišu republičku funkciju u jednopartijskomu, socijalističkomu sustavu u Jugoslaviji. Krmpotić ju je opisala kao političkoga realista, a ne Don Quijotea. Ironija je bila, primjećuje i sama Dabčević Kučar, u tome što je, „kad je pokušala realizirati prava čovjeka i naroda“, itekako postala politički Don Quijote. Pod premisom kako „pogreške su ugrađene, imanentne sustavu!“, Dabčević Kučar povelala je krajem šezdesetih godina „svoju Pobunu protiv postojećega reda stvari“, dakako, ne „bez partijskih naočala“.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Dabčević Kučar, '71, 117, 177–178.

⁴¹⁰ Ključni objavljeni izvori za Desetu sjednicu, Milovan Baletić i Zdravko Židovec, *Deseta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (prema autoriziranim tekstovima magnetofonskog zapisnika)* (Zagreb: Vjesnik, 1970); Jovan Kesar, Đuro Bilbija i Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj* (Beograd: Književne novine, 1990); *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata* (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.), ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021).

⁴¹¹ Dabčević Kučar, '71, 84, 91.

⁴¹² Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga [etc.], 2005), 503, 519–520, 568–570.

⁴¹³ Usp. Spehnik, „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“, 335–336.

⁴¹⁴ HR-HDA-OFVB, kutija 68, Neredigirani tekst magnetofonskog snimka razgovora dr Vladimira Bakarića sa Božom Novakom dana 11. IV. 1968. god.; Mujadžević, *Bakarić*, 259.

⁴¹⁵ Dabčević Kučar, '71, 63, 61–65.

Ostatak „hrvatske proljećarske ekipe“, kako reformiste u Hrvatskoj naknadno naziva sama Savka Dabčević Kučar, činili su Mirjana Krstinić i Jakov Sirotković u saveznoj vladi, sekretar IK-a CK-a SKH-a, Pero Pirker, predsjednik Izvršnoga vijeća Sabora Hrvatske, Dragutin Haramija, predsjednik Saveza boraca Hrvatske, Ivan Šibl, potpredsjednik Saveza sindikata Hrvatske, Jure Sarić, predsjednik Socijalističkoga saveza, Stjepan Ivić, predsjednik omladine Mirko Mađor, pa od 1970. Ivica Vrkić, predsjednik SK-a Zagreb, Srećko Bijelić. Uvjetnu podršku koja se kasnije pretvorila u otvoreno neprijateljstvo i sudjelovanje u obračunu s hrvatskim nacionalno osviještenim reformnim rukovodstvom davali su isprva i članovi IK-a CK-a SKH-a, Dušan Dragosavac, Milka Planinc, Josip Vrhovec, Ante Josipović, Ema Derossi-Bjelajac, Jelica Radojčević i Jure Bilić.⁴¹⁶ Zadobivanje podrške intelektualaca i institucija kojima „mi [hrvatska Partija, odnosno njezino reformno krilo] dajemo intonaciju“ bio je dio mobilizacijske strategije kojom se pokušala umanjiti izolacija u kojoj se našlo hrvatsko rukovodstvo unutar Jugoslavije. Nerijetko preglasavanje Hrvatske s pet naprama jedan sužavalo je područje političkoga djelovanja, ali je zapravo otvorilo mogućnosti instrumentalizacije dotad slabo iskušavane „javnosti“. Artikulira se ideja kako „javnost“ zahtijeva preispitivanje strategije „neradikalizma“ hrvatskoga rukovodstva.

Radikalnije istupanje Matice hrvatske i Društva književnika Hrvatske, u smislu odlučnijega postavljanja zahtjeva za nacionalnu ravnopravnost na svim poljima, rezultat je popuštanja koje je omogućavala hrvatska Partija, poglavito pod vodstvom Savke Dabčević Kučar. Ona je smatrala kako je upravo ostvarivanje potpore naroda imalo odlučujući učinak na zaoštavanje hrvatskoga odgovora na politički sukob u pozadini rasprava o ustavnim amandmanima. Taj je sukob poprimio razmjere napada na hrvatske partijske rukovoditelje i svojevrsno usmjeravanje k rješenju političke krize uklanjanjem najisturenijih reformnih predstavnika. Na vrhuncu „slučaja Žanko“ pred Desetu sjednicu, splitski će politički, odnosno partijski aktiv otići najdalje u obrani Miloša Žanka, „entuzijasta koji energično reagira protiv nacionalističkih i šovinističkih pojava“ i koji je „možda bio nestrpljiviji od drugih pa se istrčao“.⁴¹⁷ Dalmacija će i inače ostati neuralgična točka politike rukovodstva Savke Dabčević Kučar i upravo se ondje kasnije, na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta 1971. godine, moglo čuti unitaristička tumačenja kako je „za one koji spomenu X sjednicu rezervirano mjesto na Golom

⁴¹⁶ Dabčević Kučar, '71, 113.

⁴¹⁷ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 45.

otoku“.⁴¹⁸ Iz Dalmacije će pristizati i drugi, izvanpartijski zahtjevi za diskvalifikacijom reformnoga rukovodstva.⁴¹⁹

U djelovanju koje je hrvatsko reformno rukovodstvo smatralo napadima, ipak, ponajprije sudjeluje beogradski tisak, poput *Ekonomске politike*, *Književnih novina* ili satiričnoga časopisa *Jež*. Takva je aktivnost prisutna na širokoj liniji od intelektualnih, potom boračkih do vojnih i sigurnosnih institucija. U tomu je kontekstu važno naglasiti kako hrvatska reformna partijska struja nikada nije ovladala ili imala značajnoga utjecaja nad vojskom, policijom i Službom državne sigurnosti, stupovima jugoslavenskoga komunističkog modela vlasti, a osim vanjskopolitičke blokovske podjele, ograničavajući su čimbenici bili i odnosi snaga u Jugoslaviji (preglasavanje Hrvatske) te sam Tito kao vrhovni arbitar.⁴²⁰ On je vlastitim interesima održavanja monopola vlasti podređivao temeljne ideološke postulate o ekonomskoj i političkoj ravnopravnosti saveznih jedinica.

Zoran je primjer beogradska *Borba*, službene novine Socijalističkoga saveza radnoga naroda Jugoslavije (SSRNJ), za koju je hrvatsko reformno rukovodstvo tvrdilo kako „nije dovoljno korektno pisala o događajima“ u Hrvatskoj⁴²¹ i kako su „bili ne samo prešućivani nego mislim da možemo dokazati da smo bili ponekad i falsificirani“. Makedonski partijski prvak Krste Crvenkovski pred Izvršnim biroom izrekao je kako se „'Borba' odnosi često politički intrigantski prema Sloveniji i Hrvatskoj, a ignorantski prema Makedoniji“. Svakako nije slučajno da „od Đilasa i Rankovića do Četvrtog plenuma 'Borba' čini se nije nikome pružila toliko prostora kao borbi protiv ustaštva i nacionalizma u Hrvatskoj“.⁴²² Nezanemariva je činjenica kako je borački kadar bio *Borbin* implicitni, odnosno pretpostavljeni čitatelj.

Slučaj hrvatskoga političara, potpredsjednika Savezne skupštine, Miloša Žanka i njegove serije članaka „bez presedana“ u cjelokupnoj jugoslavenskoj socijalističkoj povijesti, objavljenih upravo u *Borbi* u studenome 1969, predstavlja najslikovitiji prikaz zahtjeva za smjenom hrvatskoga rukovodstva i dokidanjem njegova reformnog usmjerenja. Iznimnost i silovitost Žankova napada bila je njegova usmjerenost na „najširi mogući hrvatski kulturni krug“, a onda

⁴¹⁸ V. G. „[Djelatnost nosilaca shvaćanja suprotnih politici SK.] Zloupotrebe“, *Vjesnik u srijedu* (11. 8. 1971), 7.

⁴¹⁹ Dabčević Kučar, '71, 93–94.

⁴²⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 553–554; Dabčević Kučar, '71, 116.

⁴²¹ „Izlaganje predsjednice CK SKH Savke Dabčević-Kučar na temu 'Neka aktualna politička pitanja' na Desetoj sjednici CK SKH, 15. siječnja 1970.“, u: *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata* (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.), ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 113;

⁴²² HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje: dr. Savka Dabčević Kučar, 7–9, 44.

i, manirom najneprimjerenije partijske hereze, i na hrvatsko političko rukovodstvo. Naime, Savka Dabčević Kučar primjećuje kako „partijski se kritiziraju samo opozvani ili funkcionari koji su pred opozivom, jer dok su na vlasti – oni su nepogrešivi“.⁴²³ Dosljedno vlastitomu unitarističkom političkom i ideološkom opredjeljenju iz razdoblja napada na *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*⁴²⁴ koje je predvodio više od dvije godine, Žanko u borbi protiv „povampirenoga hrvatskog nacionalizma“ u studenome 1969. denuncira hrvatsko partijsko rukovodstvo i, čak prelazeći granice ezopovskoga jezika, izravno traži njegovu smjenu.

Usprkos naglašenomu pregnuću da se prikaže kao „građanin ove zemlje, koji s ostalim stotinama tisuća građana ulazi kao jedinka u kategoriju javnosti“,⁴²⁵ Miloš Žanko to nije bio – prvenstveno zato što je od (posljednjih godina) rata bio visokopozicionirani politički i partijski funkcionar, poznat „po restriktivnoj politici koju je nekoć provodio u kulturi“⁴²⁶ i slijedom koje su ga pratili „neki epiteti kao 'veliki inkvizitor', 'jugoslavenski Ždanov'“.⁴²⁷ U razdoblju *Deklaracije* bio je i potpredsjednik Sabora Hrvatske. U umanjivanju vlastite političke moći jasno ga je opovrgnuo i njegov partijski aktiv koji ga je u „potrebi njegovanja i isticanja socijalističkog jugoslavenstva“ podržavao, tvrdnjom kako „Žanko nije 'bud tko' i 'bud što'“.⁴²⁸

Zaoštrena retorika u predvečerje Desete sjednice nalikuje njegovu istupu protiv *Deklaracije* kada je u reformnomu krilu hrvatske Partije odavao dojam „inkvizitora koji želi da tjera vještice“. Tada je hrvatsko rukovodstvo pod Bakarićevim vodstvom „formalnom“ osudom *Deklaracije* retorički umanjivalo značaj raspirivanja problema iz „međunacionalne problematike“ s jedne strane isticanjem „onoga što je [na tomu polju] postignuto“, a s druge, odlaganjem rješavanja problema nakon uspješnoga ostvarivanja privredne i društvene reforme.⁴²⁹ U ime hrvatske Partije, takvu kritiku *Deklaracije* iznosili su prvenstveno Miko Tripalo i Savka Dabčević Kučar, izbjegavajući, prema Bakarićevu uvjerenju, „pljusku“ koju bi dobili pokretanjem političkih

⁴²³ Dabčević Kučar, '71, 119.

⁴²⁴ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 2–116.

⁴²⁵ Miloš Žanko, „O različitim putevima i metodama rješavanja nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa“, *Vjesnik* (20. 3, 21. 3. i 22. 3. 1967); pretiskano u Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 4–15, 4.

⁴²⁶ Ivo Banac, „Život i djelo Mike Tripala“, u: *Tripalo: spomenica*, gl. ur. Božidar Novak (Zagreb: Aktant, Odjel izdanja Antibarbarus; Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, 1996), 13.

⁴²⁷ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 45.

⁴²⁸ Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 46.

⁴²⁹ Peta plenarna sjednica Glavnog odbora SSRN, „Deklaracija o jeziku uperena protiv bratstva i jedinstva“, *Vjesnik* (23. 3. 1967).

suđenja kao načina sankcioniranja. Slijedeći Bakarićeve naputke, Dabčević Kučar smatrala je kako treba ići „ne na rasplamsavanje situacije, nego na završavanje situacije“.⁴³⁰ I godinama kasnije, naročito u kontekstu Desete sjednice, iz različitih unitarističkih partijskih kolektiva dolazit će primjedbe na to kako „još ni danas nije jasno da CK SKH nije mogao na vrijeme saznati za pripremu Deklaracije i pravovremeno je spriječiti“.⁴³¹

Deklaracija je odjeknula na širemu jugoslavenskom političkom planu kao vid kritike poretka „zdesna“, premda je partijski vrh tih godina bio zaokupljen i kritikom „slijeva“, koja je dolazila iz tabora *praxisovaca* i eskalirala studentskim prosvjedima u „globalnoj 1968-oj“.⁴³² U Jugoslaviji 1968. nije pod zazivom za socijalnu pravdu i ravnopravnost tražila širenje obzorja demokratizacije. Dio studentskih gibanja bio je, sasvim suprotno, usmjeren „prostaljinističkim“, navlastito jugoslavenskim unitarističkim metodama ideološki osporenima sredinom 1960-ih odlukama Osmoga kongresa i antirankovićevskim parolama. U studentskomu otporu ekonomskoj liberalizaciji i većemu utjecaju zapadnoeuropskih modela tržišne privrede Savka Dabčević Kučar vidjela je oslanjanje na poznatu dogmatičnost (unutar) Partije. Konačno, izostanak zanimanja hrvatskih studenata za studentske zahtjeve s novobeogradskih ulica objašnjavala je izostavljanjem zahtjeva za nacionalnu ravnopravnost.⁴³³ Slovenske je, pak, studente ondašnja vlast upokorila tek spomenom mogućnosti da „u Sloveniji počne da zavodi red srpska vojska“⁴³⁴ – aludirajući time, vjerojatno, na srpsku brojčanu i utjecajnu premoć u jugoslavenskoj vojski.

Za razliku od *praxisovske šezdesetosmaške* kritike, hrvatska je Partija od *deklaracijske* kritike strepila iz bojazni od veće mobilizacijske snage „hrvatskoga nacionalizma“. Time je ona za Bakarićevu ekipu predstavljala problem monopola i osobnoga položaja, ali i izvor diskreditacije od drugih partijskih rukovodstava i saveznoga središta. Za hrvatsku je Partiju sporniji od samoga sadržaja i zahtjeva *Deklaracije* – jer se oni ne razlikuju od ustrajnosti Kardeljeve i retorike slovenskoga rukovodstva u otporu nametanju nacionalnoga jugoslavenstva još pedesetih

⁴³⁰ „Stenografski zapisnik sa sjednice Predsjedništva CK SK Hrvatske, održane 3. 4. 1967.“, u: Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 71, 56.

⁴³¹ Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 47.

⁴³² Maud Anne Bracke, „1968,“ u: *The Oxford Handbook of the History of Communism*, ur. Stephen A. Smith (Oxford: Oxford University Press, 2014), e-knjiga.

⁴³³ Dabčević Kučar, '71, 86–87.

⁴³⁴ Perović, *Zatvaranje kruga*, 93.

godina⁴³⁵ – bio način, odnosno metoda zaobilaženja partijskih i državnih instanci vlasti te izlaženja u javnost. Uostalom, za razliku od slovenskih intelektualaca u prethodnomu razdoblju, rijetki su se u Hrvatskoj usudili kritiku prije 1967. izraziti u *deklaracijskoj* maniri.⁴³⁶ Tek je forma prijedloga amandmana za promjenu Ustava omogućila ozbiljenje hrvatske inačice prosvjeda protiv unitarističkoga socijalističkoga nacionalnoga jugoslavenstva. O tomu svjedoči i nemir koji je izazvala pojava *Deklaracije*.⁴³⁷

Usmjeravanje na kritiku forme (metode), a ne sadržaja bilo je karakteristična partijska bravura u svrhu održavanja vlastita monopola. Da je tomu tako svjedoči i opisana epizoda sa *Svibanjskim savjetovanjem* kada će samostalna akcija i izlazak u javnost hrvatskoga reformnog rukovodstva biti kritizirana prvenstveno zbog metode – premda se, dakako, nije radilo (samo) o tomu. Dok je „kritiku slijeva“ bilo moguće pobijati pritiskom i argumentima – prvenstveno zbog prevladavajuće neupućenosti i slabe potkrijepljenosti činjenicama u istupima *praxisovaca*, a onda i njihove bojažljivosti u svakoj konfrontaciji s Partijom⁴³⁸ – „kritiku zdesna“ valjalo je ublažiti korištenjem ezopovskoga jezika i neutraliziranjem istaknutih predstavnika, smještajući inicijativu pod okrilje Partije. U ključnim argumentima, naročito onim ekonomskim, stav reformnoga krila hrvatske Partije nije se razilazio s onima „kritike zdesna“, koja ih je od partijskih reformista nerijetko i pozajmljivala. Zato je ta kritika predstavljala ozbiljniji izazov režimu.

Deseta sjednica CK-a SKH-a održana je od 15. do 17. siječnja 1970. u Zagrebu. Premda je prva točka dnevnoga reda bila „daljnji razvoj Saveza komunista i izbori u općinskim organizacijama SKH“, sasvim je prevladala druga točka, „neka aktualna politička pitanja“.⁴³⁹ Ako je postojao „programatski ključan politički tekst hrvatskog proljeća“, onda se takvim može smatrati izlaganje Savke Dabčević Kučar na Desetoj sjednici, ponegdje nazvan čak „briljantni, visoko naučni referat Savke“.⁴⁴⁰ Doduše, ne iz razloga koji se navode kako bi se potkrijepila ova tvrdnja. Primjerice, kako je Dabčević Kučar tim izlaganjem „prokazala ispraznost tadašnje (...)“

⁴³⁵ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, drugo izmijenjeno izdanje (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957).

⁴³⁶ Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, 99–100; Tomaž Ivešić, „The Vacuum is Filled with Primordial National Identifications“, u: „A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs“, 196. Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020.

⁴³⁷ Usp. Nenad Bukvić, *Udba i Deklaracija. Reakcije Službe državne sigurnosti na objavu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967. godine* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2022).

⁴³⁸ Usp. Neven Sesardić, *Konsenzus bez pokrića* (Zagreb: Školska knjiga, 2022).

⁴³⁹ Šarić, *Deseta sjednica*, 18.

⁴⁴⁰ HR-HDA-1220. CK SKH, Opći spisi, D-4026, Aktuelne teme. Reagirana na X. sjednicu CK SKH, br. 26. Usp. Šarić, *Deseta sjednica*, 383–386, 384.

malograđanske retorike o 'osiromašenju i opljačkanosti Hrvatske'".⁴⁴¹ Tomu je tako jer izlaganje valja čitati u kontekstu političke, ekonomske i društvene dinamike prethodnoga razdoblja hrvatskoga i jugoslavenskoga razvoja. Isto tako, i razumijevajući onovremeni ezopovski jezik kao *sine qua non* izlaganja na najvišoj instanci političke vlasti u Hrvatskoj. Stvarni razlozi zašto se izlaganje Dabčević Kučar može smatrati ključnim političkim tekstom hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta bili su nešto kompleksniji. U širem kontekstu općejugoslavenskih fenomena, nakon propasti ideje o jugoslavenskoj socijalističkoj naciji i nestanka službenoga pritiska za oživotvorenje jugoslavenstva, „nacionalni preporodi“ prelili su se iz Slovenije u ostatak Jugoslavije od sredine šezdesetih godina.⁴⁴² Nacionalizam, shvaćen kao porast nacionalne svijesti i izražavanje interesa za ostvarivanjem suvereniteta vlastite nacije, bio je, kako je Krleža primijetio, „posljedica (...) nacionalnog nihilizma SKH[-a]“⁴⁴³ u prethodnomu razdoblju.

Hrvatski reformni partijski vrh isprva je dosljedno slijedio Bakarićevu interpretaciju nacionalnoga pitanja koja je izbjegavala jačanje republičke suverenosti javnim isticanjem nacionalnih obilježja poistovjetiti sa stvarnim zadobivanjem nacionalne ravnopravnosti unutar Jugoslavije. Premda je Bakarić tumačio kako država nije bila cilj komunističkoga rukovođenja Jugoslavijom, već je to bilo jugoslavensko samoupravno društvo, to je bilo točno samo onda kada se radilo o nacionalnoj državi (Hrvatskoj). Jedinstvo Partije i jedinstvo Jugoslavije bio je najvažniji cilj Bakarićeva rukovođenja SKH-om, što je očitovalo u doktrini „ono što je za trenutak dobro za Hrvatsku, a nije dobro za Jugoslaviju ne treba podržati jer dugoročno neće biti dobro ni za Hrvatsku (...) ono što je dobro za ostalu Jugoslaviju, a štetno za Hrvatsku, ne treba podržati jer dugoročno neće biti dobro ni za Jugoslaviju“.⁴⁴⁴ „Trenutak“ koji je zakratko krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih otvarao prostor za ostvarenje zbiljske političke, kulturne i gospodarske ravnopravnosti Hrvatske zaista je dugoročno vodio u dezintegraciju Jugoslavije. Centralistički i unitaristički otpor koji je usporavao društvene i ekonomske reforme dugoročno nije mogao biti dobar za jugoslavensku privredu, ali je otklanjao sumnje u opstanak same države.

Dugogodišnji nagovještaji reforma Federacije, navlastito Kardeljevo i Bakarićevo „federiranje federacije“, tražilo je i reformu samoga SKJ. U drugoj polovici šezdesetih, dinamizam

⁴⁴¹ „Uvod: Hrvatsko i jugoslavensko 'proljeće' (1961/2–1971/2),“ u: *Hrvatsko i jugoslavensko „proljeće“ 1962–1972*, ur. Dragutin Lalović (Zagreb: Društvo „Povijest izvan mitova“, 2014), 7–17, 7–8.

⁴⁴² Ivešić, „The Vacuum is Filled“, 185, *passim*.

⁴⁴³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 559.

⁴⁴⁴ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 442.

političkih rasprava koji je trebao ublažiti krizu jugoslavenske države očitovao se oformljivanjem Predsjedništva SKJ-a i njegova Izvršnog biroa kao najvišega izvršnog tijela koje je po logici demokratskoga centralizma osiguravalo legitimitet hijerarhijskoj transmisiji političke moći odozgo. Podjednako je to bilo uvjetovano i ovladavanjem tzv. generacije Osmoga kongresa najvišim političkim i partijskim pozicijama. Deveti je kongres SKJ-a u ožujku 1969. afirmirao i nacionalni aspekt razvoja Jugoslavije, definirajući republike kao „suverene društveno-političke zajednice“, a radničku klasu kao „vodeć[u] snag[u] svoje nacije, odnosno svoje republike“.⁴⁴⁵ Stoga je unitarizam Miloša Žanka početkom 1970. godine za hrvatsko reformno partijsko rukovodstvo morao biti ozbiljan anakronizam. Unitarizam, odnosno jugoslavenski nacionalizam gotovo desetljeće nakon sloma ideje o jugoslavenskoj socijalističkoj naciji maskirao je zahtjeve za predvodničkom ulogom Srbije unutar Jugoslavije. Hrvatskim je unitaristima važnije bilo održavanje *statusa quo* isticanjem apstraktne ravnopravnosti tobože ostvarene za vrijeme NOP-a i normirane u opsežnoj partijskoj dokumentaciji, navlastito jer se time osnaživao upravo legitimitet same Partije.

Za razliku od legitimacije unitarista koja je sezala u „revoluciju“ otprije četvrt stoljeća, reformna je „generacija Osmoga kongresa“ legitimaciju tražila prvenstveno u programatskim dokumentima toga i Devetoga kongresa, povrh samih „revolucionarnih tekovina“ Drugoga zasjedanja AVNOJ-a.⁴⁴⁶ Iz toga je proizlazila činjenica kako su oni „odnos prema problemima međunacionalnih odnosa“ smatrali aktivnim (teza kako ravnopravnost naroda nije „statička kategorija“), a ne apsolviranim s obzirom na mijene društveno-političkoga razvoja. Stoga je, smještanjem rasprave u domenu samoupravljanja, stav CK-a SKH-a krajem šezdesetih bio vrijednosno ujednačavanje očuvanja „bratstva i jedinstva“, s jedne strane, a „ravnopravnosti naroda i narodnosti“, s druge strane. Novi je Centralni komitet, izabran na Šestomu kongresu krajem 1968. godine, pod vodstvom Savke Dabčević Kučar od proljeća sljedeće godine, svojom ulogom smatrao „odgovornost za očuvanje i realizaciju materijalnih, kulturnih i političkih interesa hrvatskog naroda“, ali i ostalih naroda u Hrvatskoj. Tek potom je to bilo „učvršćivanje i razvoj Jugoslavije“, i to kao „socijalističke zajednice ravnopravnih naroda“. „Jugoslavija se ne

⁴⁴⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 536; *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije [Beograd, od 11. do 15. marta 1969. godine]*, ur. Đuro Đurašković (Beograd: Komunist, 1969), 206.

⁴⁴⁶ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 1.

učvršćuje samo u saveznom centru“, glasila je reakcija na pritiske jugoslavenskoga unitarizma, smještajući opredjeljenje za jugoslavenstvo u privatnu sferu.⁴⁴⁷

Godine 1969. Savka Dabčević Kučar odlazi s mjesta predsjednice Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske kako bi preuzela dužnost prve osobe hrvatske Partije. Desetljeće reformnih nastojanja ekonomistkinje Dabčević Kučar na izvjestan je način legitimirano njezinim dolaskom na najvažniju izvršnu funkciju u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Bliska suradnja s Dragutinom Haramijom, koji ju je zamijenio na mjestu predsjednice IVS-a, omogućila je nastavak borbe za privrednu reformu. Sredinom te godine IVS pripremao je, i opet, artikulaciju vlastitih, reformnih stavova koju bi Saveznomu izvršnom vijeću trebalo predočiti kao programatski dokument ekonomske politike reformnoga hrvatskog rukovodstva.

Na sjednici u IVS-a početkom rujna te godine treća točka dnevnoga reda sadržavala je „razmatranje nacрта pisama Sabora Saveznoj skupštini u vezi vanbudžetskog bilansa federacije i režima sredstva federacije za investicije u privredi i statusa saveznih banaka“.⁴⁴⁸ Bili su to isti oni problemi na kojima je ustrajala prethodna predsjednica IVS-a, Savka Dabčević Kučar. U diskusiju se uključio Ivo Perišin, donedavni potpredsjednik IVS-a za njezina mandata. IVS je od Sabora tražio zauzimanje stavova na temelju materijala koje je u kolovozu u Opatiji pripremila radna skupina. Tzv. *Pro memoria* izričito je smatrala kako „bilo bi potrebno predložiti autorima tzv. 'Bijele knjige' (Dabčević [itd.]) (...) da aktualiziraju svoj rad i dadu teoretsku platformu za izradu konzistentnog privrednog sistema zasnovanog na samoupravnim proizvodnim odnosima“. Na temelju zaključaka rada Ekonomskoga instituta u Zagrebu, koji je ustvrdio kako Hrvatska dominira u deviznomu priljevu Jugoslavije, promemorija je ustanovila kako se „postojeći devizni sistem i vanjskotrgovinski režim“ trebaju korjenito promijeniti – za što nitko osim Hrvatske nije bio zainteresiran.⁴⁴⁹

Sredinom rujna, Izvršno vijeće Sabora SRH-a bilo je spremno istupiti s detaljnom analizom problema u provođenju privredne reforme i prijedlozima nužnih promjena. Nasljednik Savke Dabčević Kučar, Dragutin Haramija u ime IVS-a uputio je SIV-u pismo o pitanju izvanbudžetske bilance federacije. Taj dokument, naslovljen „Informacija o aktuelnim privrednim problemima“,

⁴⁴⁷ Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 3, 4.

⁴⁴⁸ HR-HDA-280-3-2-2-4, k. 10, strogo pov. 157, 1969, br. 2-182, Zapisnik XIX sjednice Izvršnoga vijeća Sabora održane 8. rujna 1969.

⁴⁴⁹ HR-HDA-280-3-2-2-4, k. 10, strogo pov. 157, 1969, br. 2-182, Pro memoria o zadacima vezanim uz rad na sistemskim pitanjima te prijedlozima za izmjene u instrumentima privređivanja, 1-6.

započeo je izlaganjem pozitivnih privrednih kretanja, naročito „u sferi proizvodnje, usluga i zaposlenosti“. U tomu se ipak nije bilo zaboravilo napomenuti kako je u određenim zanimanjima zapošljavanje ipak otežano, a kako „je u nizu ovih zanimanja pretežan broj žena“. Međutim, ubrzo je valjalo pobrojati i niz negativnih pojava koje su upućivale na „oštro izraženu nelikvidnost“ jugoslavenske privrede, što je IVS primoralo na izdvajanje „ključnih uzroka ovih pojava“. Savezni fond za kreditiranje izvoza nije bio spodoban podmiriti obećana sredstava potrebna za kreditiranje izvoza, a banke su, „iako propisima obvezane“, nerado potpomagale hrvatski izvoz jer su drugdje osiguravale „brži obrt“. Njihova uloga, zapravo, još nije bila definirana. Daljnjim se uzročnikom nelikvidnosti smatralo privredne organizacije koje su poslovale s gubitkom „a njihovo učešće u privredi Hrvatske je vrlo značajno“. U tim poduzećima-gubitašima radila je nevjerojatna brojka od 32,7% ukupno zaposlenih u hrvatskoj privredi.⁴⁵⁰ Nevolja je bila u tomu što je održavanjem broja zaposlenih, kao ideološkom strategijom poretka, umanjivan i njihov potencijal za organizirano i masovno izražavanje nezadovoljstva.⁴⁵¹

Nadalje je deficit trgovinske bilance Jugoslavije „snažno porastao“, na što je IVS tražio promjenu trenutnoga deviznog režima i izrazitu stimulaciju izvoza. Još jedan od uzroka nelikvidnosti bila je i investicijska ekspanzija, i to bez osiguranoga (samo)financiranja, premda je samofinancirani udio u investicijama prema propisima bio manji od trećine. Koliko god cilj reforme bio u „odlučnom povećanju efikasnosti privređivanja“ i koliko god se tražilo „verificiran[je] na tržištu, koje je jedino objektivno mjerilo stvarne sposobnosti i poslovnosti“ – ekonomska stvarnost je bila tragično podbacila. IVS je nasušno trebao „realan“ razvojni model kojim bi se osigurala „dugogodišnja izvozna ekspanzija i devizni priliv“. Osim okretanja izvozu, pomorska privreda i promet, a posebno turizam bila su područja u čiji je razvoj trebalo ulagati. Istovremeno, devizni priljev ostvaren na području Hrvatske pokrivaio je čak 80% negativnoga salda u robnoj razmjeni Jugoslavije s inozemstvom.⁴⁵²

Dragutin Haramija pisao je SIV-u i početkom listopada, iznoseći genezu kritike IVS-a spram privrednih politika Federacije i tumačeći stavove u vezi s izvanbudžetskom bilancom Federacije. Upozorio je na to kako je Izvršno vijeće Sabora (pod vodstvom Savke Dabčević Kučar) „stalno isticalo potrebu da se to [razmatranje bilance Federacije] poveže sa financijskim bilansom

⁴⁵⁰ HR-HDA-280-3-2-2-4, k. 10, strogo pov. 157, 1969, br. 2–182, Informacija o aktuelnim privrednim problemima, 1–7.

⁴⁵¹ Usp. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 582.

⁴⁵² Informacija o aktuelnim privrednim problemima, 7–16.

privrede“ zato što je valjalo stavove zauzimati tek „nakon što se sagleda položaj privrede i realno ocijene njene potrebe“. Hrvatsko je Izvršno vijeće tada „upozorilo da je vanbudžetski bilans Federacije neuravnotežen, da su prihodi previsoko ocijenjeni, da se računa i korištenje novih izvora sredstava koji znače dodatno opterećenje privrede, inflatorno financiranje ili povećanje zaduženja u inozemstvu i da je odložen dio obaveza federacije prema inozemstvu za period poslije 1970. godine“. Sve je to dovelo do neodrživa stanja, tumačio je Haramija, ustrajući iznova na „realnom sagledavanju“ onoga što je već bilo „kroničan deficit u vanbudžetskom bilancu federacije“.⁴⁵³

Istovremeno s izgradnjom ekonomskoga programa, novo je partijsko rukovodstvo održalo sastanke s intelektualcima (književnicima, lingvistima i „kulturnim radnicima“) u lipnju 1969. Intelektualci su ih uvjerali kako su i u Savezu komunista Hrvatske, ali i u njegovu Centralnomu komitetu „dosta naglašene unitarističke tendencije i da se prenaplašavanjem problema nacionalizma i šovinizma (...) jačaju takve tendencije“. Ubrzo je sklopljen „pakt“ s intelektualcima, koje je Vladimir Bakarić zanemarivao od sredine pedesetih godina.⁴⁵⁴ Savka Dabčević Kučar u razgovoru s novinarima krajem svibnja, oslanjajući se na uvide s terena, zaključila je kako nije sve pesimistično u vezi s nacionalizmom.⁴⁵⁵ Trima sastancima u lipnju, odnosno prihvaćanjem niza argumenata koje su ponudili intelektualci, stvoren je sveobuhvatan program hrvatskoga partijskog rukovodstva, posebno vezan uz ekonomiju i nacionalno pitanje. Stoga je ispravno partijske sporazume s intelektualcima smatrati prijelomnicom u formiranju hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta.⁴⁵⁶

Poučeni vlastitim gorkim iskustvima s neplodnim raspravama u središtu Federacije, a posebno raznim pregovorima s hrvatskim intelektualcima i hrvatskim društvom, reformisti Saveza komunista Hrvatske došli su do spoznaje kako je sazrelo vrijeme za radikalnije pristupe. Zanimljivi su zaključci o tomu kako SKH „treba da bude više prisutan u raspravama o nacionalnom pitanju“. Konačno je priznat i nepovoljan položaj hrvatskoga jezika, premda je

⁴⁵³ HR-HDA-280-3-2-2-4, k. 10, strogo pov. 157, 1969, br. 2-182, Stavovi i sugestije u vezi vanbudžetskog bilanca federacije.

⁴⁵⁴ Tomaž Ivešić, „The Vacuum is Filled with Primordial National Identifications“, u: *A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs*. Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020, 196, 204.

⁴⁵⁵ HR-HDA-1220. CK SKH, D DOK, 4.22 Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i problemi federalizma 1966-1974, folder 3678, Stenog.[ografski] zapisnik razgovora Savke Dabčević-Kučar sa novinarima [27. 5. 1969], 8.

⁴⁵⁶ Ivešić, „The Vacuum is Filled with Primordial National Identifications“, 204, 207.

ponuđeno rješenje tada izraženo u novosadskom duhu kao borba za „ravnopravnost [„ravnopravnih i jasno izraženih“] varijanti [jednoga jezika]“ i kao pravo svakoga naroda da naziva vlastiti jezik svojim imenom.⁴⁵⁷ Ipak, do proljeća 1971. i vrh hrvatske partije sasvim će jasno i otvoreno odbaciti Novosadski dogovor kao „zastario“ – iako je bio star petnaestak godina – „produkt (...) jedne političke etape našeg socijalističkog razvitka, jasno nam je da je on težio svjesno odredjenom uniformiranju jezika“.⁴⁵⁸ Kako to citirana promemorija jasno naglašava, radilo se o *reafirmaciji* nacionalnih posebnosti i – što samo sugerira kako „zastario“ treba čitati u ideološkomu ključu – kao podrška Krležinu zahtjevu povratka na Ustav iz 1946: „'tj. da bude ono što jeste: hrvatski ili srpski jezik““. Potraživanje „prav[a] svake nacije da (...) svoj jezik naziva vlastitim nacionalnim imenom“⁴⁵⁹ nije nikakva osobitost hrvatskoga društva. Gotovo identičnu ideju izražavali su javno krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih i predstavnici drugih naroda u Jugoslaviji, primjerice, Crnogorci.⁴⁶⁰

Konačno, stav CK-a SKH-a o nacionalnomu pitanju pred Desetu sjednicu bio je kako ga se ne smije uzdizati iznad ostalih pitanja društveno-političkoga razvoja i „procesa izgradnje samoupravnog socijalističkog društva“ naprosto jer bi to bila „antikomunistička i antimarksistička“ pozicija.⁴⁶¹ U nepune tri godine, od proljeća 1967. do Desete sjednice u siječnju 1970. godine, Miloš Žanko demonstrirao je, upravo korištenjem sličnih metoda kao i potpisnici *Deklaracije*, kako Partija nije bila sklona samostalnim, nekoordiniranim akcijama. Zaobilazeći ustaljene principe unutarpartijskoga demokratskog centralizma, Žanko je vješto izbjegavao iznijeti vlastita tumačenja na političkim i partijskim forumima. Nakon izbijanja „slučaja Žanko“, politički aktiv Imotskoga, čiji je „poslanik“ bio, prisjetio se kako je ondje pred izbore „isticao da se predlažu i biraju [J]ugoslaveni a ne nikakvi nacionalisti ili bilo tko drugi“.⁴⁶²

Fenomen javnosti imao je u *deklaracijsko* vrijeme ulogu osude i pod njim su podrazumijevani oni „radni ljudi“ politički organizirani u sklopu Partije. Od pojma „politička javnost“, odnosno implicitnih slušatelja u partijskomu auditoriju, s vremenom se pojam javnosti širio kako bi uključio potencijalna savezništva i s onima prethodno politički neangažiranima.

⁴⁵⁷ Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 13–14.

⁴⁵⁸ SR-AJ-837-II-48 1968-1980, O jezičnoj problematici [Promemorija o jezičnoj problematici CK SKH Sekretarijatu predsjednika Republike], 1-4, 1, 2.

⁴⁵⁹ O jezičnoj problematici, 3–4.

⁴⁶⁰ SR-AJ-837-II-48 1968-1980, Zabeleška o časopisu „Kritika“.

⁴⁶¹ Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 17–20.

⁴⁶² HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 25.

Istovremeno je napuštan model uobičajen u prethodnomu razdoblju, u kojemu je moguće izdvojiti obrazac prema kojemu je pobjedničkoj strani zatvorenih partijskih polemika bilo konačno dopušteno izlaženje u „javnost“ na mig odozgo, najčešće Titov, kako bi potom iznijeli simplificiranu verziju „kampanje“ iz koje se moglo razlučiti mišljenje partijskih protivnika.⁴⁶³ Homogenizacijom hrvatskoga rukovodstva preglasavanjima na saveznoj razini krajem šezdesetih, ono se okrenulo mobilizaciji šire javnosti – kršeći sve uzuse demokratskoga centralizma – prvenstveno *Svibanjskim savjetovanjem* 1968. godine,⁴⁶⁴ savezništvom s intelektualcima sredinom 1969. godine, a onda i posredstvom modernih medija.

Izravnim televizijskim prijenosom Desete sjednice i slobodnijim kritičkim izvještavanjem, poput onoga novinarke Nede Krmpotić u *Vjesniku u srijedu*, hrvatsko je partijsko rukovodstvo omogućavalo značajno širenje pojma javnosti. Na samom kraju 1969. Savka Dabčević Kučar objasniti će to namjerom kako „našu političku aktivnost tako organizirati da komunikacija bude bolja, da politička informacija bude što je moguće brža i što je moguće potpunija“.⁴⁶⁵ Osjetno slobodnije djelovanje tiska, uglavnom *Vjesnikovih* izdanja, krajem šezdesetih godina nije ni unutar same Hrvatske uvijek bilo doživljeno pozitivno, poglavito u višenacionalnim sredinama. Zamjerke s „terena“, iz partijskih aktiva, kako „nas naša štampa zatvara u republičke granice, sužava nam granice informiranosti“ nosile su i pečat unitarističkoga poimanja političke stvarnosti. U takvom tumačenju domaći tisak znao je izvještavati „neprincipijelno i neobjektivno“ i, preuveličavajući dosege te kritike kada se izravniije diskutiralo s mjerama savezne vlade, „skoro da su pozivali na rušenje te vlade“.⁴⁶⁶

Osiguravanje inicijalne podrške u „političkoj javnosti“ matične republike, koja se sama nerijetko smatrala nedovoljno informiranom, provedeno je krajem 1969. i početkom 1970. godine nakon sjednice republičkoga aktiva sredinom prosinca. Tekstovi predsjednice CK-a SKH-a i Vladimira Bakarića poslužili su kao temelj informiranja „terena“ o nastaloj političkoj krizi koju su pokrenuli Žankovi članci. Diljem Hrvatske „politički aktivi“ bilježe podršku CK-u SKH-a, osudu Žanka kao čimbenika koji ugrožava „jedinstvo“, a oni koji su se o tomu očitovali

⁴⁶³ Dennison Rusinow, *The Yugoslav experiment: 1948–1974* (London: C. Hurst & Co., 1977), 120.

⁴⁶⁴ Klasić, „Svibanjsko savjetovanje“, 73.

⁴⁶⁵ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje: dr. Savka Dabčević Kučar, 9.

⁴⁶⁶ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 12, 21, 38.

usuglašeni su u tvrdnji kako je nacionalizam neprisutan „u bazi“ već se javlja „gore“.⁴⁶⁷ Primjerice, novomarofski je općinski komitet SKH-a primijetio kako su „i ovaj puta pitanje nacionalizma i šovinizma pokrenule starije generacije i to na žalost čine neki revolucionari, dok mlade generacije time nisu zatrovane“. Iz Ploča je stiglo i odobravanje na račun Savke Dabčević Kučar, koju se često i u drugim sredinama naziva samo osobnim imenom, odnosno kako se „jednom otvoreno počelo govoriti, naime drugarica Savka o tome otvoreno govori“. Štoviše, pakrački je politički aktiv bio sasvim jasan u tvrdnji kako „ako CK SKH bude blag, dogodine ćemo imati još više da raspravljamo. Ako ostanemo samo na Bakarićevoj ocjeni, a iza toga ne bude akcije CK SKH, neće biti rezultata“.⁴⁶⁸

Prijemčivost borbe za nacionalne interese osiguravala je širu mobilizacijsku bazu i među inteligencijom i u narodu, za razliku od suzdržanosti hrvatskoga rukovodstva u cjelokupnomu prethodnom razdoblju. Slabost saveznoga vrha pred tim će se metodama republičkih rukovodstava – u slovenskomu slučaju „cestnom aferom“ netom prije hrvatskoga, Desetom sjednicom – očitovati u zazivu za pomoć vrha partije i samoga Tita u održavanju „monolitnosti zemlje“.⁴⁶⁹ „Cestna“, odnosno cestovna afera izbila je zbog odbijanja savezne vlade pod Mitjom Ribičičem da udovolji slovenskim zahtjevima za financiranje cestovne infrastrukture. Slovenska vlada Stane Kavčiča, oslanjajući se na podršku slovenske javnosti, odlučno se suprotstavljala, time samo produbljujući „liberalno-konzervativnu“ podjelu među slovenskim političkim i partijskim funkcionerima.⁴⁷⁰ Simptomatično je kako je Miloš Žanko u svojem pismu 1969. Savki Dabčević Kučar spočitavao kako je Izvršno vijeće Hrvatske u jeku slovenske „cestne afere“ također vršilo pritisak na SIV,⁴⁷¹ premda je bilo točno kako je hrvatski partijski vrh javno tražio preispitivanje odluka SIV-a.⁴⁷² Javnim iskazima nejedinstva postajalo je sasvim očito kako se politička moć iz saveznoga središta do kraja šezdesetih nezaustavljivo prelijevala u republička rukovodstva, dok je Tito vješto izbjegao utopiti se u kolektivnomu šefu države, Predsjedništvu SKJ-a.

⁴⁶⁷ Informacija o održanim sastancima u općinama o nekim aktuelnim političkim pitanjima /Pregled mišljenja i stavova s tih skupova/, 1–47.

⁴⁶⁸ Informacija o održanim sastancima u općinama, 35, 7, 10.

⁴⁶⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 558.

⁴⁷⁰ Petar Jambreč, *Ustanovitev Slovenije* (Ljubljana: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta: Institut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018), 235; Milivojević, „'Almost a Revolution', 45–47.

⁴⁷¹ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 201; HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje: dr. Savka Dabčević Kučar, 4.

⁴⁷² Milivojević, „'Almost a Revolution', 46.

Jedinstvo hrvatske Partije postignuto na Desetoj sjednici 1970. godine – što neki tumače razlogom zbog kojega ta sjednica i nakon sloma nacionalno-reformnoga pokreta nije dovođena u pitanje,⁴⁷³ premda nije točno kako nije kritizirana upravo zbog *načina* na koji je predsjednica CK-a SKH-a „prezentirala“ problematiku⁴⁷⁴ – uspostavljeno je u prosincu prethodne godine nizom partijskih sastanaka. Primjerice, sjednicom Izvršnoga komiteta s predsjednicima komisija CK-a 6. prosinca, savjetovanjem republičkoga političkog aktiva 13. prosinca i, šest dana poslije, zajedničkom sjednicom članova Izvršnoga komiteta i predsjednika komisija CK-a SKH-a, na kojoj je Tito održao završnu riječ.⁴⁷⁵ Titova je podrška bila tek uvjetno iskrena i daleko nestalnija nego se hrvatskomu reformnom rukovodstvu moglo činiti u prosincu 1970. Tito je Žankove tekstove odobrio i s njime se sastajao od početka 1969, a Žanko mu je nastavio dojavljivati vlastite interpretacije hrvatske (kulture) stvarnosti.⁴⁷⁶

Podrška srbijanskoga partijskog rukovodstva hrvatskomu, koja je bila uvjetovana prethodnim konzultacijama krajem 1969. godine,⁴⁷⁷ bila je potrebna u obrani vlastitih položaja u odnosu na konzervativne, unitarističke tendencije saveznoga središta, također vođenoga od predstavnika „najvećega naroda u Jugoslaviji“. Onkraj minimalnoga sporazumijevanja oko nastavka reforme, prvi je sastanak dvaju najvažnijih republičkih partijskih rukovodstava zapravo pokazao kako su oko dubinskih pitanja društvenoga uređenja koja su perpetuirala krize karte već odavno podijeljene. Naime, srbijansko je rukovodstvo vješto izbjegavalo izjasniti se konkretno o hrvatskim zahtjevima.⁴⁷⁸ To i ne čudi s obzirom na to da je hrvatsko partijsko rukovodstvo, a navlastito upravo Savka Dabčević Kučar čije je to bilo područje ekspertize, inzistiralo na raspravi o ekonomskoj problematici. Istovremeno, Nikezić je na sastancima srbijanskoga državnog vrha

⁴⁷³ Perović, *Zatvaranje kruga*, 127.

⁴⁷⁴ Npr. Milka Planinc zapisala je „Kako je sjednica pompozno najavljivana, tri dana direktan prijenos preko televizije, na način kako su problemi i zaključci prezentirani, avangardistički, kao da je kritika pa i zahtjev za rješavanje problema upućen na adresu nekog drugog“. Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (Zagreb: Profil, 2011), 150.

⁴⁷⁵ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Magnetofonski zapisnik sa sastanka Republičkog političkog aktiva, održanog 13. prosinca 1969. godine; „Magnetofonski snimak sa sjednice Izvršnoga komiteta, održane 7. I 1970. godine“, u: *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 42–73; Dabčević Kučar, '71, 127–129.

⁴⁷⁶ Usp. npr. SR-AJ-837-II-48 1968-1980, Zabilješka druga Miloša Žanka, 1–15; „Zabilješka“, „Prvi izveštaj“, „Drugi izveštaj“, u: Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 173–183.

⁴⁷⁷ Perović, *Zatvaranje kruga*, 118; HR-HDA-1220-CK SKH-Predsjedništvo, Magnetofonski zapisnik s razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske u Zagrebu [16. 12. 1969].

⁴⁷⁸ Magnetofonski zapisnik s razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske u Zagrebu; Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 289–290.

priznao kako se ne razumije u ekonomiju i kako „ja to gledam s političke tačke gledišta. Možda je sve to nezasnovano ekonomski“.⁴⁷⁹

Jedan od najznačajnijih zastupnika „najmnogoljudnije nacije“ svakako je bio predsjednik Savezne skupštine Milentije Popović. Vidjevši u Desetoj sjednici mogućnost obračuna s vlastitom opozicijom u Srbiji, i Tito i reformno srpsko partijsko rukovodstvo Marka Nikezića žrtvovalo je Žanka, ne pruživši mu bezuvjetnu podršku, tobože zarad borbe protiv nacionalizma. Čitan u ezopovskomu ključu kao kritika Hrvatske, Nikezićev referat na Prvoj konferenciji SKS-a pred Desetu sjednicu poslao je jasnu poruku: „Komunisti koji bi pokušali da prave razliku među nijansama savremenog nacionalizma kod nas, da navodno prošire svoju bazu, deleći manje loše nacionaliste od lošijih, brzo bi se našli na repu takvog saveza“⁴⁸⁰. Savka Dabčević Kučar smatrala je Žankovu kampanju, jednostavno, „izrazom i instrumentom opće unitarističke i jugoslavenske i velikosrpske hajke na nas“.⁴⁸¹

Prva žena hrvatske Partije svojim je izlaganjem na Desetoj sjednici nagovijestila kulminaciju trvenja između dvaju općejugoslavenskih fenomena šezdesetih godina: nacionalizma i odnosa federalizma naspram centralizma. Njezin je doprinos išao prema afirmaciji nacionalnoga pitanja, s jedne strane, i zaoštavanja ideološkoga obračuna s centralizmom i unitarizmom, s druge strane. Izjednačavanjem nacionalizma i unitarizma, Savka Dabčević Kučar umješno je skrenula izlaganje na položaj Hrvatske u Jugoslaviji.⁴⁸² Nacionalni aspekt Desete sjednice i uopće teza kako nacionalizam nije „u porastu“ bio je dio promišljene strategije koja je trebala otvoriti pitanje „političkoga subjektiviteta Hrvatske“. U teorijskomu smislu došlo je do radikalne promjene u tumačenju nacionalnoga pitanja i nacionalizma kao načina njegova rješavanja. Predsjednica CK-a SKH-a unitaristička nastojanja zapravo je smatrala jednako nacionalističkim kao i ono što se uobičajeno podrazumijevalo pod „republičkim partikularizmom“, odnosno nacionalizmom pojedine nacije u jugoslavenskoj zajednici. Točnije,

⁴⁷⁹ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 4, Sastanak – dogovor drugova iz Srbije, pre odlaska kod Predsednika Republike, 3/4 MP.

⁴⁸⁰ Perović, *Zatvaranje kruga*, 120. Ponavljao je to i kasnije, primjerice, 1971. SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 10, Izlaganje M. Nikezića na savetovanju CK SK Srbije sa sekretarima opštinskih kom. 24. II. 1971 god., 4.

⁴⁸¹ Dabčević Kučar, '71, 125.

⁴⁸² „Izlaganje predsjednice CK SKH Savke Dabčević-Kučar na temu 'Neka aktuelna politička pitanja' na Desetoj sjednici CK SKH, 15. siječnja 1970.“, *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021); „Zaključna riječ Savke Dabčević-Kučar“, *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021).

ona u svojem izlaganju na Desetoj sjednici tumači unitarizam kao „samo oblik nacionalizma jače (veće) nacije u varijanti velikodržavnog šovinizma“.⁴⁸³

Nadalje, Savka Dabčević Kučar vrlo je rano u svojem izlaganju naglasila nedostatnost „interpretacij[e] stvarnosti i u sklopu toga kritike negativnog“, u čemu su se često iscrpljivale sumorne i beskrajne partijske rasprave. Umjesto toga, naglasila je kako „postoje, međutim, tendencije da nam se kao glavna tema – posebno u Socijalističkoj Hrvatskoj – nametne tema nacionalizma“. Uklanjajući se iza marksističke analize povezanosti klasnoga i nacionalnoga, nacionalno je pitanje nazvala svjetskim pitanjem. Kritizirala je „društveno-političku mimikriju“, što je bila kritika antireformnih struja izrečena ezopovskim jezikom jer ni njima, a ni njoj nije bilo dopušteno (javno) izravno kritizirati protivnike. Uostalom, tumačenje nacionalizma konačno je javno diferencirano između Partiji krajnje nepoželjnih „separatista, šovinista“ i nacionalizma koji se ne doživljava nacionalizmom. Naime, bio je to „poseban oblik skrivenog nacionalizma“ koji je „anacionalni tehnokratizam i birokratizam“, odnosno „internacionalizam“. Tvrdnja kako su komunisti „dio svog naroda, pa ne mogu biti lišeni osjećaja pripadnosti svome narodu“ trebala je diskreditirati unitarizam kao više i dosljednije marksističku i komunističku dogmu i dostupnu gotovu frazu.⁴⁸⁴

Ulozi su bili visoki. Zakulisno djelovanje samoga Miloša Žanka,⁴⁸⁵ istaknuto na Desetoj sjednici, bilo je usmjereno upravo naglašavanju i dokazivanju sveprisutnosti nacionalizma u Hrvatskoj. Samonametnuta uloga kulturnoga (i ideološkoga) moralnog arbitra namjerila mu je put zaobilaženja partijskoga rukovodstva u Zagrebu, proširujući vidike lobiranja sa sastanaka s Titom na „teren“ u tijeku 1969. Pismo Savki Dabčević Kučar s kraja rujna 1969. bio je sljedeći primjer izvanproceduralne ili izvansistemske aktivnosti samoga Žanka. Naime, Žanko se izravno obraća predsjednici CK-a u povodu sastanka republičkih i saveznih hrvatskih rukovoditelja 20. rujna u CK-u SKH-a, na kojem se ipak nije uključivao u diskusiju, kritizirajući radije izvještavanje zagrebačkoga *Vjesnika* o sastanku. Žanku je sporan bio zaključak o „podrš[ci prisutnih] stavovima i akcijama koje su CK SKH i drugi rukovodioci Hrvatske do sada poduzimali“. Kako se Žanko sa „stavovima i akcijama“ CK-a na čelu s Dabčević Kučar očigledno nije slagao, premda je u pismu tvrdio suprotno, preostalo mu je upućivanje na banalnosti poput toga da za temu podrške rukovodstvu nije bilo pripremljenih materijala ili da to nije bila točka dnevnoga reda. „Varirajući

⁴⁸³ Dabčević Kučar, '71, 140.

⁴⁸⁴ „Izlaganje predsjednice CK SKH Savke Dabčević-Kučar“, 77-78.

⁴⁸⁵ Usp. SR-AJ-KPR II-4-b/75, O političkoj aktivnosti Miloša Žanka [6. I 1969 – 27. III 1974] i KPR II-4-b/41.

prazninu“ u ostatku pisma kritizira nedostatnu „odlučnost i efikasnost (...) na zakonu zasnovanom obračunu sa rastućom ofanzivom i agresivnošću nacionalizma i šovinizma u našoj vlastitoj sredini“, zahtijevajući zapravo upotrebu represivnih mjera nasuprot „traženju uzroka“ pojavama koje karakterizira nacionalističkima.⁴⁸⁶

Žankovoj je birokratskoj opsjednutosti sitničavostima partijske procedure izmicalo razumijevanje kako su neriješeno nacionalno pitanje i ekonomske „teškoće“ uzrok nezadovoljstva u Hrvatskoj. U svojim je elaboriranim tekstovima negirao uzročnu-posljedičnost tih dvaju fenomena, općenito se usmjerivši na, vrlo široko shvaćen, „nacionalizam“ kao uzrok mnogolikih problema hrvatskoga i jugoslavenskoga društva druge polovice šezdesetih. Hipnotičko pozivanje na „bratstvo i jedinstvo“ ipak je pripadalo ranijemu (i kasnijemu) razdoblju izgradnje jugoslavenske kohezije. Žanko je, opetovano umećući spomen „terena“ u svoje pismo, legitimirao vlastitu poziciju. U sredinama gdje Hrvati nisu činili apsolutnu etničku većinu, poput Vrginmosta ili Knina, bilo je teza kako „većina srpskog stanovništva cijenila je Žanka kao velikog Jugoslavena“ i kako „Žanko u sebi nosi jugoslavenski duh, on je pošten komunista“.⁴⁸⁷ Zahtjev za „odlučnom i jedinstvenom konkretnom akcijom“ bio je uvjetovan njegovom ocjenom kako „je kod ponekih rukovodećih ljudi slabost u tome što u ocjenjivanju proteklih zbivanja nemaju uvijek potrebnu dozu samokritičnosti“.⁴⁸⁸

Prepoznavši u njegovu pismu strah od „javn[e] potvrd[e] stavovima Centralnog komiteta“, Savka Dabčević Kučar u svojem odgovoru početkom listopada Žankove „kritičke primjedbe“ jasno iščitala kao kritike politike i djelovanja Izvršnoga vijeća Hrvatske i CK-a SKH-a, koje je odbacila. Uočavajući Žankovu kolebljivost prema stvarnomu (javnomu) izražavanju podrške vrhu hrvatske Partije, predložila mu je da ona obavijesti širu javnost kako se on ograđuje od podrške.⁴⁸⁹ Žanko je to, naravno, odbio. Pozvavši Žanka na razgovor, ustvrdila je kako je „problematika nacionalizma daleko složenija i raznovrsnija i da zaht[i]jeva široki kompleksni program akcija“, odbivši time i njegov prijedlog za korištenjem represivnih mjera u „obračunu“ s nacionalizmom. Sredinom listopada Žankov se odgovor na pismo Dabčević Kučar sasvim iscrpio u opravdavanju korištenja represije, sada ne samo uklanjanjem u zakonu nego i skrivajući

⁴⁸⁶ Prepiska u: Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 198, 199–200.

⁴⁸⁷ Informacija o održanim sastancima u općinama, 38, 39.

⁴⁸⁸ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 201.

⁴⁸⁹ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 202; HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje: dr. Savka Dabčević Kučar, 5.

se iza „radnih ljudi, a posebno omladin[e]“ koji, tobože, „traže radikalniji stav“.⁴⁹⁰ Prepiska s predsjednikom CK-a SKH-a očito je do kraja razbila njegove iluzije o tomu da bi hrvatsko partijsko rukovodstvo mogao primorati na „akciju“. Njegova politika pritiska morala je biti intenzivirana.

Stoga je njegov protuudar u studenom 1969. serijom članaka u *Borbi* jasno ustvrdio kako, prema njegovu tumačenju, „u toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema“.⁴⁹¹ A *sistem* je, dobro je znano, bio Partija i njezino rukovodstvo. Zahtijevao je notorni „prelazak s riječi na djela“. Zahvaljujući njegovu oportunističkom zakrivanju iza partijske ezopovštine, Žankov je prijedlog mogao biti čitan dvojako. Ili kao (iz pisma Savki Dabčević Kučar) ponovljeni zahtjev za represijom nad neistomišljenicima. Ili, a to će predsjednica CK-a SKH-a iskoristiti za obračun s protivnicima koje je smatrala opasnijima od nacionalista, naime unitaristima, kao zahtjev za svrgavanjem republičkoga rukovodstva. Time je Žanko neizravno odgovorio na pismo Dabčević Kučar u onoj formi koja mu je nabolje odgovarala – obraćanjem javnosti. I to javnosti koja je bila najprijemčivija – onoj beogradskoj i boračkoj. Žankovo „dramatiziranje“ i „samoreklamers[tvo]“⁴⁹² kako njegovo djelovanje otpisuje kolumnist Igor Mandić, izazvalo je buru reakcija. Žankove intrige nastavljene su ipak i zakulisno, prijeljama i potraživanjem zabrana objavljivanja tekstova koji su reagirali na njegove: „Žanko ukoliko ga napadne u polemici netko ili se netko bude branio od njegovih napisa, da će onda u tom slučaju on biti prisiljen da iznese 'sve'“. Dabčević Kučar je takve zahtjeve odbila, vjerujući da Žanko nema ništa „kompromitantno o Centralnom komitetu i njegovim članovima“.⁴⁹³

Svojevrsna radikalizacija partijske retorike predsjednice CK-a SKH-a nije proizlazila samo iz oštine unitarističkoga otvorenog napada personificiranoga u Žanku. Štoviše, prvenstveno je bila uvjetovana frustracijom dotadašnjom majorizacijom iz koje ni Bakarić kao donedavno prvi čovjek hrvatske partije, a onda ni Mika Špiljak kao kadar iz Hrvatske, prvo kao šef savezne vlade, odnosno Saveznoga izvršnog vijeća (1967–1969), a potom od 1969. kao predsjednik Vijeća naroda Savezne skupštine, nisu umjeli izaći. Zanimljivo je kako je Špiljak također urgirao protiv zaključka o podršci hrvatskomu rukovodstvu objavljenoga u zagrebačkomu *Vjesniku* u rujnu,

⁴⁹⁰ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 203–204.

⁴⁹¹ Miloš Žanko, „U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema“, *Borba* od 17. 11. do 21. 11. 1969.

⁴⁹² Igor Mandić, „Kesten pire Miloša Žanka“, *Vjesnik u srijedu* (3. 12. 1969); Igor Mandić, *Notes: VUS 1968–1972*. (Zagreb: Matica hrvatska, 2007).

⁴⁹³ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje: dr. Savka Dabčević Kučar, 14, 15–16.

onomu koji je bilo povod Žankovu pismu Savki Dabčević Kučar.⁴⁹⁴ Ona i Bakarić slagali su se kako je Žankov aktivizam „kampanja protiv hrvatskog rukovodstva“, koji je sam Bakarić žučljivo artikulirao kao napad „velikosrpske čaršije i savezne administracije“. Premda je ostavljao otvorenom mogućnost kako je to „bila akcija usmjerena protiv Tita“⁴⁹⁵ i njegova oslanjanja na Sovjete, odnosno Ruse. Prvi znaci razmimoilaženja vidjeli su se, i opet, u metodi. Naime, Bakarićevi naputci za smjer kritike i izlaganja Dabčević Kučar na Desetoj sjednici – „1. Žanku odgovoriti, a tako da on ne da bude centar izlaganja; 2. glavna srž referata treba biti ponavljanje partijskih stajališta o nacionalnom pitanju; 3. [treba] se kritično i oštro osvrnuti na hrvatski šovinizam“ – ipak su u njezinomu stvarnom izlaganju pretrpjeli značajne izmjene. Prvenstveno se to odnosilo na njezin „prenaglašen napad“ na unitarizam, čime si je Bakarić unaprijed, u sebi svojstvenomu stilu, osigurao odstupnicu.⁴⁹⁶

Da je predsjednica CK-a SKH-a zaista pojačala napad na unitarizam svjedoči i usporedba njezina izlaganja republičkomu aktivu 13. prosinca 1969, koje je potom odaslano na „teren“, i samoga izlaganja s Desete sjednice, mjesec dana kasnije. U prosinačkomu izlaganju iznijela je kronologiju spora sa Žankom, odbijajući tvrdnje kako je nacionalizam u porastu, povezujući unitarizam i nacionalizam, ali ne ulazeći u dublje teorijske rasprave o nacionalnomu pitanju, problemu nacije u socijalizmu ili vezi nacionalnoga i klasnoga.⁴⁹⁷ Veći prostor tomu posvetila je u izlaganju na Desetoj sjednici, prvenstveno kako bi diskreditirala unitarističke pozicije, koje su za razliku od nacionalističkih, legitimaciju pronalazile u službenoj, premda prema reformnomu tumačenju u šezdesetima prevladanoj, ideologiji. Iz toga je proizlazilo njezino shvaćanje kako su nacionalizmi prirodno glasniji, naročito u razdoblju stagnacije reforme, jer nisu imali podlogu jedinoga zastupnika i branitelja socijalizma, što je pripadalo Partiji.

Sama je retorika sredinom siječnja 1970. sadržavala izvjestan emocionalni naboj i bila zaoštrena zvučnijim tezama, poput one o nametanju teme nacionalizma u Hrvatskoj i oslanjanju unitarizma na velikodržavlje.⁴⁹⁸ Dijelovi o unitarizmu u izlaganju na Desetoj sjednici, stoga, najprogramatskiji su izraz strategije reformnoga rukovodstva Savke Dabčević Kučar. Ipak, ponešto od strategije jasno je izraženo u izlaganju 13. prosinca: „Smatrali smo dalje da treba ići

⁴⁹⁴ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 202.

⁴⁹⁵ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje dra V. Bakarića u CK SK Hrvatske 13. XII 1969, 1–11, 2; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 544; Dabčević Kučar, '71, 128.

⁴⁹⁶ Dabčević Kučar, '71, 129, 138–139.

⁴⁹⁷ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje dr. Savka Dabčević Kučar, 1–48.

⁴⁹⁸ Izlaganje predsjednice CK SKH Savke Dabčević-Kučar, 79–80.

na sužavanje njihovog nacionalističkog fronta i stalno proširivanje i jačanje našeg“. Dajući za pravo određenim argumentima iz „nacionalističkoga“ tabora, radilo se o namjeri „osvajanja“ oponentskih institucija i prostora intelektualnoga djelovanja koji su se, u izostanku zanimanja za nacionalno pitanje od strane vlasti, premetali u zastupnika nacionalnih interesa. Dobar je primjer djelovanje Matice hrvatske. Dakle, nije se radilo o „mostovima“ kojima bi se prešlo na „tuđe pozicije – već da dobijemo što je moguće širu političku podršku“.499 Konačno, strateški se namjeravalo supsumirati cjelokupnu nacionalnu problematiku pod okrilje Partije jer je među partijskim reformistima ipak prevladavala čvrsta vjera u socijalističko samoupravljanje kao supstitut političkomu angažmanu, demokraciji i privatnomu vlasništvu.

Osim nesporno veće artikuliranosti i otvorenosti, mlađa je generacija u partijskomu rukovodstvu, za razliku od „starijih kadrova“ poput Mike Špiljaka, znala odbiti ponuđene funkcije, naročito ako se radilo o premještanju s republičkih na savezne funkcije.⁵⁰⁰ Sama Savka Dabčević Kučar upućuje na taj fenomen kada je odbila Titovu ponudu o članstvu u Izvršnom komitetu SKJ-a ili poziciju predsjednice Saveznoga izvršnoga vijeća, koju je, poput drugih republičkih reformnih lidera, također odbila. Čak je Tito na proljeće 1971. tvrdio: „konzultirao sam sve i nitko ne želi biti predsjednik [SIV-a]“.501 Špiljak, prema mišljenju hrvatskoga partijskog rukovodstva, nije dovoljno odlučno zastupao hrvatske zahtjeve u drugoj polovici 1960-ih. Stoga su se u partijskomu vrhu u Zagrebu kumulirale kritike na njegov račun.⁵⁰²

Primjerice, Savka Dabčević Kučar 1966. usklađena je s ostatkom hrvatskoga proreformnog rukovodstva kada „referirala je da Hrvatska čvrsto podupire reformu, i traži[la] da se prekinu nepokrivene investicije koje daje federacija preko saveznih, ustvari beogradskih, banaka“. Prikladno je to nazvati početkom „višegodišnj[e] bitk[e] za likvidaciju naslijeđenoga saveznog kapitala, i to uime jačanja materijalne osnove samoupravnih poduzeća, a ne uime nacionalne ekonomije koja je još bila tabu tema“.503 Navodno je Tito prilikom posjeta Sisku u rujnu 1969. godine rekao Dabčević Kučar kako je Mika Špiljak bio dijelom tzv. „zavjere“ koja se protiv hrvatskoga rukovodstva kovala u Beogradu i uključivala i Miloša Žanka i samoga Špiljaka kao

⁴⁹⁹ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje dr. Savka Dabčević Kučar, 23, 28.

⁵⁰⁰ Hrvoje Klasić, *Mika Špiljak. Revolucionar i držaonik* (Zagreb: Ljevak, 2019), 146.

⁵⁰¹ Dabčević Kučar, '71, 110, 177–178, 573; Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“, 44. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013.

⁵⁰² Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (Zagreb: Globus, 1990), 91.

⁵⁰³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 511.

saveznomu centru poželjnijega hrvatskog rukovodstva.⁵⁰⁴ Špiljakova uloga u „zavjeri“ i opet je bila tek u njegovu opreznom informiranju Tita o tomu.⁵⁰⁵ U tomu je kontekstu dvojbena njegova naknadna aluzija kako je, umjesto Žanka, on trebao biti „žrtvovan“ na Desetoj sjednici, ali je to „umješno izbjegao“.⁵⁰⁶

Političkomu djelovanju Mike Špiljaka, Savka Dabčević Kučar vlastitim je djelovanjem suprotstavljala „oslonac na narod“ kao strategiju, kako je naknadno formulirala, odlučnoga „ne kalkulanstvu i špiljakovštini“. Smatrala je kako se Špiljak nezalaganjem za hrvatske interese na tako visokoj političkoj funkciji zapravo „diskvalificirao pred očima široke hrvatske javnosti“.⁵⁰⁷ Postavlja se pitanje je li „špiljakovština“ uopće prelazila okvire političkoga oportunitizma i karijerizma ili se radilo o načelnomu neslaganju, osporavanju ili podrivanju politike reformnoga dijela hrvatskoga partijskog rukovodstva s konzervativnih i unitarističkih pozicija. Njegovo sustavno izbjegavanje javne (političke) konfrontacije i isplativost njegove „strpljivost[i] i nenametljivost[i]“ zbog uvjerenja kako „će u novim kadrovskim preslagivanjima sigurno biti mjesta i za njega“⁵⁰⁸ sugeriraju zaključak o Špiljakovoj i pragmatičnoj političkoj motivaciji mnogih drugih u partijskomu vrhu. Ipak, Dabčević Kučar smatrala je kako „šutnja je gora alternativa od ostajanja u manjini“.⁵⁰⁹ Premda upućen u drugoj prigodi, prikladan je ovdje komentar Nede Krmptić kako „u ovoj je zemlji uvijek bilo posla za ljude koji su poravnavali glave ako bi netko istrčao suviše naprijed ili skočio u visinu“.⁵¹⁰

Deseta sjednica u svojim je Zaključcima osudila „konceptiju, političke stavove i akcije“ Miloša Žanka, ali i „one birokratske i konzervativne snage čiji je izraz ovakvo djelovanje“ protiv političkoga usmjerenja CK-a SKH-a i SKJ-a.⁵¹¹ Žanko je precijenio podršku koju je unutar Partije,

⁵⁰⁴ Kriva datacija razgovora u Sisku i njegovoga mjesta i uloge u kronologiji sukoba sa Žankom upućuje na pažljivo korištenje ove informacije, usp. Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku* (Zagreb: Srednja Europa, 2006), 65–66. Titova zabrinutost intenziviranjem međurepubličkih i međunacionalnih sporenja izražena u sisačkim govorima u rujnu 1969. nije u suprotnosti s njegovim potencijalnim tadašnjim „upozorenjima“ Savki Dabčević Kučar.

⁵⁰⁵ Dabčević Kučar, '71, 124–125.

⁵⁰⁶ Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, 71; Klasić, *Mika Špiljak*, 150.

⁵⁰⁷ Dabčević Kučar, '71, 112.

⁵⁰⁸ Klasić, *Mika Špiljak*, 147–148.

⁵⁰⁹ Dabčević Kučar, '71, 133–137.

⁵¹⁰ Neda Krmptić, „Neposredni proizvođači i promjene u Ustavu“, *Naše teme* 9–10 (1968): 1428–1429.

⁵¹¹ Šarić, *Deseta sjednica*, 21.

a naročito s „terena“ i iz Beograda dobivao, premda je ona bila značajna.⁵¹² U sustavu u kojemu nije bilo moguće iz vlastitih redova demokratskim putem s pozicija ukloniti kadrove, odnosno funkcionere koji se nisu slagali ili su podrivali utvrđenu političku platformu vodstva hrvatske Partije, Žanko se oslonio na lobiranje. Problem je za njega nastao zbog toga što je, u međuvremenu, i hrvatsko partijsko rukovodstvo došlo do zaključka kako je strategija širenja baze podrške rješenje nastale krize. I Žanko i Deseta sjednica proizvod su promjena u društvu druge polovice šezdesetih. Principi demokratskoga centralizma nagriženi su procesima demokratizacije koji se, neovisno o intencijama njihovih kontrolora, više nisu mogli ili htjeli zaustaviti. Partijska sastančenja, prvo s intelektualcima sredinom godine, nastavljena s republičkim političkim aktivom i samim Žankom u prosincu 1969. i u siječnju 1970. prije Desete sjednice pokazat će kako nije samo kulturna scena bila spremna otvorenije istupati.⁵¹³ Žankove metode održavanja Jugoslavije stajale su u očitom raskoraku s prevladavajućom reformskom orijentacijom, odnosno njihov je izvršitelj mogao biti jedino onaj koji je imao stvarnu moć i nadzor nad vojskom, policijom i službom sigurnosti. Tito, ipak, još nije bio spreman okladiti se na centralizam.

Divergentne reakcije na Desetu sjednicu i dodatno zaoštavanje sukoba reformnih rukovodstava, naročito hrvatskoga, s ostatkom jugoslavenske političke i partijske scene poslužit će kao uvod u najveću krizu jugoslavenske partije i države – 1971. Kao pripadnica „generacije Osmoga kongresa“, Savka Dabčević Kučar bila je, svakako, uvjerena komunistkinja koja do kraja reformnoga pokreta nikad nije dovela u pitanje opstanak socijalističke Jugoslavije. Unatoč tomu, pokazat će se kako je njezino političko djelovanje, informirano ekspertizom iz ekonomske znanosti, predstavljalo jedan od najvećih izazova u povijesti jugoslavenskoga komunizma.

⁵¹² SR-DAS-CK SKS-Sekretarijat CK SKS, k. 102, Stenografske beleške sa sednice Sekretarijata CK SK Srbije [21. 1. 1970]; Foreign Broadcast Information Service, „Yugoslavia. Croatian Plenum Debate Reflects Rising Tensions in LCY“, *Survey of Communist Propaganda* (29. 1. 1970): 14–15, 15.

⁵¹³ Usp. HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Magnetofonski zapisnik sa sastanka Republičkog političkog aktiva, održanog 13. prosinca 1969. godine; „Sastanak republičkog političkog aktiva održan 13. decembra 1969“, „Zabeleška o sastanku sa rukovodstvom SR Hrvatske 19. XII 1969“, „Razgovor političkog rukovodstva Hrvatske sa dr Milošem Žankom 8. I 1970. god. u CK SKH“, „Zabilješka o završnoj riječi druga Tita na sastanku sa članovima Izvršnog komiteta i predsjednicima komisija CK Saveza komunista Hrvatske“, u: Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 296–396; „Magnetofonski snimak sa sjednice Izvršnog komiteta, održane 7. I 1970. godine“, u: *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata* (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.), ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 42–73.

2. 3. Od Desete sjednice do „Maloga Karađorđeva“

U socijalističkomu bloku, ljudi i predmeti postoje jedino u svojim dosjeima. Cjelokupno naše postojanje je u rukama onoga tko posjeduje dosjee te ga čini onaj koji ih stvara. Stvarni ljudi su tek odrazi svojih dosjea. (...) Gospodari svih dosjea su naši gospodari, tihi tvorci dosjea – naši stvoritelji.

Herbert (Belu) Zilber⁵¹⁴

Sam kraj šezdesetih u Jugoslaviji označio je prelijevanje atmosfere psihoze iz partijskih vrhova – koji su krizu zajedničke, socijalističke države posredstvom međusobno isključivih nacionalnih interesa osjećali barem od kraja pedesetih – u „široke narodne mase“. Premda i dalje ukotvljeni u partijske teorije o nacionalnomu pitanju, ipak ponešto reducirane i prilagođene modernijemu vremenu, nositelji vlasti u Hrvatskoj više nisu vjerovali kako je skretanje pogleda dovoljno da problem nestane. Ponešto od te atmosfere sadržano je u liku „Gospodina Uopšte“ (profesora Urbana) u *Izdajniku* Petra Šegedina, kojemu je konačno bilo dopušteno prispjeti pred sud javnosti 1969. godine, ali i u javnoj tajni obznanjenoj u riječima još jedne Korčulanke, Savke Dabčević Kučar na Desetoj sjednici: „Hvata ih [unitariste] paničan strah od same upotrebe riječi Hrvat, hrvatsko, hrvatski jezik i slično“.⁵¹⁵

Čvrsta ruka jugoslavenske Partije više nije umjela artificijelno konstruirati jedinstvo prijetnjom vanjskim ugrozama, barem ne dugotrajno i svakako ne bez suglasnosti republičkih vodstava, čak niti nakon iskustva sovjetske okupacije Čehoslovačke 1968. godine ili Brežnjevljeva telefonskoga poziva Titu za vrijeme Brijunske sjednice u travnju 1971. Barem se tako činilo u razdoblju prijelaza šezdesetih godina u sedamdesete. Procesi „razlaganja nacije“ odbačeni su i

⁵¹⁴ „In the socialist bloc, people and things exist only through their files. All our existence is in the hands of him who possesses files and is constituted by him who constructs them. Real people are but the reflection of their files (...) The masters of all the files are our masters, the silent fabricators of files – our creators“. Rumunjski komunist židovskoga podrijetla, potom politički zatvorenik Belu Zilber, cit. prema Katherine Verdery, *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (Budimpešta; New York: Central European University Press, 2014), 64.

⁵¹⁵ „Izlaganje predsjednice CK SKH Savke Dabčević-Kučar na temu 'Neka aktuelna politička pitanja' na Desetoj sjednici CK SKH, 15. siječnja 1970.“, *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, ur. Tatjana Šarić (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 83.

službeno kao krajnje retrogradni, ali su se problemi javljali u raznolikim pokušajima poništavanja tih procesa republičkih političkih i intelektualnih elita.

„Birokratska predstava o društvu“ koju je Partija normirala i koju Savka Dabčević Kučar kritizira, pripadala je minulomu vremenu, neovisno o grčevitomu i ustrajnomu otporu koji će konačno prevladati. Šegedinov je *Izdajnik* uvjerljivo očitao onovremeni puls naroda koji je počeo postavljati teška pitanja o nacionalnomu identitetu, o svojoj prošlosti i budućnosti, kao što je *Izdajnikova* neumrla tragična junakinja bila „i Hrvatica i Jugoslavenka, jer to je prirodno“.⁵¹⁶ Istovremeno se jedna nacionalna, republička Partija premetnula u tumača i predvodnika jugoslavenske reforme – suočivši se s podijeljenim reakcijama u ostatku Jugoslavije. Ovo potpoglavlje koncentrira se ponajviše na analizu dvaju aspekata iz političkoga života Hrvatske i Jugoslavije toga razdoblja, u kojima je Dabčević Kučar imala istaknuto mjesto: u kontekstu Desete sjednice, njezinih odjeka i reakcija početkom i na proljeće 1970. godine, i u kontekstu tzv. „(špijunske) afere“ na proljeće 1971. U obama će, osim iznimne uloge predsjednice hrvatske Partije, važno mjesto zauzimati odnos prema javnosti i samomu hrvatskom društvu.

Sastanci na vrhu hrvatske Partije neposredno nakon Desete sjednice, poglavito sjednice Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a, otkrivaju polet za „ofenzivno“ djelovanje zahvaljujući momentumu koji je omogućila sama javnost rada SK-a i ustanovljeno „jedinstvo“. Otklanjana je „mora“ koja se bila nadvila ne samo nad konspirativnost partijske aktivnosti nego i nad svekoliko javno djelovanje u Hrvatskoj i izvan nje. Izbjegavanjem svođenja pokrenute problematike na neposredni povod, odnosno djelovanje Miloša Žanka – kao i na sve „male Žanke“ koje svaka sredina ima te uopće sprječavanje „da svako ne traži svog Žanka“ – Partija je nastojala iskoristiti trenutak u kojem ju je djelomično i iznenadila reakcija na „politički vrlo oštro“ postavljanje problema Desetom sjednicom. Kako ne bi bilo nejasnoća u vezi s nadležnošću nad svim javnim poslovima, nije se najavljivalo ili naziralo moguće povlačenje Partije.

Štoviše, jačanje reformnoga djelovanja značilo je prvenstveno jačanje uloge Partije u tim procesima, ali i jačanje same Jugoslavije.⁵¹⁷ Ipak se ponajprije pozivalo na „konsolidaciju Saveza komunista Hrvatske“.⁵¹⁸ Isticanje potrebe „diferenciranja u SK i društvu“ odnosilo se na potrebu

⁵¹⁶ Petar Šegedin, *Izdajnik* (Zagreb: Matica hrvatska, 1993), 25.

⁵¹⁷ Usp. „Stenografski zapisnik sa sjednice Izvršnoga komiteta CK SKH održane 19. I 1970. u Zagrebu“, u: *Deseta sjednica*, 178–198.

⁵¹⁸ HR-HDA-1220. CK SKH, Opći spisi, D-4032, Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa predsjednicima i sekretarima međuopćinskih konferencija SKH, predsjednicima općinskih konferencija i sekretarima općinskih komiteta SKH, održanog 20. siječnja 1970. godine u Zagrebu. Usp. *Deseta sjednica*, 266–272, 270.

razlučivanja podrške od otpora društveno-ekonomskoj reformi i, eufemistički izraženo ezopovskim jezikom, „oslobođanje“ od članstva u SK-u onih koji su pružali otpor reformi. Predsjednica CK-a, Savka Dabčević Kučar i opet je rezolutnije i otvorenije od drugih govornika na zatvorenim sjednicama partijskoga vrha u Hrvatskoj, naročito onih koji će se kasnije odlučiti obračunati s partijskim i drugim „proljećarima“, naglasila „vrlo široku podršku i SK (...) i naroda“. Osim „učvršćivanja organizacije SK“ i zahtjeva za konkretizacijom zadataka, poglavito na rješavanju privrednih problema, koji predstoje, ustvrdila je kako „bi na terenu i dugoročnije morali uzeti kurs na razjašnjavanju ovih pitanja nacionalnih odnosa sa klasne pozicije i kursa reforme postavljena na plenumu“.⁵¹⁹ Trenutne je aktivnosti smatrala „izvjesn[om] političk[om] mobilizacijom“ koje je trebalo pretvoriti „u konkretnu akciju“.⁵²⁰

Možda bez naročite znanstvene vrijednosti, ali svakako intrigantna je i crtica u kojoj je na jednom takvom partijskom sastanku na vrhu nakon Desete sjednice prenesena informacija s terena kako Miloš Žanko nije bio sasvim mentalno zdrav čovjek, odnosno „da je bolestan, da je histerik i sl.“⁵²¹ Usputna ali raširena primjedba podsjeća na svjedočanstvo splitske intelektualke Vinke Bulić, koja je u svoj privatni dnevnik za vrijeme Drugoga svjetskog rata pribilježila epizodu iz šire obitelji Žankovih. Životopisna je to scena s primjesom pokude i susramlja, kakve su i inače slike iz daljega obiteljskog kruga.

Naime, 21. srpnja 1942. došla je do Vinke Bulić pripovijest o tomu kako su rođaci Bulićevih, Žankovi, „pobjegli u partizane“:

(...) kako li su ovacije i veselje učinili partizani u Dinari ludom našem nećaku Žanku i njegovim dvama sinovima koji doduše nisu ludi al puni nesredjene frustracije i pobjegli, ne iz uvjerenja, već jer ih je tražila policija, onda sam odmah se uvjerila koja je ura tamo! Jadan paranoik koga li će sad optuživat da ga progoni – a sinovi koji neće da znadu za svoje dužnosti – kako li će se sad tamo snaći – jedno stoji – gladovanje im neće zadavat puno brige – gladovali su i kući uvijek...! Eto tako imamo sada ništa manje nego pet od roda u partizane. Sve tipovi jedan nesredjeniji od drugoga – svi sa nekom žicom abnormalnosti. Tako Tadija iz Žrnovnice, tri Žanka i mali Nikša koji nije htio učiti, a za koga je pok. Don Frane dosta novca potrošio. Svi fantaste...! Ipak ne vjerujem da oni koji ih vode su fantaste

⁵¹⁹ „Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske 21. I 1970“, u: *Deseta sjednica*, 200–247, 200.

⁵²⁰ „Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske 21. I 1970“, 201.

⁵²¹ „Stenografski zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SKH održane 19. I 1970. u Zagrebu“, 179.

već da dobro znadu šta hoće – a energija ovih fantasta dobro će im doći jer će to sigurno oni znati izrabiti. (...) ⁵²²

Fanatizam Miloša Žanka također je bio utemeljen u jasnim pretenzijama na vlast po starim partijskim navadama – dogmatizmu i primjeni represivnih mjera.

„Od vrha do baze“, tj. od Izvršnog komiteta CK-a SKH-a preko općinskih i međuopćinskih konferencija i općinskih komiteta do nižih partijskih foruma i svekolike „političke javnosti“ ⁵²³ – Deseta je sjednica uzburkala i hrvatsku Partiju i hrvatsku javnost. Isprva su se vodeći hrvatski komunisti zadovoljavali reakcijama „s terena“ poput onih kako su „napravili politički lješinu, a niste ljudsku lješinu“ ⁵²⁴. Potom će „vrlo pozitivna situacija u SR Hrvatskoj“ i „plebiscitarno“ odobravanje Desete sjednice iziskivati „vrlo široku aktivnost“ SKH-a na ostvarivanju otvorenih pitanja. ⁵²⁵ Odbačeni su „šovinizam“ (pojave „ekstremnog nacionalizma i šovinizma“) i unitarizam kao dvije strana iste, nacionalističke medalje – kako je to artikulirala Savka Dabčević Kučar u svojem izlaganju na Desetoj sjednici. Ali je, istovremeno, afirmacijom nacionalnoga pitanja i prokazivanjem „integralnoga jugoslavenstva“ kao nusproizvoda partijski vođenoga društvenog uređenja, otvorena „posljednja tabu tema“ na najvišem partijskom organu u Hrvatskoj. ⁵²⁶

Godinama nakon Osmoga kongresa, pojam „unitarizma“ i dalje je bio poprilično nepoznat u javnosti. Također je poprilično iznenađenje izazivalo i negiranje postojanja jugoslavenske socijalističke nacije, premda je do početka sedamdesetih taj proces stvaranja odavno trebao biti napušten. Stoga se – ponajprije zbog kašnjenja partijskoga vrha u komuniciranju ovih vlastitih prethodnih odluka – raspravu sada željelo što prije usmjeriti na samu reformu, radije nego na Žanka kao „fenomen“. Isto je tako trebalo postići „da nitko izvana ne može birati ni momenat, ni odredjivati dimenzije, niti nacionalizma, niti one borbe koju Savez komunista Hrvatske vodi“ ⁵²⁷. Svejedno je na terenu, i među građanima SRH-a i među članstvom

⁵²² HR-NSK, RARA-R7978 Osobni fond Vinka Bulić, Dnevnik A, I – V, III, 36.

⁵²³ HR-HDA-1220. CK SKH, Opći spisi, D-4032, Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa predsjednicima i sekretarima međuopćinskih konferencija SKH, predsjednicima općinskih konferencija i sekretarima općinskih komiteta SKH, održanog 20. siječnja 1970. godine u Zagrebu. Usp. *Deseta sjednica*, 266–272.

⁵²⁴ „Stenografski zapisnik sa sjednice Izvršnog komiteta CK SKH održane 19. I 1970. u Zagrebu“, 179.

⁵²⁵ HR-HDA-1220. CK SKH, Str. Pov. D-35, Ocjena situacije i aktualni zadaci poslije Desete sjednice Centralnog komiteta SKH / Bilješka sa proširenog sastanka Izvršnog komiteta 23. ožujka 1970. god./ . Usp. *Deseta sjednica*, 262–265, 262.

⁵²⁶ Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa predsjednicima..., 268.

⁵²⁷ Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa predsjednicima..., 269, 268.

SKH-a, vladalo izvanredno zanimanje za imenovanje „jakih birokratskih i unitarističkih snaga“ koje su stajale iza Žanka.

Prevladavajući pozitivan odjek Desete sjednice u političkoj, odnosno partijskoj javnosti diljem Hrvatske ipak otkriva zanimljive razlike u podršci rukovodstvu k pospješivanju ekonomskoga boljitka i dugoročnijemu bavljenju – umjesto nacionalizma za kojega prevladava mišljenje da ga u narodu nema – „problemima privrede“. Dok dijelovi Hrvatske koji su prosperirali od društvene i ekonomske reforme, primjerice otok Krk, naziru daljnji napredak, Vrlička je zagora i dalje oskudijevala u elementarnom u svojoj „nerazvijenosti i izoliranosti od svijeta“. Osim kašnjenja Partije u praćenju društvene stvarnosti, uočene su i smetnje u komunikaciji između „vrha“ i „baze“ te zadržavanje posebno onih osjetljivih informacija sve dok samo rukovodstvo ne zauzme odlučan stav. Dijelom se to može čitati kao kritika dugogodišnjega pažljivog Bakarićeva usmjeravanja „javnoga mnijenja“ u Hrvatskoj. Čini se kako je u reakcijama partijske javnosti najprisutnije naglašavanje potrebe realizacije privredne i društvene reforme i (više ili manje oportuno) smještanje problematike nacionalnih odnosa u „više sfere“, bilo da se radi o političkima ili kulturnima i znanstvenima.⁵²⁸

Mnogi su dionici političke javnosti u Hrvatskoj postavljali pitanja o tomu kakve su reakcije na Desetu sjednicu u drugim republikama, naročito s obzirom na to da je na Sjednici ustanovljena niska razina obaviještenosti o prilikama u Hrvatskoj. U suprotnosti s pozitivnim reakcijama na Desetu sjednicu u Hrvatskoj, svojevrsna „zavjera šutnje“ i masovnost negativnih reakcija u „ostatku Jugoslavije“ uvjetovat će postupno distanciranje i ojačavanje kritike metoda Desete sjednice i politike Dabčević Kučar od najvišega državno-partijskog vrha. Uostalom, SKH je uočio kako se „neslaganje sa stavovima i kursom Plenuma [izražava] šutnjom“.⁵²⁹ Hrvatska je Partija po svršetku Desete sjednice bila svjesna kako dosljedno provođenje te politike, kako je formulirano na proširenoj sjednici Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a, „u Srbiji će biti teško, u Bosni teže, a u Sloveniji najteže“.⁵³⁰ Teško je prenatglasiti simptomatičnost ove gradacije.

Posebno su prve reakcije iz Srbije bile intrigantne. Naročito su iz beogradskih učenijih krugova stizala tumačenja Desete sjednice kao dokaza kako je Federacija samo „servis“, dok su republike „konačne instance u našem političkom sistemu“, a kako je SKJ postao „federacija

⁵²⁸ HR-HDA-1220. CK SKH, Opći spisi, D-4026, Aktuelne teme. Reagiranja na X. sjednicu CK SKH, br. 7, 9, 17, 20, 21, 24, 26. Usp. Šarić, *Deseta sjednica*, 337–386.

⁵²⁹ Ocjena situacije i aktualni zadaci poslije Desete sjednice, 263.

⁵³⁰ „Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnoga komiteta CK SK Hrvatske 21. I 1970“, 222.

Partija“.⁵³¹ Osim općenita dojma kako je mnogo toga „prećutano“, promišljanja su išla od onoga kako su tvrdnjom da u Hrvatskoj „nema značajnih opasnosti od nacionalizma“ „smanjene šanse Saveza komunista Srbije u borbi sa srpskim nacionalizmom“ do onih koji su Žanka vidjeli kao „hrvatskoga Dobricu Ćosića“. Naime, „i taj čovek je ukazivao na jedan nacionalizam, do duše šiptarski, pa je stradao kao i Žanko“. S Univerziteta u Beogradu stići će i sasvim otvorena optužba kako Desetom sjednicom „potvrđeno je pravo Hrvata na nacionalizam“ i kako je to „direktno savezništvo sa nacionalistima“. Smanjenu agilnost srpskoga rukovodstva za suradnju s hrvatskim, stoga, treba promatrati i u svjetlu ovakvih kritika. Općenito se može primijetiti iskazivanje podrške Žanku među borcima i odobravanje među Srbima u Hrvatskoj, što je uvjetovalo gotovo komična pitanja o njegovoj stvarnoj nacionalnoj pripadnosti.⁵³²

Prema srbijanskim reakcijama s terena, „drug Bakarić“ je „bio realniji“ i „najumjereniji“, premda nejasan u izlaganju kao da „cela ova stvar ni dr Bakariću nije sasvim jasna“. Pojedini izvori pretpostavljali su kako je nejasnošću Bakarić „izbegao direktan duel u vezi sa pokrenutim pitanjem“. Neovisno o vrijednosnim sudovima, Savka Dabčević Kučar bila je „veoma jasna, naročito u završnoj reči“, no iako „veoma otvorena i na visini“, ipak „dosta oštra“ u nastupu na Desetoj sjednici. Nikezić je na marginama analize prvih reakcija prikupljenih po Srbiji zapisao kako Deseta sjednica kao sastanak sviju foruma u Hrvatskoj „pokazuje da [su] doveden[i] u pitanje linija, stavovi, ponašanje, autoritet“ hrvatskoga partijskog rukovodstva, prvenstveno od strane Žankove kampanje. Na temelju reakcija s terena iscertana je i strategija srbijanskoga reformnog rukovodstva: „novine – da se u centar [ne] stavi srpsko-hrvatski odnosi nego: a) otvaranje prema ostalim rep[ublikama] b) jasni u akcijama c) ne podrška ovome što su uradili, ali podrška da se izvuku na put d) na jug[oslavenskomu] forumu se mora reći (baš zato što tu mesto – zato nismo išli na srpski plenum)!“ . Nikezićevo dešifriranje ezopovskoga jezika u reakcijama s terena pokazuje kako je spomen „zabuna“ (zbunjenosti) u izvorima s „terena“ zapravo „ocena da u H[rvatskoj] prevladava nacionalizam“, dok umjesto „raspravljanja“, koje se navodi, „traže raščišćavanje“.⁵³³

„Zbunjenost“ odašiljanu iz Beograda i nekih drugih središta Jugoslavije hrvatska je Partija čitala, prema tumačenju Pere Pirkera, kao „stvarno [su] zbunjeni jer su već davno odvikli da se

⁵³¹ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 30, Prva reagovanja na X sednicu CK SK Hrvatske, 23. januara 1970. godine, 1.

⁵³² Usp. Prva reagovanja na X sednicu, 2-3, 4, 22, 25.

⁵³³ Prva reagovanja na X sednicu, 7, 8, 13, 14, 17, 25, 14, 13, 25.

tako krupni problemi tako javno, oštro i energično postavé“. Ali, „drugima je zbunjenost samo fasada, jer je bolje biti zbunjen i onda kroz zbunjenost interpretirati sve ono čime se ne slažu nego biti ovako decidirano protiv“. Možda se također radilo i o tomu da su određene sredine sada, potaknute istupom hrvatskoga partijskog rukovodstva na Desetoj sjednici, tražile sličnu odlučnost u djelovanjima vlastitih rukovodstava. Općenito, iskazana površnost razumijevanja problematike sa Sjednice u drugim republikama bila je praćena i time što „neki [mediji u drugim republikama] su dali jako malo prostora i vremena“ Desetoj sjednici.⁵³⁴

Jugoslavenski političko-partijski vrh u vlastitom se pozicioniranju oslanjao upravo na tu manjkavost u informiranju. Edvard Kardelj je, kao „glavni tužitelj na 'procesu' X. sjednici“, Dabčević Kućar i reformnomu hrvatskom rukovodstvu zamjerio preuzimanje inicijative za borbu protiv unitarizma, smatrajući da su oni time zadrli u područje nad kojim su Kardelj i SKJ imali ultimativnu nadležnost.⁵³⁵ Dva mjeseca nakon Desete sjednice, na sjednici proširenoga Izvršnog biroa SKJ-a na Brijunima, Kardeljeve optužbe za avangardizam hrvatskoga rukovodstva, pratile su i one za „liderstvo“.⁵³⁶ Donedavni predsjednik CK-a SKBiH-a, bosanski Srbin Cvijetin Mijatović kritizirao je „vrlo oštro“: „može li neki organ ili rukovodstvo jedne republike svojim odlukama stavljati, tako da kažem, pred gotov čin druge republike, ili federaciju, kada su te odluke politički [od] krupnog značaja za cijelu zemlju?“. Mijatović je nastavio: „Da li se mi, Savez komunista Jugoslavije, postupno razvijamo u šest samostalnih partija i neku labavu njihovu konfederaciju (...) Da li mi uopšte u Jugoslaviji idemo u neki državni sistem klasične buržoaske federacije“.⁵³⁷ Fabrikacije sa stenogramima sa sastanaka jugoslavenskoga vrha kojima se, zasigurno njegovom zaslugom, umanjivala Titova podrška hrvatskomu rukovodstvu, pokazali su kako je načelna Titova podrška kopnila. Ovisilo je to prvenstveno o reakcijama „u ostatku Jugoslavije“.

Premda je bio „u toku“, Titovo se prvotno odobravanje sve više pretvaralo u „kolebanje“, prijetnje i upozoravanje na djelovanje „izvana“. Jugoslavenski je vlastodržac u posljednjemu razdoblju života ionako bio „karikaturalno i groteskno“⁵³⁸ zainteresiran ponajprije za vlastitu

⁵³⁴ „Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske 21. I 1970“, 203, 207, 208.

⁵³⁵ Dabčević Kućar, '71, 807–808.

⁵³⁶ 39. sjednica proširenoga Izvršnog biroa SKJ-a na Brijunima 16–18. 3. 1970. Jovan Kesar, Đuro Bilbija i Nenad Stefanović, *Geneza maspoka u Hrvatskoj* (Beograd: Književne novine, 1990), 568–594.

⁵³⁷ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 574.

⁵³⁸ Ivo Banac, *Sedamdeset i proa: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 22–27.

moć, gradeći oštar rascjep između prikaza kao otrovnoga pauka s „upravo sklerozom i nezaježljivom željom za vlašću“ Koče Popovića i privida⁵³⁹ koji je u prevladavao posredstvom ukorijenjena kulta osobnosti. Titovi, ali i Kardeljevi, kontakti sa Žankom pred Desetu sjednicu donekle pojašnjavaju Titov stav nakon Desete sjednice. Naime, smatrao je kako Žanka „ne treba izbaciti iz Partije“ i kako je „dovoljno [izbaciti ga] iz CK“. Time je, prema mišljenju Savke Dabčević Kučar, Tito sve više „prao ruke“.⁵⁴⁰ Zapravo, starija je garda, pogotovo u vrhu vlasti, za razliku od mlađe, imala bolje razumijevanje Titova oportunizma.

Izdvajanje Kardeljeva kritičnoga izlaganja s Brijuna i slanje istoga u vojsku, gdje je prevladavao „duh unitarističkoga jugoslavenstva i srbovanje“, smatrala je Savka Dabčević Kučar, pokazale su kako je otpor Desetoj sjednici dolazio i izvan unitarističkoga tabora. Štoviše, kritici je sada bio sve skloniji i Vladimir Bakarić. Dabčević Kučar pripisivala je to Bakarićevom potpunom ovisnosti o Titu.⁵⁴¹ Bakarić je, prema mišljenju Mike Tripala, nakon Desete sjednice posumnjao u mogućnost provođenja reformi za koje se i sam zalagao, okrećući se stvaranju alternativnoga hrvatskog partijskog rukovodstva.⁵⁴² Bakarićevština, koja je sa špiljakovštinom ipak dijelila visoku razinu usklađenosti s Titovim promjenama političkoga i ideološkoga smjera, sadržavala je i oportunističku kolebljivost i nerijetko uklanjanje apstraktnim raspravama i izbjegavanjem jasnoga opredjeljenja. Mnogo prizemnija bila je dnevna politika u kojoj se Bakarić grčevito trudio održati balans međusobno isključivih interesa. Tako je njegovo političko djelovanje bilo uvjetovano srpskim nacionalizmom te se odlikovalo sustavnim, ponajviše preventivnim, popuštanjem unitarističkim (a zapravo, prema tumačenju Dabčević Kučar na Desetoj sjednici, nacionalističkim) pritiscima hrvatskih Srba. Strah od srpske reakcije na „spominjanje (a kamoli oživotvorenje) hrvatske državnosti“ upućivalo je na Bakarićevo preferiranje jugoslavenske države nauštrb stvarne republičke ravnopravnosti.⁵⁴³ U različitim je sredinama u Hrvatskoj nakon Desete sjednice prepoznato kako je djelovanje Miloša Žanka nagoviještalo opasnost od nacionalizma prvenstveno kao opasnost po hrvatske Srbe.⁵⁴⁴

⁵³⁹ Dušan Čkrebić, *Koča Popović – duboka ljudska tajna*, 3. izdanje (Beograd: Službeni glasnik, 2017), 280.

⁵⁴⁰ Kesar, Bilbija i Stefanović, *Geneza maspoka*, 594; Dabčević Kučar, '71, 149.

⁵⁴¹ Dabčević Kučar, '71, 808, 138.

⁵⁴² Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 117–118, 183.

⁵⁴³ Dabčević Kučar, '71, 140, 364–365.

⁵⁴⁴ Usp. npr. Aktuelne teme. Reagirana na X. sjednicu CK SKH, br. 7, 9, 17, 20, 21, 24, 26. Usp. *Deseta sjednica*, 337–386, 359.

S druge strane, uvećana popularnost „nekolicine mladih i odlučnih rukovodilaca“ ugrožavala je njegovo liderstvo u Hrvatskoj.⁵⁴⁵ Poznato „oratorstvo“ i „magnetizmom“ popularne sveučilišne profesorice Savke Dabčević Kučar postalo je prepoznatljivo pred milijunskim TV-auditorijem u izravnomu prijenosu Desete sjednice i na velikim okupljanjima na kojima se drže govori, poput „mitinga“.⁵⁴⁶ Njezini nastupi predstavljali su oštar kontrast nepristupačnomu Bakariću. Kod najisturenije trojice članova partijske vrhuške – Tita, Kardelja i Bakarića – iz analize se ne smije izostaviti element taštine koji je proizlazio iz (pred)ratnih uspjeha u Partiji i dugovječnosti vladavine. Osobna moć, na koju su sva trojica bili izuzetno osjetljivi, sve je više odnosila prevagu u odnosu na više ciljeve razvoja i prosperiteta jugoslavenske zajednice. Kako je samoupravljanje dolazilo na sklizak teren popuštanja partijske kontrole, tako je i smjena starije generacije rukovoditelja mlađima izazivala gotovo refleksan otpor onih kojima je razvoj događaja sve više sugerirao silazak s političke pozornice. Obrana *bilo kakve* Jugoslavije ostat će, stoga, trajan cilj najvišega partijskog i državnog vrha nakon konačnoga sloma reformizma 1971–1973. Otežana propusnost informacija o stvarnomu stanju u društvu i državi, koja je komunističkoj vlasti bio jedan od ključnih mehanizama održavanja (na) vlasti, podrivala je i osporavala svaku smislenu opoziciju.

Djelovanje i reakcije onih koje je Služba državne sigurnosti (SDS) za Hrvatsku nazivala skupno „neprijateljskim elementima“ – premda se više baveći onima koji „nastupaju sa šireg spektra pozicija – nacionalizma, separatizma i šovinizma, unitarizma i antisamoupravnih i birokratskih shvaćanja do IB-ovskih koncepcija“ nego onima koji su zaista sudjelovali „u ilegalnoj neprijateljskoj djelatnosti“ – dijelom se iscrpljivalo u isticanju vlastita prvenstva u pokretanju tema s Desete sjednice („nacionalisti, separatisti i šovinisti“).⁵⁴⁷ Dijelom se radilo o „bivšim IB-ovcima“, koji su ponajprije krivili rukovodstvo za „borbu za vlast“ i Savku Dabčević Kučar. Njezini su stavovi, primjerice, ocijenjeni „dvoličnim iznoseći da je s jedne strane pobornik bratstva i jedinstva, a da s druge strane raspiruje nacionalnu mržnju“. Stoga se pita „da li ona pretpostavlja dolazak zapadnih kapitalista da uspostave red u Jugoslaviji“, računajući ipak na „snagu IB-ovaca i raspoloženje naroda, koji će u slučaju potrebe tražiti pomoć od Rusa a ne od

⁵⁴⁵ Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 183 – 184.

⁵⁴⁶ Tvrtko Jakovina, „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“, *Časopis za suvremenu povijest* 35.1 (2003): 287–306; 297.

⁵⁴⁷ HR-HDA-1220. CK SKH, Izvršni komitet, str. pov., br. 295/70, k. 44, Informacija o aktivnosti i reagiranjima „neprijateljskih elemenata“ u vezi X sjednice CK SKH [Službe državne sigurnosti za Hrvatsku]. Usp. Šarić, *Deseta sjednica*, 400–409.

kapitalista“.⁵⁴⁸ U istomu dokumentu SDS-a za Hrvatsku predstavljeno je i zanimanje američkoga konzulata za niz pitanja u vezi sa „slučajem Žanko“ i prije Desete sjednice, poput onoga „kako u Hrvatskoj kotira drugarica Savka Dabčević-Kučar“, i koji je krajnji cilj hrvatskoga rukovodstva: „priklanjanje Zapadu ili formiranje samostalne komunističke države“.⁵⁴⁹

Radeći ili djelujući upravo na Zapadu, dio hrvatske emigracije bio je posvećen i ideji stvaranja samostalne hrvatske države. Uloga hrvatske političke emigracije, koja nije imala ni pristup, a ni izravan utjecaj na jugoslavensku političku scenu, ipak je od proljeća 1970. dovedena u odnos prema Desetoj sjednici. U reakcijama jednoga njezina dijela – okvalificiranoga kao pravi primjer „neprijateljske djelatnosti“ jer se, prema tumačenju SDS-a, radilo o „organiziranom ilegalnom neprijateljskom radu“ koji je ugrožavao samu državu – uočljiva je tendencija usmjeravanja pozitivnih reakcija emigracije na Desetu sjednicu i uspostavljanje kontakata s hrvatskim partijskim rukovodstvom.⁵⁵⁰ S obzirom na kasniji razvoj događaja u konstruiranju odnosa hrvatskoga rukovodstva i političke emigracije, ne treba odbaciti angažiranost same Službe u selekciji ili čak i plasiranju ovakvih interpretacija.

Konačno, Jugoslavija ne samo što je bila prva među komunističkim zemljama Istočne Europe u korištenju izvansudskih ubojstava pod državnim patronatom protiv emigranata nego je jugoslavenskomu vodstvu upravo hrvatska emigracija predstavljala najveću opasnost.⁵⁵¹ Opreznost u analizi odnosa jugoslavenske službe prema hrvatskoj emigraciji – poglavito kada se koristi arhivska građa tih istih službi⁵⁵² – sugerira i primjer usporedbe dvaju dokumenata hrvatske i savezne sigurnosne službe nakon Desete sjednice. Moguće je uočiti kako je tumačenje djelovanja hrvatske političke emigracije „napredovalo“ od informacije SDS-a za Hrvatsku neposredno nakon Sjednice do one koja se na nju sasvim oslanjala, naime informacije Saveznoga Sekretarijata za unutrašnje poslove (SUP) iz travnja. Od tvrdnje kako „ne raspolažemo s dovoljno informacija da bi bili u stanju izložiti osnovne karakteristike reagiranja. Međjutim, neka od lica...“ dospjelo se do tumačenja kako „većina je jedinstvena u gledanju“, tj. pozitivnoj ocjeni Sjednice i sugestiji kontakata s CK-om SKH-a.⁵⁵³

⁵⁴⁸ Informacija o aktivnosti i reagiranjima „neprijateljskih elemenata“, 405.

⁵⁴⁹ Informacija o aktivnosti i reagiranjima „neprijateljskih elemenata“, 406–407.

⁵⁵⁰ Informacija o aktivnosti i reagiranjima „neprijateljskih elemenata“, 404.

⁵⁵¹ Christian Axboe Nielsen, *Jugoslavija i politička ubojstva. Povijest i posljedice Titova rata protiv emigracije*. S engleskoga preveo Damir Biličić (Zagreb: Profil, 2022), 15, 23.

⁵⁵² Usp. Katherine Verdery, *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police* (Budimpešta; New York: Central European University Press, 2014).

⁵⁵³ HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, šifra 4.07. Usp. *Deseta sjednica*, 414–430, 421.

Nadalje, djelovanje emigracije i njezin utjecaj na stanje u Hrvatskoj potencirani su se i prije Desete sjednice, naročito u obavještajnim krugovima u saveznomu *centru*. U jeku Žankovljevih članaka uspostavljena je korelacija između raznih obavještajnih službi koje navodno financiraju „ustaške“ časopise u inozemstvu, dok hrvatsko partijsko rukovodstvo financira „proustaške“ u zemlji. Kao sasvim otvoreno i prijeteće za hrvatsku Partiju, stanje u Hrvatskoj predstavljano je kao „val tog ustaštva i tog nacionalističkog divljanja“, a samo rukovodstvo kao „slabačko, nejačko i politički nezrelo ili (...) nacionalistički obojeno /valjda proustaško/“.⁵⁵⁴ Konačno, na hrvatsku je političku „neprijateljsku emigraciju“ izravno prvi prstom upro upravo Vladimir Bakarić na Desetoj sjednici, posvećujući joj značajan prostor u svojem nevelikom izlaganju. Bakarić je tada ustvrdio kako „Hrvatsku još nešto karakterizira. Ona ima najveću i najgoru emigraciju“.⁵⁵⁵ Izvršni komitet SKH-a realističnije je ustvrdio kako borba protiv „ustaških, četničkih, informbiroovskih ili drugih emigrantskih grupa i grupacija koje izdašno koriste razne obavještajne službe“ zahtijeva „mnogo više sistema, pažljivosti, organiziranosti i koordinacije u radu“ u praćenju djelovanja emigracije.⁵⁵⁶

Zbog, nekad i višedesetljetne, odsutnosti iz jugoslavenske stvarnosti, hrvatska je politička emigracija imala suženo razumijevanje dosega i limita zalaganja za hrvatske nacionalne interese i kritike jugoslavenskoga političkog i društvenog uređenja. Tek su pronicljiviji među emigrantskim intelektualcima umjeli razlučiti, ponekad i suptilne, tendencije koje je otvaralo novo, mlađe rukovodstvo vođeno Savkom Dabčević Kučar.⁵⁵⁷ To je više bio problem samoga staljinističkog, birokratskoga i centralističkoga naslijeđa socijalističke Jugoslavije, koje se teško demokratiziralo i liberaliziralo, negoli same emigracije. Možda najintrigantniji primjer kritike dolazio je iz Zapadne Njemačke, od Hrvatskoga narodnog odbora (HNO) dr. Branimira (Branka) Jelića i časopisa *Hrvatska država*.

Kružok ovoga prijeratnoga emigranta (emigrirao početkom 1929. godine) usvojio je sredinom šezdesetih godina strateški inovativan pristup odbacivanjem antikomunizma i usvajanjem prosovjetske orijentacije.⁵⁵⁸ Stoga se o njegovu angažmanu nakon Desete sjednice ne

⁵⁵⁴ HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Izlaganje dr. Savka Dabčević Kučar, 11.

⁵⁵⁵ „Izlaganje Vladimira Bakarića na Desetoj sjednici“, 158.

⁵⁵⁶ HR-HDA-1220. CK SKH, Str. Pov. D-35, Ocjena situacije i aktualni zadaci poslije Desete sjednice Centralnog komiteta SKH /Bilješka sa proširenog sastanka Izvršnog komiteta 23. ožujka 1970. god./ . Usp. Šarić, *Deseta sjednica*, 262–265, 263.

⁵⁵⁷ Wollfy Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 399–401, passim.

⁵⁵⁸ Banac, *Sedamdeset i prva*, 86–87.

može govoriti tek kao o reakciji na novonastalu situaciju u kojoj je Sjednica „naišla na najveći prihvat u širokim narodnim slojevima“.⁵⁵⁹ U pokušajima ostvarivanja suradnje i nametanja dijaloga hrvatskomu partijskom vrhu, zarad borbe za hrvatske nacionalne interese, Jelić šalje i pismo Vladimiru Bakariću, nudeći se kao predstavnik cjelokupne hrvatske političke emigracije, premda to nije bio. Iako on sam vjerojatno i nije djelovao kao ekspozitura sovjetske obavještajne službe, a u određenom smislu ni jedne od jugoslavenskih službi, izgledno je kako je djelovanje Jelića i HNO-a,⁵⁶⁰ u svjetlu kasnijih događaja, bilo u namjeri opstruiranja hrvatskoga partijskog rukovodstva.⁵⁶¹

Ocjena Desete sjednice u emigraciji, pa i onoj radikalnijom, nije bila presudna već je poslužila kao argument protivnicima namjera zaoštavanja unutarnjega jugoslavenskog sukoba od siječnja 1970. Upravo će odjeci Desete sjednice u drugim republikama nadglasati zahtjeve same sjednice. Reperkusije hrvatskih nastojanja samom sjednicom izazvali su nemir u tumačenjima kako su hrvatski zahtjevi jamačno prelazili granice vlastite republike i time vlastite nadležnosti. Stavovi republičkih i pokrajinskih predstavnika prema hrvatskomu partijskom rukovodstvu Savke Dabčević Kučar produbit će krizu. Odnosi sa srbijanskim rukovodstvom Marka Nikezića i Latinke Perović od susreta pred Desetu sjednicu nisu ostavljali prostore iluzijama o mogućnostima stvaranja tzv. „liberalne koalicije“.⁵⁶² Na prosinačkom sastanku te 1969. godine⁵⁶³ srbijansko je rukovodstvo branilo vlastite pozicije, prikazane kao tobože općejugoslavenske, izbjegavanjem svođenja problematike na teren „hrvatsko-srpskoga sporazumaštva“, što je evociralo povijesni Sporazum Cvetković-Maček. Ustrajno prosljeđivanje zahtjeva Dabčević Kučar, naročito onih ekonomske prirode, na saveznu razinu⁵⁶⁴ – premda svjesni kako je ondje osiguran *status quo* preglasavanjem Hrvatske – svjedočilo je tomu kako je srbijansko rukovodstvo ostalo ukopano u poziciju „obrane Jugoslavije“.

⁵⁵⁹ HR-HDA-1220. CK SKH, Opći spisi, D-4092, Reagiranje jednog dijela emigrantske štampe na Deseti plenum CK SK Hrvatske /Pripremio Zavod za migracije i narodnosti/. Usp. Šarić, *Deseta sjednica*, 468–472.

⁵⁶⁰ Usp. Krašić, „Hrvatski narodni odbor“, u: *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, 139–207.

⁵⁶¹ Banac, *Sedamdeset i prva*, 90.

⁵⁶² Usp. Milivoj Bešlin, *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, knjiga 1 (Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2022), 280.

⁵⁶³ HR-HDA-1220-CK SKH-Predsjedništvo, Magnetofonski zapisnik s razgovora delegacija SR Srbije i SR Hrvatske u Zagrebu [16. 12. 1969].

⁵⁶⁴ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, drugo izdanje (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 127.

Načelna podrška ili, radije, izostanak otvorene opozicije srbijanskoga partijskog rukovodstva bila je uvjetovana ponajprije oportunistom srbijanskih komunista: „Posle X sednice CK SKH verovatno bi bilo nerealno i nekorisno da je Srbija bila sama protiv određenih vidova, određenih političkih crta X sednice“. Premda su pitanja pokrenuta na Desetoj sjednici smatrana ispravnima, jer „materijalni problemi nisu izmišljeni“, veći je problem bio „na koji način“ je to učinjeno. Naime, Nikezić je zamjerio rukovodstvu SKH-a, a vjerojatno ponajprije Savki Dabčević Kučar, kojoj će u postkarađorđevsko vrijeme biti prilijepljena optužba za „liderstvo“ i „avangardizam“: „Možda je isključivi avangardistički pečat smetao, da ne bude razumevanja da su to širi problemi jugoslavenski, a ne samo hrvatski“.⁵⁶⁵ Ili se i ovdje radilo prije o optužbi za nacionalizam?

Za razliku od hipoteke ustaštva koja se ne može imputirati vrhu hrvatskih komunista, uz sav onovremeni napor protivnika da se „nepostojeća tema ustaštva u Hrvatskoj“ dokaže, srbijansko je rukovodstvo hipoteku centralizma, možda, retorički „nepovratno skidalo“⁵⁶⁶ zagovaranjem reformi, ali se nije namjeravalo osloboditi za Srbiju pozitivnih tekovina centralističkoga uređenja Jugoslavije. Odlučno Nikezićevo odbijanje kako je Srbija prosperirala od domaćinstva jugoslavenske države i federacije bilo je krajnje neuvjerljivo. Jasno je to i iz njegova izdvajanja glavne opasnosti i za jugoslavenske demokratizacijske procese, pa i za samo reformno srbijansko rukovodstvo u „udruživanj[u] nacionalizma i tendencija ka državnom socijalizmu“ u Srbiji⁵⁶⁷. Pogotovo su konzervativci u vrhu srbijanske Partije i same države, svikli na Bakarićeve bravure o jedinstvu, morali Desetu sjednicu i novo hrvatsko rukovodstvo vidjeti kao prijetnju koju je valjalo svladati.⁵⁶⁸ Nešto kasnije će se pojaviti otvoreniji i konkretniji prijedlozi o tomu kako to i učiniti – primjerice, upotrebom sile.⁵⁶⁹ Za razliku od tvrdih dogmatika koji su im predstavljali izazov u matičnoj republici, srbijansko je reformno rukovodstvo prigrlilo daleko oportuniju strategiju oslanjanja na protok vremena koje će učiniti svoje. Protiv vlastitih

⁵⁶⁵ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 12, Izlaganje M. Nikezića na proširenoj sednici Sekretarijata CK SK Srbije 11. XII. 1971, 31/1.

⁵⁶⁶ Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 282.

⁵⁶⁷ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 5, Izlaganje druga Nikezića na sednici Predsedništva CK SKJ – 10. IV. 1969. god, 7/4.

⁵⁶⁸ HR-HDA-1002 OF Vladimir Bakarić, Rukopisna ostavština dr. V. Bakarića, k. 25, 3. 2. 1968, Stenografski zapisnik sa sastanka jednog dijela Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske, održanog 6. lipnja 1968. g; SR-DAS-CK SKS-Sekretarijat CK SKS, k. 102, Stenografske beleške sa sednice Sekretarijata CK SK Srbije [21. 1. 1970].

⁵⁶⁹ SR-DAS-CK SKS-Centralni komitet SKS, k. 94, Stenografske beleške sa sastanka članova Saveta federacije iz Srbije [12. 4. 1971].

nacionalnih interesa nisu namjeravali ići, neovisno o tomu kako su hrvatske zahtjeve nemušto prikazivali pritiskom na hrvatsko-srpski dogovor.

U borbi za ostvarivanje nacionalnih interesa krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih srbijansko reformno rukovodstvo zasigurno nije zaostajalo za drugim partijskim i državnim instancama političke vlasti. Štoviše, sam je Marko Nikezić na zatvorenomu partijskom sastanku znao priznati – premda je iskaz brisan iz stenograma – kako „svaka republika bi mogla imati neki interes, pa i mi da neku vrpcu odande izvučemo“.⁵⁷⁰ Odlučno Nikezićovo odbijanje kako je Srbija više od drugih prosperirala od domaćinstva jugoslavenske države i saveznoga središta bilo je krajnje neuvjerljivo. Unatoč određenim naporima da se hrvatskomu reformnom rukovodstvu pripišu namjere sklapanja svojevrsnoga „sporazuma“ isključivo sa Srbijom,⁵⁷¹ stav CK-a SKH-a u predvečerje Desete sjednice bio je kako „ističući stavove o potrebi sporazum[i]jevanja Srba i Hrvata odnosno centara Beograda i Zagreba ignoriraju se stvarni interesi ne samo Srba i Hrvata nego i ostalih narodnosti u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i čitavoj Jugoslaviji“.⁵⁷² Reakcija je to na tzv. *Promemoriju o nekim fundamentalnim pitanjima srpskog naroda u SR Hrvatskoj*,⁵⁷³ koju je CK SKH čitao kao vlastitu i kritiku političkih institucija u Hrvatskoj kako bi se Srbi u Hrvatskoj, promjenama ustava, konstituirali u „samostalnog subjekta političkoga života [u Hrvatskoj]“.⁵⁷⁴ Ono što se jest nametalo je dotada potiskivana rasprava o ne toliko različitim koliko međusobno isključivim interesima republika unutar federacije.

Neposredno nakon Desete sjednice, u zahtjevu za konkretizacijom djelovanja hrvatske Partije, Savka Dabčević Kučar jasno izdvaja kao cilj svojega rukovodstva „šire povezivanje sa socijalističkim snagama izvan Hrvatske“. Objašnjava to činjenicom kako je „stepen našeg poznavanja, situacije i problema u republikama izvan Hrvatske relativno malen, a možda je još manji ili isto tako malen i stepen poznavanja problematike iz Hrvatske u drugim republikama“. S obzirom na to, teško je govoriti o „sporazumaštvu“ hrvatskoga rukovodstva jer je predsjednica CK-a SKH-a naglašavala upravo „zajedničk[e] napor[e] za brži razvoj samoupravnog socijalizma

⁵⁷⁰ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 4, Stenogram sa sastanka kod druga Bojanića i D. Markovića – 10. IX 1969. godine, 7/7 MP.

⁵⁷¹ Bešlin, *Ideja moderne Srbije*, 282, 288.

⁵⁷² HR-HDA-CK SKH-D DOK-3967 I, II, III, k. 338, Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 15.

⁵⁷³ Potrebno je dodatno istraživanje o sadržaju i namjerama te recepciji ovoga dokumenta.

⁵⁷⁴ Informacija o djelovanju Centralnog komiteta SKH u oblasti nacionalnih odnosa, 15.

i provodjenje reforme u Jugoslaviji“, predlažući konkretne mjere poput više komunikacije, neposrednih kontakata, istupa, intervjua i razgovora u drugim republikama.⁵⁷⁵

Politika Desete sjednice obilježit će cjelokupno razdoblje do pada reformnoga rukovodstva u Hrvatskoj krajem 1971. Izdvajanje unitarizma kao uzroka krizi jugoslavenske države u ekonomskom, ali i političkomu smislu dovest će Savku Dabčević Kučar do zaključaka o potrebi mobilizacije „svih snaga“ na iskorjenjivanju unitarizma, pa i kao *uzroka* „separatizma, šovinizma ili drugih reakcionarnih oblika“.⁵⁷⁶ U „opreznoj bakarićevskoj zabiti nakon pada Rankovića“⁵⁷⁷ konačno je prepoznat potencijal hrvatskoga društva. Smatrajući kako unitariste nije teško prepoznati u raspravama, primijetila je važnu novinu ovoga razdoblja: „Doduše, neće za sebe reći da su, na primjer, unitaristi (...) oni neće jasno reći da su protivnici ovoga kursa i to neće reći ne zato što se boje partijskog rukovodstva, nego zato što se boje raspoloženja naroda“.⁵⁷⁸ Uostalom, premda nesumnjivo bizarno, veliko je pitanje bi li „narod u mimohodu na zagrebačkom Trgu Republike“ zaista pljuvao na uvećane fotografije autora *Deklaracije* da ih je netko, po zahtjevu Miloša Žanka, tamo i postavio još 1967.⁵⁷⁹ Za razliku od Žanka, Bakarić je toga bio sasvim svjestan.

Deseta sjednica CK-a SKH-a pospjela je političku i operativnu samostalnost hrvatskoga reformnog rukovodstva te „prekinula s politikom ritualnog ponavljanja onog što je zaključilo jugoslavensko vodstvo“.⁵⁸⁰ U mnogočemu bila je programatsko uporište „proljećarskih snova“ raznorodnoga hrvatskog nacionalno-reformnog pokreta, istih onih koji su neminovno morali doći u koliziju s „jugoslavenskom stvarnošću“. Reakcije „ostatka Jugoslavije“ nisu na takav presedan niti mogle biti mlake. Predsjednik CK-a SK-a Srbije Marko Nikezić složio se s domaćinima u Sarajevu kako „se sve ne svodi na čiste račune“ zamršenih republičkih odnosa, podilazeći bosanskohercegovačkim brigama koje su se uvećavale novom politikom njihova zapadnog susjeda. Nikezić je ipak morao pribjeći paternalizmu, tvrdeći kako od „čistih računa“ ipak treba početi: „Od disproporcija u ekonomskom razvoju mi ne smatramo da će nas čisti računi

⁵⁷⁵ „Stenografski zapisnik sa proširene sjednice Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske 21. I 1970“, u: *Deseta sjednica*, 200–247, 201, 202.

⁵⁷⁶ „S kim i protiv koga“, *NIN* 1058 (18. 4. 1971): 9–10.

⁵⁷⁷ Sintagma iz: Banac, *Sedamdeset i proa*, 13.

⁵⁷⁸ „S kim i protiv koga“, 10.

⁵⁷⁹ *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije*, 3. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, prir. Jelena Hekman (Zagreb: Matica hrvatska, 1997), 141.

⁵⁸⁰ Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006), 437.

tajno obezbediti. Te disproporcije su zakoniti pratilac ekonomskog napretka“. Produktivnost rada koja je trebala biti cilj svake ekonomske djelatnosti bila je otežana „od jednog drugog birokratizma zaostaliye vrste, od neizmenjene grupne i pojedinačne vlasti nekompetentnih ljudi“. ⁵⁸¹ S obzirom na to kako su reformni ekonomski postulati dosada već priskrbili barem minimalni općejugoslavenski konsenzus, diskreditaciju hrvatskoga rukovodstva valjalo je radije izvesti s ideoloških pozicija.

Možda i najveća afera hrvatske socijalističke povijesti – u hrvatskoj historiografiji poznatija jednostavno kao „afera“ – trajala je od jeseni 1970. da bi svoju kulminaciju doživjela na proljeće 1971. godine. Savka Dabčević Kučar smatrala je aferu „velikom urotom“ koja je bila „namještaljka hrvatskom vodstvu“ u maniri socijalističkih montiranih procesa. ⁵⁸² Prepoznajući kako su krajem šezdesetih godina odnosi Sovjeta i jugoslavenskoga vodstva bili ozbiljno narušeni tzv. Brežnjevljevom doktrinom, hrvatski je emigrantski prvak Branko Jelić ⁵⁸³ iz Zapadnoga Berlina ustrajno tragao za rješavanjem hrvatskoga pitanja na Istoku. Svojevrsna hrvatska emigrantska *Ostpolitik* predsjednika Hrvatskoga narodnog odbora (HNO), koja se predstavljala kao skladna nadopuna one Brandtove, u konačnici se uspjela nametnuti kao sudionik, premda zakulisni, jugoslavenske političke scene. Tvrdnje kako Jelić i njegova skupina ostvaruju kontakte sa sovjetskim, ali i drugim istočnoeuropskim dužnosnicima i pripadnicima obavještajnih službi ustrajno je plasirao on sam. Za hrvatsko je reformno partijsko vodstvo možda i kontroverznija od teze kako Jelićeva skupina ima odobrenje sovjetskoga vrha bila je ona kako u tomu ima podršku i „opunomoćenje nekih članova CK SK Hrvatske“. ⁵⁸⁴

Nakon Desete sjednice, i prije otvorenoga pisma Bakariću, Jelić je prvoga čovjeka hrvatskih komunista smatrao „Titov[om] kreatur[om], karijerist[om]“ i „glasom režima“, ostavljajući tek nešto više mogućnosti Savki Dabčević Kučar da je kao „pametna komunistkinja“

⁵⁸¹ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 7, Izlaganje M. Nikezića na sastanku republičkog aktiva SR BiH 11. XII. 1970 god.; Magnetofonski snimak sa razgovora političkog aktiva u Sarajevu sa drugom Markom Nikezićem, 2, 4, 8.

⁵⁸² Dabčević Kučar, '71, 483–484.

⁵⁸³ O dr. Branimiru Branku Jeliću i Hrvatskomu narodnom odboru te njihovoj umiješanosti u „afere“, vidjeti: Woffy Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija* (Zagreb: Školska knjiga, 2018), 139–207, passim; Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 86–121; Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2003); Jere Jareb, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića* (Chicago: Hrvatska franjevačka tiskara, 1982).

⁵⁸⁴ Banac, *Sedamdeset i prva*, 88–89; Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, 173–175.

pored marksističke dijalektike ipak prešutjela ono što je zapravo mislila.⁵⁸⁵ Bez naročitih izgleda da zaista ostvari kontakt s hrvatskih rukovodstvom, Jelićevo pismo upućeno Dabčević Kučar prije dolaska američkoga predsjednika Nixona u Jugoslaviju podcrtalo je njegove namjere diskreditiranja reformnoga vodstva hrvatskih komunista. Kao ključan pogonski motor Jelićeve prosovjetske politike i same afere nadaje se izvjesni Velimir Tomulić, urednik HNO-ova časopisa *Hrvatske države*.⁵⁸⁶ Pokušaji osvjetljivanja njegove uloge i namjera nisu konačni, kao ni to je li bio suradnik jugoslavenskih ili nekih drugih obavještajnih službi. Neprijeporno je jedino to kako će njegovo djelovanje za hrvatsko reformno rukovodstvo Dabčević Kučar imati tragične i dalekosežne posljedice jer je vodstvo jedva izbjeglo smjenu u travnju 1971. Analiza Tomulićeva dosjea također ide u prilog tumačenjima o nekoordiniranosti jugoslavenskih službi, kao jednomu od preduvjeta za stvaranje afere na proljeće 1971. godine, ali i za analizu „pozadine“ koja je neminovno utjecala na političku zbilju Jugoslavije.

Konstrukcija dosjea političke policije ovisila je o konspirativnosti različitih čimbenika u obavještajnom sazviježđu, riječju o kompartmentalizaciji djelovanja koja je potkrepljivala tajnost kao temeljno obilježje sustava. Također, puka proizvodnja informacija barem je djelomično bila vezana i uz samu prirodu komunističkih režima, koji su efikasnost podređivali potrebama plana, kvalitetu kvantiteti, proizvodeći trajavim radom velike količine pisane dokumentacije slabe vrijednosti.⁵⁸⁷ Konačno, uvid u dosjee ne omogućava sasvim i uvid u točnost povijesne zbilje, odnosno utvrđivanje istine *post festum*. Štoviše, svrha samoga formiranja dosjea nije ni tada nužno bila u istinitosti navoda koliko u izvođenju dokaznoga postupka protiv osumnjičenoga. Radije, dosjeima se ponajprije konstruirao sam „neprijatelj“ režima.

Prema pismima sačuvanima u dosjeu 232458 hrvatske republičke Službe državne sigurnosti, Zagrepčanin Velimir Tomulić već je kao gimnazijalac izražavao fascinaciju Sovjetskim Savezom. Štoviše, pismo iz „bratske Jugoslavije“ naslovio je devetnaestogodišnji Tomulić na samoga Nikitu Hruščova, čiju političku „dinamičnost“ hvali krajem 1961. godine.⁵⁸⁸ Malko ga požurujući u odgovoru, Tomulić se nadao kako će mu Hruščov pripomoći u poblizemu upoznavanju stvarnosti „herojskoga“ sovjetskog naroda za vrijeme nadolazećih školskih

⁵⁸⁵ „Bacanje praha u oči Hrvatskom Narodu“, *Hrvatska država* 179 (siječanj – veljača 1970): 1–2; „Otvoreno pismo B. Jelića Bakariću“, *Hrvatska država* 180 (veljača – ožujak 1970): 1–2; cit. u: Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, 144–145.

⁵⁸⁶ Banac, *Sedamdeset i prva*, 90, 91–92; Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, 170–174.

⁵⁸⁷ Verdery, *Secrets and Truths*, 73, *passim*.

⁵⁸⁸ HR-HDA-1561. SDS RSUP SRH, dosje br. 232458 (Velimir Tomulić), 102.

praznika.⁵⁸⁹ Ne vidjevši zemlju „miroljubive koegzistencije“, SSSR, ni do sljedećih praznika, a vjerujući „da će uskoro postati komunist“, Tomulić piše i sovjetskomu veleposlanstvu u Beogradu. Pisao je i predstavništvu DDR-a, simpatizirajući i „njihovu borbu za istinsku demokraciju i njihov put u socijalizam“.⁵⁹⁰ Prema svojem obavještajnom dosjeu, ovaj student „političkih nauka“, prava, „žurnalistike“, „trgovac antikvitetima“ i onda „privatni poduzetnik“, sličnom se proaktivnošću u nekoliko godina „nacionalističke euforije“⁵⁹¹ u inozemstvu pokušao nametnuti jednim od propagatora prokomunističkoga secesionizma⁵⁹² među hrvatskom političkom, i sve brojnijom ekonomskom, emigracijom.

Je li sukreiranje državotvornoga političkog rješenja za hrvatsko nacionalno pitanje u Jugoslaviji na Istoku bilo tek inscenacija kojom su Tomulićeve beskrupulozna asertivnost i operativna fleksibilnost najefikasnije mogle biti iskorištene (u kakve god trenutne svrhe), i uz pomoć kojih je očito sudjelovao⁵⁹³ u zamršenim mrežama (protu)obavještajnih djelatnosti koje su krajem 1960-ih i ranih 1970-ih presijecale Berlin? Je li Tomulić zaista poslužio tamošnjemu vodstvu hrvatske političke emigracije kao „oficir za vezu“ sa Sovjetima, pa makar i kao preuveličana, ali ideološki podatnija veza iskorištena u promotivne svrhe? Je li Tomulićevim aktivnostima upravljala jugoslavenska, sovjetska, ili pak američka služba u namjeri ideološke i političke diskvalifikacije hrvatskoga rukovodstva i/li stvaranja alternative titoističkim vodstvima

⁵⁸⁹ Dosje Tomulić Velimir, 100.

⁵⁹⁰ Dosje Velimir Tomulić, 96, 95. [29. 3. 1963]

⁵⁹¹ Misli se na hrvatski nacionalno-reformni pokret u širem smislu. [RSUP SDS SRH. Centar Zagreb. 21. 5. 1973. Informacija br. 134.] Dosje Velimir Tomulić, 51.

⁵⁹² Stvaranja „neovisne“ Hrvatske kao moskovskoga satelita izvan Jugoslavije doima se kao tek jedna od državotvornih konceptualizacija u kontekstu Tomulićeva djelovanja. Prema jednom izvješću iz 1970. godine, Tomulić je „nakon kratkog vremena – isključen [iz SK-a] zbog neprijateljskih istupa na liniji hrvatskog nacionalizma“, [11. 12. 1970.] Dosje Velimir Tomulić, 6.

Sam je pak sredinom 1972. na konferenciji za medije u povodu „gerilskoga rata“ u Jugoslaviji navodno izjavio da je „još uvijek upisan član Saveza komunista“. [Službena zabeleška. Lalić Špiro. 12. 2. 1974.] Dosje Velimir Tomulić, 65.

⁵⁹³ Nejasno je je li i komu Tomulić pružao (protu)obavještajne usluge. Malo je vjerojatno kako nije ostvarivao kontakte s raznim obavještajnim službama, a na temelju ovoga izvora nepouzdanija bi bila tvrdnja kako zasigurno jest bio suradnik neke od službi. Stječe se dojam kako je, vjerojatno preko Jelića, imao dobre odnose s njemačkim sigurnosno-obavještajnim, ali i političkim miljeom. Njegov dosje upravo vrvi raznoraznim karakterizacijama o njegovu sudjelovanju u radu (stranih) obavještajnih službi već od prvih stranica. Čini se kako nakon prve stranice, koja sadrži Tomulićevu sliku i osobne podatke, nedostaje barem četrdesetak stranica dosjea, koje su se očito bavile njegovim prethodnim radom (u Službi?). Naime, sljedeća stranica je „prijedlog za predmet u prethodnom radu“ (u kojem ga se, *a propos*, stavlja „u pasivu“), dok se ispod nove numeracije na sljedećim stranicama naziru višestruko veći brojevi od novije numeracije dosjea (u nastavku dosjea radi se i o troznamenastoj razlici). [SDS SRH. Centar Zagreb. 1. 10. 1967.] Dosje Velimir Tomulić, 3.

u Jugoslaviji, odnosno zarad sasvim suprotnoga učinka? Premda se u dosjeu mogu pronaći špekulacije o prethodnim pitanjima, nijedno ne može dobiti odgovora jedino na temelju uvida u ovaj izvor. Nekoherentna agenturna djelatnost u dosjeu tek deklarativno pokušava „mjeriti“ intenzitet nečije „neprijateljske djelatnosti“ prema SFRJ, s nerijetko se radi o neupotrebljivim ocjenama uloge „neprijatelja“ režima. Najplastičnije se to može vidjeti u transmisiji, mahom nepotvrđenih i kontradiktornih, kuloarskih informacija kao „obavještajnih“, pa i u slučajevima kada su te informacije već javno dostupne u emigrantskim glasilima. Stoga, koliko se uopće na temelju Tomulićeva dosjea može apstrahirati njegova uloga u (re)definiranju odnosa hrvatske političke emigracije prema Jugoslaviji, ali i prema SSSR-u – neovisno o tome je li u toj politici sudjelovao kao (su)kreator, provoditelj i/li tek mamac?

Među izvješćima o Tomulićevu radu u emigraciji začudna je sprega povremenih zaziva za povećanjem opsega obavještajnoga rada koji bi njegovo političko djelovanje prokazao „neprijateljskim“ i potom ga „depolitizirao i pasivizirao“⁵⁹⁴ te uputa koje su možda namjeravale upravo suprotno – pasivizirati djelatnost same Službe (ili samo jedne od republičkih službi, ili pak njegovu djelatnost unutar Službe) procjenama njegove psihičke (ne)spособnosti. Za takvu procjenu u načelu vrijedi testiranje pojedinčeva kontakta s realnošću. Tomulićeve grandiozne ideje i nerealna ambicioznost „koje su prelazile granice realnosti“ sugerirale su krajem 1960-ih kako se „ne radi o potpuno uračunljivoj osobi“,⁵⁹⁵ čak i da je „lud“,⁵⁹⁶ dok se krajem 1970-ih primjećuje njegova pasivnost u posljednjih pet godina jer je „kompromitiran“ zbog „svojih patoloških sklonosti“.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ „Čudenje“ spram nesankcioniranja Tomulićeve „neprijateljske delatnosti“, koje DSIP-ovo izvješće pripisuje „našim građanima“, iskazano je dan-dva nakon što je SDS-ovom izvješću o Tomuliću pridodana opaska kako se isti stavlja „u pasivu“ (21., odnosno 22. i 23./24. svibnja 1968). [DSIP. Šifrovani telegram. 22. 5. 1968.] Dosje Velimir Tomulić, 4.

⁵⁹⁵ [SDS SRH. Centar Zagreb. 1. 10. 1967.] Dosje Velimir Tomulić, 3. Napomena iz 1968. godine govori o stavljanju Tomulićeve agenturne (?) djelatnosti „u pasivu“ zbog (sudeći prema izvoru, isključivo) navedene psihološke procjene.

⁵⁹⁶ [SSUP SDB-u. 7. 8. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 35.

⁵⁹⁷ [SDS. 27. 3. 1979.] Dosje Velimir Tomulić, 13.

Pitanje je misli li se na *ad hominem* kompromitaciju (u emigraciji) zbog Bušićeva denunciranja Tomulića kao homoseksualca, ili javnu, političku kompromitaciju zarad činjenice kako je u političkom vodstvu Jugoslavije odnedavno bio poznat kao (višestruki?) agent. Čak i kronološki najrecentniji komentar Službe iz ožujka 1990. glasi: „Nešto tu nije u redu. Ili je bolestan ili izmišlja kako bi nas zadovoljio“, [RSUP SDS SRH. Centar Zagreb. Informacija br. 212. 29. 3. 1990.] Dosje Velimir Tomulić, 94.

Već ga u Švicarskoj Služba naziva stranim obavještajcem (najvjerojatnije američkim),⁵⁹⁸ premda pojedina izvješća objašnjavaju takve tvrdnje Tomulićevim fantaziranjem u prenaplašavanju vlastita značaja.⁵⁹⁹ Hrvatska emigracija u Švicarskoj odbacuje ga kao (jugoslavenskoga) agenta.⁶⁰⁰ Konačno, kao „opunomoćenik“ predsjednika HNO-a Branka Jelića, Tomulić je 1970. godine *de iure* mogao Sovjetima „iznijeti stav i zahtjeve“ HNO-a za rješenje hrvatskoga (i albanskoga) nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.⁶⁰¹ Jelićevo monopoliziranje predstavništva Hrvata u emigraciji, ali i onih u domovini, čini se neuvjerljivim, naročito kad je potkrijepljeno teže dokazivim „povjerenjem hrvatskih masa“ u njegov HNO.⁶⁰² Uvjerljivijom se čini pretpostavka kako se takvim prikazivao.

Sama obavještajna izvješća zaista Jelića deklariraju prvenstveno kao vizionara, a Tomulićev dolazak u HNO kao nagovještaj značajnijih strukturalnih promjena u dotada, smatralo se, intelektualno potkapacitiranom Odboru. Od 1969. ili 1970. uređivao je HNO-ov časopis *Hrvatska država* „u duhu novih Jelićevih ideja“,⁶⁰³ a naglasak se stavlja na vremensko podudaranje strateških preslagivanja krajnjih dometa HNO-a i dolaska „Marksista“.⁶⁰⁴ Proklamiranje protektorata Sovjetskoga Saveza nad tim procesom moglo je imati za cilj predstavljanje Jelićeva kruga kao „nekompromitiranoga“ sugovornika u opoziciji Beogradu – nikako stereotipno nacionalističkoga („ustaškoga“), a usto, makar i prividno i/li privremeno, (pro)komunističkoga. Ipak, možda retorički skok od zajamčene potpore Sovjeta do pouzdanja u „tihu simpatiju svih komunista moskovskoga kova“⁶⁰⁵ u stvarnosti i nije trajao naročito dugo. Početkom 1971. izvješća prenose javno obznanjene veze Jelića sa Sovjetima (publicirane u njegovu glasilu ili izgovorene na njegovim skupovima), tvrdeći kako „nemamo provjerene informacije“ je li tome zaista tako.⁶⁰⁶

⁵⁹⁸ [SDS. Centar Zagreb. 1. 10. 1967.] Dosje Velimir Tomulić, 3.

⁵⁹⁹ [11. 12. 1970.] Dosje Velimir Tomulić, 7.

⁶⁰⁰ Tada je on vjerojatno i imao nekakve suradničke odnose sa Službom, ako je suditi prema napomeni SDS-a iz 1968. o stavljanju „u pasivu“.

⁶⁰¹ [Hrvatski narodni odbor. Opunomoćenje. Berlin, 18. 7. 1970.] Dosje Velimir Tomulić, 5.

⁶⁰² Premda jedno izvješće sugerira kako je HNO važan kao legalan okvir za razne emigrantske organizacije koje svoje ilegalne planove i akcije misle opravdati kroz HNO i tako „legalizirati rad emigracije“. [Siječanj 1971.] Dosje Velimir Tomulić, 12.

⁶⁰³ [Siječanj 1971.] Dosje Velimir Tomulić, 8–11.

⁶⁰⁴ Kako je Tomulića navodno oslovljavao krug oko Jelića. [SDS SRH. Centar Zagreb. 18.1.1971. V. Sektoru pismo u 12. mj. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 13.

⁶⁰⁵ [Službena zabeleška. Lalić Špiro. 12. 2. 1974.] Dosje Tomulić Velimir, 66.

⁶⁰⁶ [Siječanj 1971.] Dosje Velimir Tomulić, 9.

Početkom 1971. zagrebački centar SDS-a tvrdi kako aktivnosti HNO-a prate „preko svojih veza u SR Njemačkoj“, informativnim razgovorima s radnicima u Zapadnom Berlinu i SR Njemačkoj te je tek u planu

Intenziviranje toga emigrantskog „novog kursa“ ogleda se i u Tomulićevu (su)organiziranju opskurnoga Saveza hrvatskih komunista u inozemstvu (SKHUI) u srpnju 1971. Malo je realno kako je itko informiraniji za takav projekt mogao očekivati ili predviđati ostvarivanje mobilizacijskoga i/li konsolidirajućega učinka – što izvješća sigurnosno-obavještajne službe i sugeriraju kao Jelićev primarni cilj – na hrvatsku političku i privrednu emigraciju.⁶⁰⁷ Sasvim je sigurno netočno kako Služba nije znala za Savez ili njegov list *Socijalistička Hrvatska* do siječnja 1972. godine, kada se u informativnom razgovoru, koji je inicirao njemački novinar, autor članka o Savezu, sugerira kako su osnivači (Tomislav Sedlo⁶⁰⁸ i Tomulić) dobili „instrukcije lično od Tripala“.⁶⁰⁹ Ovlaštenje Tripalom moglo je SKHUI predstaviti značajnijom organizacijom i u prohrvatskoj, i u antijugoslavenskoj interpretaciji. Usto se stvarao privid suradnje mlađih generacija, nekompromitiranih ustaštvom i usto komunističkih, kako u „vodstvu“ emigracije tako i u hrvatskom rukovodstvu.

Tomulić je navodno negativno reagirao i na objavu članka i na svako informiranje (makar dolazilo i njegovih najbližih suradnika) o radu Saveza jer „nije želeo da izvesne stvari budu dekonspirisane“.⁶¹⁰ Agenti su njemačkomu novinaru⁶¹¹ sugerirali kako je Savez beznačajna kreacija Jelićeve „kuhinje“ kojoj ne treba osiguravati nikakvo reklamiranje, neuvjerljiva poput njegove iskonstruirane povezanosti s Rusima! Nagoviješteno mu je kako bi otvoreno eksponiranje „ustaše“ Jelića bilo neuvjerljivo, dok se u pozadini Tomulićeva koketiranja s komunističkim rješenjima hrvatskoga nacionalnog pitanja i isticanju povezanosti sa SSSR-om nalazi isključivo oportunistički (sličan ibeovskim „reakcionarima“).⁶¹² S druge strane, nedugo nakon toga prenosi se, kao provjerena i vjerodostojna, informacija o upletenosti SHKUI-a u organiziranje

„angažiranje 3 lica za saradnju“. Uspjehom toga plana, „imat ćemo i u buduće dobru kontrolu Jelićeve djelatnosti te djelatnosti ogranka HNO-a u Stuttgartu i Berlinu“. [Siječanj 1971.] Dosje Velimir Tomulić, 12.

⁶⁰⁷ Realnija nastojanja toga tipa možda je trebao ostvariti ilustrirani tjednik benignoga koncepta i naziva (*Croatia*), koje izvješće iz siječnja 1971. naziva Jelićevom idejom i koji bi „na suptilan i perfidan način provodio ideje Branka Jelića i HNO-a“, usmjeren „prvenstveno na naše građane na radu u inozemstvu“. [Siječanj 1971.] Dosje Velimir Tomulić, 11.

⁶⁰⁸ Sedlo je bio druga osoba u krugu Branka Jelića za koju se tvrdilo kako je radio za Sovjete ili Beograd, usp. Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*, 178.

⁶⁰⁹ [Informativna zabeleška. 4. 11. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 16.

⁶¹⁰ [Informativna zabeleška. 4. 11. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 17.

⁶¹¹ Isti novinar krajem veljače 1972. jugoslavenskomu generalnom konzulu u Hamburgu prenosi navodne Sedline izjave o ponudi novoga partijskog rukovodstva Savezu, koji to odbija, što je tada ipak okarakterizirano provokacijom „u cilju kompromitacije novog rukovodstva“. [SSUP SDB. Centar Beograd. 13. 3. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 25.

⁶¹² [Informativna zabeleška. 4. 11. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 17-18.

„diverzantskih akcija“ u Jugoslaviji. O sumnji u razlaz navodno prosovjetski umjerenoga Jelića i prosovjetski radikalnoga Tomulića, SSIP izvještava sredinom 1972. godine, kada je Jelić već bio mrtav.⁶¹³

Nakon sloma nacionalno-reformnoga pokreta, Tomulićeva konferencija za medije („mladih Hrvata sa sunčanim naočalama“) u bivšem veleposlanstvu NDH-a u Berlinu o „početku gerilskoga rata“ u Jugoslaviji (odnosno, Bugojanskoj akciji) okarakterizirana je kao jalov pokušaj nasljeđivanja Jelića, s nevelikom sljedbom i bez realna utjecaja na tijek situacije u Jugoslaviji.⁶¹⁴ Ironija je u tomu što je Tomulićevo makijavelističko deklariranje „hrvatskim komunistom“ istovremeno praćeno retoričkim distanciranjem od radikalnih nacionalističkih opcija i „prihvatanjem neuslovljene pomoći za svoju aktivnost od istočnog bloka“.⁶¹⁵ Nakon Jelićeve tragične smrti krajem svibnja 1972. godine, uslijed posljedica opetovanih pokušaja atentata,⁶¹⁶ Tomulić istupa iz Saveza, sada prestrukturiranoga u Komunističku partiju Hrvatske u inozemstvu, globalizirajući navodno težnje KPH kroz ogranke u Australiji.⁶¹⁷ Krajem godine pozdravio je glasine o raspadu te organizacije, tvrdeći kako se ionako sve odvija „prema planu“ i ustrajući i dalje na tvrdnji o sovjetskoj podršci.⁶¹⁸

Labava kohezivna silnica prosovjetskoga tabora u Zapadnom Berlinu s ostatkom hrvatske političke emigracije bila je ideja dezintegracije Jugoslavije. Odliku „prosovjetski“ ne treba poistovjetiti s „antizapadnim“, jer i nije moguće odbaciti tezu o istovremenim pokušajima animiranja Zapada, prvenstveno SAD-a, za „rješenje problema“ Hrvatske u Jugoslaviji. To se barem dijelom tiče opetovanoga spominjanja upletenosti CIA-e u Tomulićeve aktivnosti. Stoga, ne postoji nikakav dokaz kako Tomulić nije razmjenjivao informacije s više zainteresiranih strana, želeći simultano izazvati različite reakcije. Ipak, dijelom i zbog fragmentarnosti i površnosti mnogih dokumenata u dosjeu koji ograničavaju komparativne dosege, teško je izreći ikakav koherentan i samostojeći sud o Tomulićevoj ulozi u emigraciji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih. Možda je zaista najdosljednija njegova uloga bila upravo „širenje razdora i intrige protiv

⁶¹³ [Izvadak iz informacija SSIP-a, br. 5054 od 28. 6. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 31.

⁶¹⁴ [SSIP SSUP-u SDB. Centar Beograd. 7. 8. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 35; [SSUP SDB. Centar Beograd za RSUP SDS SRH. 19. 8. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 37.

⁶¹⁵ [SSIP SSUP-u SDB. Centar Beograd. 7. 8. 1972.] Dosje Velimir Tomulić, 36.

⁶¹⁶ Banac, *Sedamdeset i prva*,

⁶¹⁷ [RSUP SDS. Centar Split. Informacija br. 235. 1. 6. 1973.] Dosje Velimir Tomulić, 61; [RSUP SDS. Centar Zagreb. Informacija br. 402. 23. 12. 1973.] Dosje Velimir Tomulić, 62.

⁶¹⁸ [SDS SRH. Centar Bjelovar. 25. 11. 1972. Izvor: Robert II.] Dosje Velimir Tomulić, 44.

Jugoslavije“,⁶¹⁹ (kontrolirano?) političko kalkuliranje i razmjena informacija sa svim zainteresiranim stranama te razne ilegalne djelatnosti u svrhu prikupljanja financijskih sredstava. Konačno, Tomulićev politički i psihološki profil ionako je ostao izvan dometa obavještajne službe u Hrvatskoj te se njegov politički i/li osobni oportunistički, pao on u „kandže ruske službe“⁶²⁰ ili neke druge, čini intelektualno zahtjevnijim nego se to ovim dosjeom da dokazati.

Nonšalantnost kojom su obavještajno tretirani nepotkrijepljeni utjecaji emigracije na političke procese u Jugoslaviji otvarala je prostor interpretacijama o onima jugoslavenskih „osjetljivih instrumenta vlasti“ na hrvatsku političku emigraciju. Dojam konfuzije i neprofesionalizma koje izražava Tomulićev dosje izostankom međusobne koordinacije jugoslavenskoga obavještajno-sigurnosnog aparata – sastavljanoga od čak trinaest (kontra)obavještajnih službi – uskoro je preneseno i u jugoslavenski partijsko-politički vrh, koji je i sam nerijetko bio stjecištem arbitrarnih političkih prosuđivanja i odlučivanja. Osnovna kronologija, odnosno geneza same afere poznata je iz memoarskih zapisa Savke Dabčević Kučar,⁶²¹ a dostupna je i relevantna analiza historiografiji dosada poznatih čimbenika.⁶²² Stoga preostaje uputiti na ulogu same Dabčević Kučar u razotkrivanju „špijunske afere“ i njezina političkog raspleta.

Začetak afere datira u ljeto 1970. godine – od srpnja kada je Velimir Tomulić „opunomoćen“ za kontakte sa Sovjetima u Istočnomu Berlinu, preko kolovoške smjernice Titova kabineta i SIV-a o odbijanju „mešanja republičkih organa“ iz Hrvatske u zbivanja u jugoslavenskim diplomatskim predstavništvima u Njemačkoj koje Jelić objavljuje u *Hrvatskoj državi*, do odašiljanja analize Državnoga sekretarijata za inozemne poslove (DSIP) diplomatskim predstavništvima s Jelićevim insinucijama o vezama s vrhom hrvatskih komunista početkom rujna.⁶²³ Savka Dabčević Kučar početak afere u Jugoslaviji smješta u listopad kada je voditelj Vojne misije SFRJ-a u Zapadnomu Berlinu, Anton Kolendić, osobno došao obavijestiti republički partijski vrh o lošem tretmanu DSIP-a prema Hrvatima u inozemstvu, protiv čega je hrvatsko vodstvo neuspješno prethodno prosvjedovalo. Kolendić je naveo kako se hrvatske radnike u Njemačkoj redom smatra „ustašama“ i naglasio raširenost tvrdnje o povezanosti vodstva

⁶¹⁹ [SDS SRH. Centar Split. 9. 10. 1972. Izvadak iz informacije br. 367 od 2. 10. 1972. Suradnik „Ivo“.] Dosje Velimir Tomulić, 42.

⁶²⁰ [RSUP SDS SRH. Centar Split. 18. 5. 1973. Informacija br. 206.] Dosje Velimir Tomulić, 45.

⁶²¹ Dabčević Kučar, '71, 483–589.

⁶²² Usp. za detaljniju analizu: Banac, *Sedamdeset i prva* i Krašić, *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*.

⁶²³ Banac, *Sedamdeset i prva*, 90, fusnota 240.

hrvatskih komunista s Jelićem, premda je upravo DSIP koristio veze s Tomulićem.⁶²⁴ Slične je alarmantne informacije iz same Misije u Zagreb donio i glavni urednik *Vjesnika* Milovan Baletić – premda je na vrhuncu afere službenu izjavu povukao.⁶²⁵

Hrvatsko je reformno vodstvo odlučno zahtijevalo istragu o aferi. Nakon što je Savka Dabčević Kučar, zajedno s Mikom Tripalom, otišla izravno Titu, imenovana je partijska komisija pod vodstvom Slovenca Stane Dolanca, inače sekretara IB-a Predsjedništva SKJ-a zaduženoga za obavještajne poslove.⁶²⁶ Dolančeva komisija izvještaj je podnijela tek 23. ožujka 1971. na sjednici Izvršnoga biroa Predsjedništva SKJ-a.⁶²⁷ Utvrđeno je postojanje „organiziran[e] neprijateljsk[e] kampanj[e], koja je trebala da kompromitira hrvatsko političko rukovodstvo“.⁶²⁸ Kritizirano djelovanje sigurnosno-obavještajnoga aparata sadržavalo je i informaciju o postojanju dosjea i optužbi protiv „najviših rukovodioca u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj“. Dabčević Kučar bila je uvjerenjena kako su savezni SDS i DSIP bili u središtu namještanja afere.⁶²⁹ Ne potencirajući inkriminaciju sovjetske obavještajne službe, koje je i sam Bakarić u svojem izlaganju na toj sjednici „amnestirao od odgovornosti“, Komisija je, ipak, sugerirala obraćanje Sovjetima i traženje sovjetske akcije protiv Jelića, koji se predstavlja njihovim sugovornikom. Očito slijedeći Bakarićevu logiku nemiješanja Sovjeta, upravo su ti dijelovi izvještaja Dolančeve komisije izostavljeni u hrvatskoj verziji, očigledno bez znanja Dabčević Kučar.⁶³⁰

Savka Dabčević Kučar zahtijevala je puštanje ovih dokaza u javnost, stoga je održan i sastanak s novinarima u Zagrebu.⁶³¹ Samostalan nastup izlaskom u javnost bio je prokušan i razmjerno učinkovit mehanizam političkoga djelovanja hrvatskoga reformnog vodstva Dabčević Kučar. Devetnaesta sjednica Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske 6. travnja 1971. –

⁶²⁴ Dabčević Kučar, '71, 485–489.

⁶²⁵ SR-AJ-837 KPR-II-3-a-1, Bilješka o razgovoru sa drugom Dju[r]om Pintarićem u petak 23. listopada 1970. u Jugoslavenskoj vojnoj misiji u Berlinu; SR-AJ-837 KPR-II-3-a-1, Izjava Milovana Baletića, glavnog urednika „Vjesnika“ o razgovoru sa drugom DJUROM PINTARIĆEM u Jugoslavenskoj vojnoj misiji u Berlinu; Dabčević Kučar, '71, 494, 582; Banac, *Sedamdeset i prva*, 95–96.

⁶²⁶ Banac, *Sedamdeset i prva*, 99.

⁶²⁷ SR-AJ-KPR II-3-a-1, Predlog zapisnika sa 77 (proširene) sednice Izvršnog biroa Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, održane 23. marta 1971. godine u Beogradu sa početkom u 9,30 časova.

⁶²⁸ SR-AJ-KPR II-3-a-1, Autoriozovane stenografske beleške sa 77. proširene sednice Izvršnog biroa Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, održane 23. III 1971. god., sa početkom u 9,30 časova.

⁶²⁹ Dabčević Kučar, '71, 506.

⁶³⁰ Banac, *Sedamdeset i prva*, 102–103.

⁶³¹ HR-HDA-1220. CK SKH, kut. 21, 19. sjednica CK SKH, Dr Savka Dabčević Kučar [Zagreb, 6. travnja 1971]; HR-HDA-1220. CK SKH, kut. 21, str. pov. D-194b, Magnetofonski zapisnik sa sastanka sa novinarima [Zagreb, 2. travnja 1971].

prva u mandatu Savke Dabčević Kučar zatvorena za javnost – protekla je pod geslom „Hrvati jesu problem“, iz primjedbe Dabčević Kučar kako „Ovo Hrvati prave problem je dovedeno na tezu Hrvati jesu problem. Samim time što su rodjeni“. ⁶³² Ona je u svojem izlaganju bila posebno oštra, odbacujući kampanju kojom se Hrvatska konstruirala kao „trojanski konj u okviru Jugoslavije“ i kako je „SR Hrvatska i njeno partijsko rukovodstvo glavni problem Jugoslavije“. ⁶³³ Krivce je svela na bivše informbiroovce, prostaljiniste, beogradski tisak i dio hrvatskih kadrova u Beogradu, a najviše „diplomatsko-obavještajnu birokraciju koja zataškava svoje veze i provokacije s emigracijom“. ⁶³⁴ Govornici su na sjednici oštro osudili izostanak „čišćenja vlastite kuće“ nakon Četvrtoga plenuma, ali i unitarističko djelovanje tzv. „sedme republike“, naime diplomacije, kojom se birokratizam iz Jugoslavije prelio u inozemstvo, istovremeno dok je pola milijuna hrvatskih radnika „razrješava[lo] platnu bilansu Jugoslavije“. ⁶³⁵ Dabčević Kučar zaključila je sjednicu mišlju koja se može svesti na „ili reformirana Jugoslavija kao izvanblokovski savez suverenih država ili odvajanje“. ⁶³⁶

Suprotno Zaključcima Izvršnoga biroa CK-a SKJ-a, priopćenje (*Saopćenje*) za javnost s 19. sjednice CK-a SKH-a „prekršilo je disciplinu“ demokratskoga centralizma – potpirujući sumnje o „nepouzdanosti“ hrvatske politike. Preneseno u hrvatskim novinama 7. travnja, devet dana prije ubojstva jugoslavenskoga veleposlanika Rolovića u Švedskoj, priopćenje je nedvosmisleno ustvrdilo vezu „neprijateljskih“ aktivnosti u inozemstvu i birokratsko-unitarističkih u zemlji. Bila je to otvorena kritika saveznoga središta i obrana republičkoga suvereniteta, ali i legitimiranje vlastite politike hrvatskom javnošću. Atmosfera krajnjega nepovjerenja i sumnjičenja uskoro je iz zatvorenih partijskih kabineta izbila u javnost. I sam kritiziran, predsjednik SIV-a Mitja Ribičič oformio je odmah po priopćenju – ovoga puta državnu (vladinu) a ne (unutar)partijsku – Komisiju SIV-a kojom je predsjedao Slovenac Marko Bulc. Bulčevoj komisiji trebalo je mnogo kraće od Dolančeve kako bi već 23. travnja 1971. zaključila sasvim drugačije. ⁶³⁷ Kako se uloga emigracije u aferi nije mogla negirati, valjalo je osporavati inicijativu iz zemlje – od „najosjetljivijih

⁶³² Banac, *Sedamdeset i prva*, 106.

⁶³³ HR-HDA-1220. CK SKH, kut. 21, 19. sjednica CK SKH [Zagreb, 6. travnja 1971].

⁶³⁴ Banac, *Sedamdeset i prva*, 103.

⁶³⁵ Banac, *Sedamdeset i prva*, 107–109; HR-HDA-1220. CK SKH-str. pov. D-194b, kut. 21, Autorizirani zapisnik sa 19. sjednice CK SKH [Zagreb, 6. travnja 1971].

⁶³⁶ Banac, *Sedamdeset i prva*, 111.

⁶³⁷ SR-AJ-837-KPR II-3-a-1, Izveštaj Komisije Saveznog izvršnog veća formirane 9. aprila 1971 [Beograd, 23. 4. 1971].

državnih službi“. Zamjenu teza Savka Dabčević Kučar kasnije je nazvala, jednostavno, „idiotskom inverzijom onoga što smo mi zapravo tražili“.⁶³⁸

Sutradan je novo „ispravno“ tumačenje afere i obznanjeno na sjednici SIV-a, a učinak Izveštaja zasjekao je i opet po nacionalnim linijama. Suočeni s „revolt[om] i gnušanje[m] jednog naroda“, hrvatski su predstavnici na toj sjednici prosvjedovali, a Mirjana Krstinić tada je ogorčeno kritizirala umjetno stvaranje „atmosfera“. Kako je suprotna strana ove rasprave primijetila, radilo se o „konfrontiranj[u] Hrvatske sa svim ostalima“. Jedino je kosovski predstavnik u SIV-u Ali Šukrija, poučen vlastitim iskustvom sa sličnim inicijativama jugoslavenskih diplomatskih predstavnika, podržao hrvatsko vodstvo: „nije važno što govore neprijatelji, nego narod“. Premda je sasvim sigurno kako se u ovoj aferi očitovao manjak koordinacije jugoslavenskih obavještajnih službi te potkapacitiranost pojedinih njezinih predstavnika, daljnja politička „obrada“ upućuje na zaključak kako je to tek eufemizam za duboku krizu funkcioniranja jugoslavenske države i njezinih nositelja vlasti. U genezi same afere sadržana je i spoznaja hrvatskoga rukovodstva kako zapravo ne posjeduje političku i operativnu moć koja je bila zajamčena (partijski) usvojenom legislativom, odnosno kako struktura stvarne vlasti nije značajno izmijenjena nizom prethodnih „reorganizacija“. Kao što se na temelju partijskih dokumenata moglo istovremeno dokazivati dvije oprečne tvrdnje, tako je uvidom u rad jugoslavenske obavještajne mreže bilo nemoguće ustvrditi odgovornost. Od tužitelja hrvatsko rukovodstvo Savke Dabčević Kučar proglašeno je optuženikom – i to Titovim blagoslovom. U prijemnicima i prijateljima o javnoj objavi neslaganja u tumačenju krize, savezna je vlada dovedena u mat poziciju, a spor je ponovno prebačen u okrilje Partije, ponajviše njezinu vrhovnom arbitru Titu.⁶³⁹

Jednadžba je sve više nalikovala na izbor između diskvalifikacije jednoga republičkog rukovodstva naspram destabilizacije Jugoslavije. Vladimir Bakarić i ovoga se puta pobrinuo da prvi napusti brod za koji je procijenio kako neminovno tone – sada sasvim otvoreno. Edvard Kardelj nastavio je vlastito konzervativno tumačenje jugoslavenske političke stvarnosti nakon Desete sjednice te je Savki Dabčević Kučar jasno rekao kako „radije bih vidio ruske tenkove na ulicama nego da vašom dubčekovštinom ugrožavamo tekovine revolucije“.⁶⁴⁰ Ipak su se našli pozvaniji od Kardelja za obranu revolucije. „Polumilionsko članstvo Saveza rezervnih vojnih

⁶³⁸ Dabčević Kučar, '71, 532.

⁶³⁹ Dabčević Kučar, '71, 530–531, 540, 530, 536–537, 526, 528, 540–543.

⁶⁴⁰ Dabčević Kučar, '71, 546, 557, 548.

starešina“ podsjetilo je Tita pred početak sjednice na Brijunima 28, 29. i 30. travnja 1971. „kako s pravom očekujemo da će Predsedništvo CK SKJ na svojoj Sedamnaestoj sednici sasvim određeno, bez ikakvih kompromisa i uopštavanja“ razumjeti sadašnji politički trenutak kao vrijeme kada se „nacionalni interesi stavljaju iznad klasnih interesa“, pronalazeći poticaje za „talas nacionalizma (...) pogotovo u nekim republikama“ među „pojedin[i] rukovodeći[m] ljudi[ma]“. ⁶⁴¹ „Vojne starješine“ tražile su „energično suprotstavljanje“ „svim onima koji su – pod firmom napada na unitarizam – nasrtali u stvari na jedinstvo jugoslavenske socijalističke zajednice, na bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, na jedinstvenu liniju Saveza komunista“. Isto su to „bratstvo i jedinstvo“ nedvosmisleno držali za „najveć[u] tekovin[u] naše Revolucije“. ⁶⁴²

Sedamnaesta sjednica Predsjedništva CK-a SKJ-a na Brijunima bila je, prema Savki Dabčević Kučar, „prvi ozbiljan pokušaj naše smjene“. Tzv. „Malo Karađorđevo“ ⁶⁴³ ipak nije rezultiralo smjenom hrvatskoga rukovodstva, koje je na Brijunima dočekano Titovim slutnjama o mogućnosti građanskoga rata i uvjeravanju kako „dok imamo tako jedinstvenu Armiju, naša zajednica neće [se] raspasti“. ⁶⁴⁴ Istovremeno, Tito je pred samu sjednicu nastojanje Dabčević Kučar da mu rastumači opravdanost nezadovoljstva u Hrvatskoj nerješavanjem hrvatskoga pitanja u Jugoslaviji zaključio time da joj, neovisno o tomu što je u pravu, „nedostaje državničke mudrosti“. ⁶⁴⁵ Razmjere „afere“ ponajviše je odražavalo sovjetsko tumačenje jugoslavenske unutrašnje krize. Netom prije početka sjednice na Brijunima, godinu dana nakon brijunske sjednice na kojoj je kritizirana Deseta sjednica, sudionici su dobili „strogo povjerljiv spis“ koji je bio predstavljen kao odraz sovjetske podrške za Titove „natčovečanske napore da očuva jedinstvo zemlje, da sačuva jedinstvo Partije, da sačuva tekovine revolucije“. ⁶⁴⁶ Pod egidom Sovjeta, Tito je na kraju sjednice uvjeravao slušateljstvo kako ga „zove Brežnjev na telefon“

⁶⁴¹ SR-AJ-837-KPR II-3-a-1, Predsedniku Saveza komunista Jugoslavije Josipu Brozu Titu, 2 [Savezni odbor Saveza rezervnih vojnih starešina Jugoslavije, 26. 4. 1971].

⁶⁴² Predsedniku Saveza komunista, 3, 2.

⁶⁴³ Dabčević Kučar, '71, 569.

⁶⁴⁴ SR-AJ-837-KPR II-3-a-1, Govor predsednika Tita na početku proširene sednice Predsedništva SKJ, 4 [Brijuni, 28. travnja 1971]; Banac, *Sedamdeset i prva*, 116.

⁶⁴⁵ Dabčević Kučar, '71, 552.

⁶⁴⁶ SR-AJ-507-Predsedništvo SKJ III/153, Zabeleška o razgovoru urednika „Komunista“ Sava Kržavca sa Mihailom Vasiljevičem Zimjanjinom, glavnim urednikom „Pravde“ i članom CK KPSS /ponovno izabran na XXIV kongresu/ [Beograd, 26. 4. 1971].

nudeći mu pomoć. U krajnje zaoštrenim međurepubličkim i međunacionalnim odnosima, „afera“ je u maniri „da bude formulirano da zadovolji sve“⁶⁴⁷ skinuta s dnevnoga reda.

Titova je završna riječ na Brijunima zazivala „jedinstvo“ i odbacivanje kritike zarad samokritičnosti, poglavito se osvrćući na ovlaštenje zahtjeva podrškom naroda, zasigurno misleći time na hrvatsko rukovodstvo:

Ja sam ovde vidio da je bilo u tim diskusijama razgovora o tome kako su bili plenumi, kako su bile ove sjednice po republikama, kako su masovno prihvaćene odluke tamo (...) Treba poznavati psihologiju masa. Meni se čini da naši rukovodioci, naročito mladi ljudi, nisu još dovoljno, tako da kažem, verzirani po pitanju psihologije masa, šta može jedan i najmanji elemenat unešen u mase, prihvatljiv za njih – a uperen protiv 'onih', a to smo mi.⁶⁴⁸

Tito je kritizirao orijentaciju „više ljudi (...) na svoj prestiž, na prestiž svoje okoline, na lični prestiž“. Savjetovao je učvršćivanje linije – „a ne da dozvolimo da nas odozdo jednog dana pokrene stihija koja ne znam gde bi prestala. Moramo paziti. Zato ja kažem da moramo odmah preći sa reči na djela“.⁶⁴⁹ Tim je zazivom za prelazak „s riječi na djela“ od Desete sjednice do „Maloga Karađorđeva“ krug zapravo bio zatvoren. Lajtmotivi ove sjednice bit će prisutni i na kasnijim sjednicama hrvatskoga rukovodstva s Titom, a posljednji put u Karađorđevu, u prosincu 1971.

Možda i kolosalnija od ove bila je Titova tvrdnja s početka Brijunske sjednice u kojoj je u krajnje zaoštrenoj atmosferi sukobljenih interesa u zemlji naglasio kako „dužni smo da čuvamo našu zajednicu [tj. Jugoslaviju]“. Savka Dabčević Kučar nalazila je u tomu dalekosežnije implikacije za političku perspektivu Hrvatske:

u njegovim riječima na Brijunima 1971. [trebali bismo] tražiti i naći mnoge uzroke i razloge one unutrašnje potrošenosti Jugoslavije što su učinile da se, istina tek 19 godina poslije, ali čim su se međunarodne okolnosti pokazale povoljnima – Jugoslavija definitivno i zauvijek raspadne iznutra.⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ SR-AJ-507-Predsjedništvo SKJ III/153, Zabeleška sa sastanka sekretara izvršnih komiteta CKSK republika na dan 29. IV 1971. godine, 1.

⁶⁴⁸ SR-AJ-837- KPR II-3-a-1, Završna reč predsednika Tita na sednici Predsedništva SKJ, 107/1 ML [30. 4. 1971]

⁶⁴⁹ Završna reč predsednika Tita, 107/2 ML.

⁶⁵⁰ Dabčević Kučar, '71, 587.

3. PROLJEĆARSKI SNOVI I JUGOSLAVENSKA STVARNOST 1971. - dosezi i limiti reformnih nastojanja

Savka, cijenim tvoju inteligenciju, ali ne znam da li se preda mnogom praviš, ili zaista ni sama nisi svjesna: uspije li pola od onog što vi zastupate, nema više ni socijalizma, ni Partije, ni Jugoslavije.

Anka Berus Savki Dabčević Kučar 1971.⁶⁵¹

Kako je pokazala prethodna analiza, u drugoj polovici šezdesetih godina Bakarićeva doktrina o takvoj Hrvatskoj „da je ostala Jugoslavija može primati“ dovedena je u nikad veće iskušenje upravo zato što sama Jugoslavija nije bila „takva da ju Hrvatska može primiti“.⁶⁵² Jedinstvo druge jugoslavenske državne zajednice počivalo je na izbjegavanju otvaranja pitanja na kojima konsenzusa nije bilo ili ga nije niti moglo biti. Preispitivanje osnova na kojima su počivali odnosi između različitih nacionalnih i drugih čimbenika u Jugoslaviji, od kraja pedesetih, umnožilo je pregovaranja i neizbježne sukobe partijskoga vrha. Do kraja šezdesetih razrješavanje različitih, pa i međusobno isključivih interesa koje su zastupali zakonodavno osnaženi republički predstavnici praktički je napustilo zajedničke forume saveznoga središta.

Neizmjerne je važnost uloge samoga hrvatskog društva u vezi s perspektivama otvorenima kulminacijom krize jugoslavenske države početkom sedamdesetih godina. Uključivanjem u raspravu onih dugo vremena zanemarenih, isprva intelektualaca, a potom i politički neangažiranih građana, reformni, „proljećarski snovi“ ipak su se sudarili s jugoslavenskom stvarnošću. Nakon proljeća 1971. godine više nije moguće govoriti o koherentnom nacionalno-reformnom pokretu: osamostaljivanjem donedavno CK-u SKH-a lojalnih znanstvenih i kulturnih organizacija u Hrvatskoj, studentskim pokretom i nagovještajima rascjepa unutar same hrvatske Partije.⁶⁵³

Predsjednica CK-a SKH-a Savka Dabčević Kučar u tim će procesima zauzeti daleko značajniju ulogu od one koja joj je bila namijenjena pod Bakarićevom prismotrom. Ključnima će

⁶⁵¹ Savka Dabčević Kučar, '71: *hrvatski snovi i stvarnost*. 2 sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 177.

⁶⁵² Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 442.

⁶⁵³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 583.

se za razumijevanje fenomena hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta pokazati odnos s Titom, kao i sa središtem Federacije i drugim rukovodstvima republičkih partija, a posebno mjesto zauzima raskol unutar vrha hrvatske Partije. Ovo poglavlje stoga sadrži i uvide u promišljanja predstavnika drugih jugoslavenskih republika i pokrajina. Prečesto ispuštana u analizama hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta, zbivanja u drugim dijelovima Jugoslavije donijet će komparativne uvide u međunacionalnu dimenziju ovoga pokreta. Reakcije „ostatka Jugoslavije“ prokazat će neke od važnijih dosega, ali i ograničenja mogućnosti reforme komunističkoga društvenoga uređenja i modela vlasti.

Nadalje, interpretacija međunarodnih odjeka nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj postaviti će pitanja kako o pripadnosti reformnih nastojanja u Hrvatskoj europskim demokratskim procesima tako i o njihovom mjestu u procesima raspada komunizma, ponajprije o blokovskoj podjeli svijeta. Limiti reformnih mogućnosti, uvjetovani rascjepom u hrvatskoj Partiji i posredstvom odnosa sa Sovjetima na početku osmoga desetljeća 20. stoljeća, upravljani nedostatcima inherentnima jugoslavenskomu sustavu i modelu vlasti, očitovat će se u slomu nacionalno-reformnoga pokreta u Karađorđevu u prosincu 1971. Simbolički, *Karađorđevo* će označiti „sječū Hrvatske“ kao uvertiru u represiju i „hrvatsku šutnju“ u narednomu razdoblju. Sasvim utilitarno, ukazat će na ograničenja reformnih nastojanja u komunističkim sustavima.

Rekapitulacijom uloge Savke Dabčević Kučar u političkim i ekonomskim procesima 1960-ih i ranih 1970-ih u Hrvatskoj i Jugoslaviji donosi se i tumačenje uloge i položaja žena u socijalizmu, naročito onih na pozicijama moći. Teorijski pregled te teme intelektualne povijesti žena i istraživanja položaja žena u hrvatskomu društvu dugih šezdesetih godina osigurat će kontekst potreban za razumijevanje uloge Dabčević Kučar i njezine nasljednice, Milke Planinc kao paradigmatičkih primjera mogućnosti reforme komunizma u Hrvatskoj.

3. 1. Europsko obzorje ili provincijska anonimnost – međunarodna dimenzija „Hrvatskoga proljeća“

Nema potrebe biti zabrinut zbog promjena koje su pred nama u političkom vrhu, ali bismo trebali biti veoma zabrinuti da do njih nije došlo.

Savka Dabčević Kučar u travnju 1971.⁶⁵⁴

Titovom „omiljenom parolom“ o prelasku „s riječi na djela“, u pauzi Brijunske sjednice 29. travnja 1971. jugoslavenski je državnik od predsjednice hrvatske Partije zatražio uhićenja onih koje je smatrao, ili su takvima bili prikazivani, političkim i ideološkim protivnicima režima. Savka Dabčević Kučar to je odbila učiniti, suočivši se s Titovom optužbom za naivnost, ali i Bakarićevom podrugljivom pošalicom kako „jedini dostojan pandan Rankoviću u Hrvatskoj bila bi zapravo ti“.⁶⁵⁵ No, između podizanja optužnice za vrijeme „Maloga Karađorđeva“ na Brijunima i zbiljskoga suđenja u vojvođanskomu lovištu Karađorđevu u prosincu stvorena je atmosfera koja je pospešivala uvjerenje kako je ekonomsku i društvenu, pa i političku reformu ipak moguće ostvariti unutar tadašnjega okvira. Istovremeno, na snazi i međunarodnoj legitimaciji dobivali su oni koji su u ozbiljenju širokoga nacionalno-reformnog pokreta jasno vidjeli opasnost po jedinstvo jugoslavenske države i monopol komunističke partije.

Kada je u travnju 1971. izašla pred brojnu zagrebačku partijsku (vjerojatno i ne samo partijsku) publiku, Savka Dabčević Kučar obećala je kako neće biti kratka u izlaganju.⁶⁵⁶ Obećanje je održala, kako je to bio slučaj sa svim njezinim važnim govorima od Desete sjednice do Karađorđeva. U maniri izvještene sveučilišne profesorice, uspijevala je održati pažnju bez banaliziranja sadržaja i izričaja, umećući pojašnjenja između zvučnih teza. Od svojih je slušatelja, ali onda i čitatelja jer je izlaganje uskoro objavljeno, očekivala aktiviranje jer je verbalno uključivala sugovornike, uvjeravala ili razuvjeravala uvijek sa zavidnom dozom odlučnosti. Živosti njezina tempa izbjegle su, očekivano, uobičajene partijske floskule i parole te opća mjesta.

⁶⁵⁴ Dr Savka Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji* (Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971), 23.

⁶⁵⁵ Dabčević Kučar, '71, 563–565, 572, 565.

⁶⁵⁶ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 11.

Porašću njezine političke moći dodatno je rasla i jasnoća i preciznost njezinih govora, kao i njihova prijemčivost u širim slojevima stanovništva.

Ipak je u krajnje zaoštrenim i osjetljivim partijskim raspravama, kakvih je u posljednjoj godini hrvatskoga nacionalno-reformnoga pokreta bilo sve više, pokušavala biti oprezna i zadovoljiti te umiriti previše političkih čimbenika, od ogorčenih protivnika do oduševljenih podupiratelja njezine političke platforme. Ponekad se, kao na Brijunima krajem travnja, gubila jasnoća u dugom izlaganju koje je bilo „četiri puta duže od Tita, tri puta duže od prosjeka četrdesetak govornika“.⁶⁵⁷ Radikalnije poruke znala je na tzv. mitinzima frazirati kao pitanja, ali je to činila jasnim nizanjem prvo jednostavnih opreka u kojima je jedna tvrdnja bila općeprihvaćena, dok druga nije bila. Potom bi u opreku stavila sukus vlastitoga izlaganja i njegovu prividnu ili stvarnu suprotnost i time publici omogućila vlastito zaključivanje. Ezopovske uzuse ponekad i nije bilo moguće lomiti drugačije no zamjenom teza.

Nisu samo njezini govori prednjačili veličinom već je i mnoštvo „političkoga aktiva“ na spomenutom zagrebačkom skupu u travnju brojalo tisuću ljudi. Vrijedi to naglasiti s obzirom na to da je četvrt stoljeća komunizma iscrpilo čak i partijsko slušateljstvo, pa je njihov odaziv na mjesne konferencije bio skroman i zapravo bio signal ideološke i političke letargije okoštalog poretka.⁶⁵⁸ Štoviše, masovnost je bila odlika hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta: „okupljanja poput XIII. marijanskog kongresa u Mariji Bistrici (kolovoz 1971.), gdje je hodočastilo više od sto tisuća vjernika, pribavili su upravo zazornu masovnost ovom bijeniju relativne slobode [tj. „proljećarskim gibanjima 1970–1971“]“.⁶⁵⁹

Sedmoga svibnja na glavnomu zagrebačkom trgu Savka Dabčević Kučar, u povodu obljetnice svršetka Drugoga svjetskog rata, govorit će pred desetcima tisuća ljudi. Masovnošću je iskazana i podrška nedavnim brijunskim iskušenjima hrvatskoga rukovodstva, a Dabčević Kučar smatrala je kako je mnoštvo raspoznalo njezine poruke unatoč korištenju partijskoga jezika. Smatrala je kako se radilo o „tihom dosluhu vodstva i naroda“.⁶⁶⁰ Kako je zaključio i jedan američki poznavatelj prilika titoističke Jugoslavije – „javno mnijenje u Jugoslaviji ne određuje

⁶⁵⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 590.

⁶⁵⁸ Usp. Josip Vrandečić, „Pogovor“, u: Ivo Banac, *Sedamdeset i proa: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 167–171. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 169–170.

⁶⁵⁹ Ivo Banac, *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti* (Zagreb: Profil; Svjetlo riječi, 2013), 121.

⁶⁶⁰ Savka Dabčević Kučar, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, 2. sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 619–620.

politiku, ali može na nju utjecati“.⁶⁶¹ Znao je to i Tito, koji je Dabčević Kučar nakon te javne manifestacije dočekao u Sarajevu namrgođen. Oraspoložila ga je tek u rujnu, priredivši mu masovan doček u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kojim je mogao barem privremeno utažiti svoju taštinu.

Travanjski je govor, upravo zato što je neposredno prethodio „Malomu Karađorđevu“, bio jasniji i izravniji od onoga na Trgu početkom svibnja. Tek je formalno bio namijenjen „rajonu Medveščak“, o čemu svjedoči ne samo brojna publika nego i ubrzo tiskana knjižica s izlaganjem i diskusijom, naslovljena *SKH u političkoj akciji*.⁶⁶² Razgovor je održan u tadašnjemu Domu Jugoslavenske narodne armije. Simbolika, ako i nije namjerna, svakako je neizbježna. Naime, zgrada Doma JNA kompleks je trgovačko-obrtničkoga društva Hrvatski radiša. Ta je udruga osnovana 1903. kako bi se olakšalo stručno osposobljavanje i zapošljavanje mladih Hrvata, poglavito iz siromašnih i „pasivnih“ krajeva zemlje. Sama je 1903. godina politički predstavljala simbolički rez, s krajem vladavine omražena bana Karla (Dragutina) Khuena Héderváryja. „Cijele 1903., kada nije [bio] u zatvoru“, Stjepan Radić držao je „skupštine za narod“: „Danas je u Hrvatskoj jednodušno uvjerenje, da Hrvatska gosp[odarski] ne samo nazaduje, nego da i propada, da se dapače gospodarski rastvara (...) u opasnosti [je] sama naša narodna egzistencija i da se u istinu imadu braniti sami temelji, sami elementi našega gospodarskoga, narodnoga i političkog života“.⁶⁶³ U međuratnomu razdoblju Hrvatski radiša bio je masovna udruga, usmjeravana mišlju koju je sazeo urednik istoimena časopisa sredinom dvadesetih godina, naime, kako „[smo] mi Hrvati upućeni sami na sebe“.⁶⁶⁴

Savka Dabčević Kučar na početku svojega obraćanja također je istakla privredne probleme „koji pritišću naše društvo“ i „vanrednu političku podršku“ koju je dobivao njezin politički smjer, a naročito kako je „izvanredno važno (...) [neka] bude do kraja prisutan u svakoj našoj radnoj organizaciji i među svim građanima“. Značajno je to što je „zastoj u provođenju principa reforme“

⁶⁶¹ Fred Warner Neal, „Titoism in Flux“, *Current History* 44. 261 (svibanj 1963): 294–298, 309–310; 296.

⁶⁶² Izlaganju i diskusiji pridodano je njezino izlaganje „političkom aktivu Splita i radnicima 'Jugoplastike'“. Savka Dabčević Kučar, „Samoupravni dogovor osnova za trajno zajedništvo“, u: Dr Savka Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji* (Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971), 59–80.

⁶⁶³ Stjepan Radić, *Osnove rada za gospodarsku, narodnu i političku obranu Hrvatske proti mađarskoj političkoj sili*, cit. u: Mira Kolar-Dimitrijević, „Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903.“ *Časopis za suvremenu povijest* 37. 3 (2005): 721–734, 724–725.

⁶⁶⁴ Dragoslav Heiligstein, „Što svatko treba da zna o Hrvatskom radiši“, *Hrvatski radiša* 11 (1. 6. 1925), 97, cit. u: Mira Kolar-Dimitrijević, „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945.“ *Podravina* 3. 5 (2004): 5–28, 7.

suprotstavila „izuzetno intenzivn[oj] politizacij[i]“ koja se „ne svodi samo na neke ljude koji su profesionalni političari“. Zanimanje ljudi za političke procese smatrala je tek početkom „proces[a] prevladavanja politike kao otuđene sfere“, premda je uključivanje prethodno politički neangažiranih – „takav buran politički život“ koji „već godinama nismo imali“ – već suočeno sa „sve izraženij[om] (...) idejn[om] i političk[om] konfrontacij[om]“. Tko je umio čitati između redaka, mogao je shvatiti netom spomenutu „potrebu da brže reformiramo SK“ i to ne samo „u pogledu njene kadrovske strukture, kako u pogledu njenih rukovodstava, tako i u pogledu njenih metoda rada, njenog programa, njene aktivnosti i svega onoga što sačinjava njen život“. ⁶⁶⁵ Društvene promjene nisu bile moguće bez promjena same Partije.

Strategija je bila poznata otprije, kao reformna platforma rukovodstva Savke Dabčević Kučar (samoupravljanje, deetatizacija, decentralizacija, debirokratizacija), a taktiku je pojasnila ovako:

upućeni [smo] na najširu javnost rada, jer duboko vjerujemo da politički kurs za koji se borimo odgovara najdubljim interesima nacije i klase i da ćemo (...) dobiti potrebnu mobilizaciju svih društvenih snaga, pa ćemo u tom odnosu snaga moći dobiti prevagu. ⁶⁶⁶

Tek u sprezi strategije i taktike reformni je pokret u Hrvatskoj poprimio nacionalne obrise. Bez uključenosti i podrške naroda – bio je temeljni politički postulat vlasti Savke Dabčević Kučar – istinske reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja nisu bile moguće. Ne samo da nema promjena nego i „nema socijalizma bez podrške naroda, a nema podrške naroda bez njegovog punog osjećaja da je nacionalno do kraja ravnopravan i afirmiran“. Nacionalnim pitanjem, tvrdila je, treba se baviti upravo zato jer je bilo zanemareno. Stoga ne iznenađuje što je kao glavne teme izdvojila nacionalno pitanje i ustavne promjene. Ipak, puko „naše vijorenje zastavama“, koliko god pozitivno doživljeno nakon dugoga razdoblja potiskivanja iskaza nacionalne privrženosti, nije smjelo (p)ostati samo sebi svrha. ⁶⁶⁷

Preuzimanjem diskursa „jačanja Jugoslavije“, što je bio ključan zagovor protivnika, Savka Dabčević Kučar obrazlagala je kao njezina politička platforma ne slabi već jača zajedničku državu. Vještom upotrebom paradoksa, tvrdila je kako „mi jačamo tu stabilnost [Jugoslavije] (...) time što proširujemo interese svih dijelova – znači svih socijalističkih republika i pokrajina – da žive

⁶⁶⁵ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 11–13, 14.

⁶⁶⁶ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 17.

⁶⁶⁷ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 28.

zajednički (...) na način da jačamo njihovu ekonomsku samostalnost, da jačamo njihovu opću, društvenu i političku ravnopravnost“. Štoviše, „jačanje Jugoslavije“, iskazano u ezopovskoj maniri, značilo je dvije sasvim različite stvari: osnaživanje stabilnosti države ili, kako na drugomu mjestu ističe Dabčević Kučar, „jačanj[e] njenih unutrašnjih struktura“. Jugoslavija je trebala biti „zajedništvo suverenih republika“, sugerirala je svojemu slušateljstvu, a ne „nacionalna i anacionalna tvorevina“. Premda je dosljedno inzistirala na „aktiviranju što je moguće šireg kruga građana (...) u smislu njihovog najaktivnijeg sudjelovanja“, ne treba imati iluzija o tomu kako je to istovremeno značilo ili moglo značiti otvaranje prostora za višestranačje i osporavanje samih okvira socijalističke Jugoslavije.⁶⁶⁸

Mogućnost rješavanja nagomilanih pitanja iz ekonomske domene Savka Dabčević Kučar vidjela je u ustavnim promjenama. Naime, uvećanom ingerencijom republike kao države i ostvarivanjem „punije hrvatske državnosti“, naglasila je Dabčević Kučar, ona bi izgradila vlastiti instrumentarij ekonomske politike, efikasnije utvrđivala vlastite ekonomske interese i olakšavala njihovo ostvarivanje, dakako, na samoupravnim temeljima i u sklopu šire jugoslavenske razvojne konstelacije. Primjerice, „preuzimanjem odgovornosti“ za razvoj turizma – koji drugima i nije bio u naročitu interesu – bilo bi moguće odgovarajuće riješiti i probleme iz deviznoga, vanjskotrgovinskoga i drugoga područja. Slično je vrijedilo i za pitanje usmjerenosti „prema svijetu“, poglavito pospješivanjem izvoza namjesto uvoza, što je bio hrvatski nacionalni interes upravo zato što je bila najveći jugoslavenski izvoznik s udjelom od 33,9%.⁶⁶⁹

Međutim, nije narasla vjera u ustavne promjene kao mehanizme razrješavanja jugoslavenske ekonomske i političke krize otupila zahtjeve hrvatske strane upućivane Federaciji. Ekonomski problemi, naročito oni „osnovni sistemski“, bili su brojni i njihovo je rješavanje dosljedno odgađano: „To su devizni, vanjsko-trgovinski režim, to su cijene i njihova politika, to je pitanje dohotka, sposobnost samofinanciranja, problem nelikvidnosti, prezađženosti, problem banaka i drugih centara ekonomske moći“. Slikovitije i sažetije rečeno, jugoslavenska je ekonomija namjesto ekonomske stabilnosti bila primjer „neprekidnog osciliranja između stagnacije i inflacije“. Štoviše, Savka Dabčević Kučar upozoravala je kako u jeku ustavne reforme ne treba dopustiti podcjenjivanje ili odgađanje rješavanja privrednih problema. Strahovala je od

⁶⁶⁸ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 22, 24, 30–31.

⁶⁶⁹ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 31, 34–35, 36.

toga kako bi promjene ustava mogle biti podmetanje kukavičjega jajeta za preostala „neriješena [pitanja] kao hipotek[u] prošlog razdoblja“.⁶⁷⁰

„Čisti računi“, devize, gastarbajteri – ipak su najistaknutiji koncepti leksikona reformnih nastojanja, a onda i sastavnice platforme nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj. Savka Dabčević Kučar i dalje je inzistirala na potraživanjima kojih se središte zajedničke države nije htjelo ili moglo odreći:

Tražimo da nam federacija da bonifikaciju za devize tih [hrvatskih] radnika, da one razlike u kursu koji se inače dobiva kod nerobnog deviznog priliva i da ta sredstva onda namijenimo za one općine odakle su ti radnici otišli – za otvaranje novih radnih mjesta, za nabavku opreme i za novo zapošljavanje. Tražimo da ta devizna sredstva – a prošle je godine došlo u Jugoslaviju odnosno u jugoslavensku deviznu platnu bilansu oko 200 milijuna dolara od iseljeničkih doznaka iz Socijalističke Republike Hrvatske – da ta sredstva ne idu preko centralne Narodne banke nego da idu preko njezinih filijala u republici (...)⁶⁷¹

Krajnji dosezi dosadašnje rasprave o ekonomskoj dimenziji reformnih nastojanja bili bi u postavljanju temelja za analizu i diversifikaciju pristupa toj problematici, s primjerima transnacionalnih procesa i trendova na temelju komparativnoga osvrta na druge socijalističke sustave Istočne Europe. No, za potrebe razumijevanja dosega i limita nacionalno-reformnoga pokreta i njegovih ekonomskih osnova u Hrvatskoj do kraja 1971. godine, bit će dostatno ovdje ponoviti tezu Savke Dabčević Kučar: „Ne može biti socijalizma i samoupravljanja ako to ne uključuje i neprekidno puno razumijevanje nacionalne ravnopravnosti sa svim ekonomskim konzekvencijama i ekonomskom podlogom na kojoj se ta ravnopravnost i gradi“.⁶⁷²

Iznimno je značajno što je Savka Dabčević Kučar, oslanjanjem na masovnu podršku i izvjestan zanos „probuđenoga“ hrvatskog društva toga vremena, ustrajala na pozitivnim i, zapravo, optimističnim predviđanjima za budućnost. Čini se kako to nije moguće sasvim svesti pod očitu premisu potkrepljivanja uloge Partije i apologije jugoslavenskoga socijalističkog režima, premda se dijelom moralo raditi i o tomu. Iako je bila svjesna, a i sama nudila dokaze, ispravnosti niza argumenta o „eksploatiranosti Hrvatske“ – koji će kasnije drastično simplificirati

⁶⁷⁰ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 43–44. Za detaljniju analizu ekonomskih uzročnika jugoslavenske krize i hrvatsku pozicije u procesima ekonomskih „raščišćavanja“, usp. npr. i dalje relevantno četvrto poglavlje u: Savka Dabčević Kučar, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*, 2. sv. (Zagreb: Interpublic, 1997).

⁶⁷¹ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 38.

⁶⁷² Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 24.

zahtjeve nacionalno-reformnoga pokreta i do krajnosti zaoštriti odnose u Jugoslaviji – odbijala je preuzeti diskurs žrtve. Vrijedi prenijeti ključne dijelove njezina osvrt na to pitanje jer svjedoči i o mentalitetu i o duhu vremena:

(...) ponekad [se] među nama ovdje, u Hrvatskoj, javlja neki pristup, neki osjećaj manje vrijednosti za kojeg nema apsolutno nikakva opravdanja, ni na političkom, ni na kulturnom, ni na ekonomskom planu. Dosta je tog obranaštva, dosta je tog opozicionarstva koje je definiranje nas prema nekom drugom. Nema razloga za to. (...) Nema razloga za neprekidne tužaljke o zaostajanju, o nesposobnosti kadrova, o propadanju itd. Dajte da mijenjamo to što nam ne valja. Čitavo političko raspoloženje je u usponu, imamo prednosti – na čitavom nizu grana razvijeniji smo od mnogih drugih, imamo i propulzivne grane, imamo znanstvene institucije i obrazovane kadrove, imamo međunarodno iskustvo zbog naše izvozne orijentacije. Imamo zaostataka i problema ali – dajte da to nadoknadimo. Mislim da se moramo osloboditi stanovitog osjećaja koji se nekako probija (...) da smo mi ipak provincija, zapostavljeni. Mislim da je to najlakše prevladati upravo time što nećemo biti provincija (...)⁶⁷³

Spretna političarka nudila je, jednostavno, nadu u bolju budućnost. Nije se radilo tek o pukoj demagogiji jer je Savka Dabčević Kučar prethodnih godina – i to još bez ovakve masovno iskazane podrške – bila s te druge, „obranaške“ i „opozicionaške“ strane. Prvenstveno kao predsjednica Izvršnoga vijeća Sabora Hrvatske, ali i kao predsjednica CK-a SKH-a, uporno je dokazivala i svejedno bila dosljedno preglasavana na saveznoj razini. U istomu je dahu ovoga dijela govora odbacila „predbacivanja“ hrvatskomu narodu zbog djela „jednog protunarodnog režima“, onoga endehaškoga, koji je i dalje u javnomu prostoru služio kao izvor diskreditacija svakomu zastupanju hrvatskih interesa. Državnički je osjećala kako je ovo trenutak u kojemu reaktivnost – u smislu isključivoga poticaja za aktivnost u odgovoru na čije tuđe djelovanje – nije optimalna politička agenda. Premda ih nije takvima označila, bile su to slabosti koje će kasnije, naročito u radikalizmu studentskoga pokreta, potkopati njezin i kredibilitet nacionalno-reformnoga pokreta kao sveobuhvatne, konzistentne političke platforme. Kritika u tom smislu ne može biti upućena studentima ili šačici intelektualca nego krutosti i zatvorenosti komunističkoga društvenog uređenja, koje je izvanpartijske inicijative unaprijed osudilo na propast.

⁶⁷³ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 47.

Konačno, duge su šezdesete zasigurno bile godine duboke jugoslavenske krize, koju je pratila i opća nestabilnost na međunarodnoj razini. Stoga se u razdoblju nakon sovjetske intervencije u Čehoslovačkoj očitava dodatni napor međublokovskomu jugoslavenskom položaju. Primjenom Brežnjevljeve doktrine, uspostavljeni su u osnovi zategnuti odnosi Jugoslavije sa SSSR-om kao samoprozvanim braniteljem komunizma. Sovjetsko izazivanje jugoslavenskoga suvereniteta koncepcijski je otvaralo mogućnosti oslonca u američkoj administraciji Rixarda Nixona.⁶⁷⁴

Optužbe za antisovjetizam i naklonost Zapadu pristizale su na adresu vodstva hrvatskih komunista i prije Nixonova usklika „Živjela Hrvatska“, prilikom njegova posjeta u rujnu 1970. godine u Zagrebu, kojim je pohvalio hrvatski duh „koji nikad nije razoren, niti porobljen“.⁶⁷⁵ Kakvu je svježinu predstavljalo reformno rukovodstvo hrvatske Partije, pored isticanja nesvrstane, izvanblokove i samoupravne jugoslavenske države, vidi se i iz selektivnosti analize „međunarodne konstelacije“ i položaja Jugoslavije na proljeće 1971. njezine predsjednice Savke Dabčević Kučar: „To je jedna uzlazna linija od Lusake – da vas samo podsjetim – do one tzv. evropske turneje druga Predsjednika, posjete Niksona, do ove sad posjete Rimu i Vatikanu“.⁶⁷⁶ „Preslaba je bila orijentacija [Jugoslavije] prema europskim zemljama“, zaključila je kasnije Dabčević Kučar.⁶⁷⁷

Je li, uostalom, postojala komunikacija s europskim demokratskim procesima? Savka Dabčević Kučar smatrala je kako je ta komunikacija bila jednostrana i kako europske demokracije nisu bile zainteresirane za „povijesno anakrone“ hrvatske nacionalne aspiracije 1971. godine. Izdvojila je dva jednako utjecajna seta uvjerenja koja su prevladavala u tadašnjoj Europi. Prvi se oslanjao na „ravnodušnost ili neznanje“ ondašnje Europe, dok je drugi, „izrastao iz izravnih političko-strategijskih interesa“ održavanja Jugoslavije kao „važne tampon zone prema SSSR-u“ i „lageru“.⁶⁷⁸ Stoga se postavlja pitanje je li hrvatski nacionalno-reformni pokret otvarao put „europskomu obzorju“ ili povratku u „provincijsku anonimnost“, kako se četvrt stoljeća nakon njegova sloma zapitao jedan od rijetkih istinskih hrvatskih disidenata, Vlado Gotovac: „godinu 1971. smatrali smo tako važnom zato što smo naša pitanja artikulirali tako da Hrvatska iziđe iz

⁶⁷⁴ Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 78–86.

⁶⁷⁵ Banac, *Sedamdeset i prva*, 83, 86.

⁶⁷⁶ Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji*, 13.

⁶⁷⁷ Dabčević Kučar, '71, 599.

⁶⁷⁸ Dabčević Kučar, '71, 596–597.

anonimnosti, da ode s Balkana, da prestane biti provincijska zemlja, da dakle bude prirodno prihvaćena sa svojom poviješću i sa svojom suvremenošću u Europi, kao pravi partner“.⁶⁷⁹ Tadašnja je Jugoslavija bila zemlja kratkoga povijesnog trajanja i, u osnovi, većina njezinih konstitutivnih dijelova nije imala naročitoga europskog u kulturnomu smislu, a još manje demokratskoga iskustva.

Upućeni pogledi izvana, poput onoga Krste (Chrisa) Cviića, dopisnika britanskoga *The Economist*, ukazivali su na sumnjičavost svjetske javnosti spram ugrožavanja krhke, ali ipak stabilne blokovske podjele svijeta.⁶⁸⁰ Čini se kako je Jugoslavija uspješnom propagandom svoje „nesvrstanosti“ i „samoupravljanja“ bila okupirala sav simbolički potencijal odmaka od sovjetskoga modela koji je međunarodna javnost onoga vremena mogla i željela pojmiti. I to je bilo sasvim dovoljno. „Nepostojni titoizam“ sam je potkrepljivao predodžbe o neprestanomu političkom, ekonomskom, društvenom i ideološkom eksperimentiranju inherentno drugačijem od sovjetskoga.⁶⁸¹ Strani promatrači nerijetko su u Titu pronalazili jedinoga istinskog jamca stabilnosti i mira u Jugoslaviji, naglašavajući „demokratizaciju“ i „decentralizaciju“ zemlje čija Partija svojim stanovnicima pušta da budu ono što jesu („To let people be people“), kako se izrazio jedan američki veleposlanik, ne stvarajući „novoga jugoslavenskog čovjeka“.⁶⁸² Uostalom, mukotrpnosću njezine prekarne uloge između Istoka i Zapada, svijet je 1971. bio uvjeren kako opstanak Jugoslavije više ovisi o njezinu okruženju negoli o njezinim unutrašnjim sukobima.⁶⁸³

Međunarodni odjeci zbivanja u Hrvatskoj, sudeći prema zapadnomu tisku,⁶⁸⁴ i to prvenstveno tek odjeci kulminacije nacionalno-reformskoga pokreta 1971. godine, rijetko su nudili kompleksniju interpretaciju. Pitanje Titova naslijeđa i nejednakoga unutrašnjeg razvoja navođeni su kao uzročnici unutarjugoslavenskih čarki. Čak su i tekstovi koje su potpisivali pripadnici američkoga akademskog svijeta jugoslavenske probleme reducirali na prikaz zemlje „s jednim glavnim gradom, dva pisma, tri jezika, četiri religije, pet narodnosti i šest republika“.⁶⁸⁵

⁶⁷⁹ Savka Dabčević Kučar, Dražen Budiša i Vlado Gotovac, „Nakon četvrt stoljeća“ *Erasmus – časopis za kulturu demokracije* 15 (1996): 9–22.

⁶⁸⁰ Krsto Cviić, „Hrvatska 1971. – Jedan pogled izvana“ *Erasmus – časopis za kulturu demokracije* 15 (1996): 28–32.

⁶⁸¹ Fred Warner Neal, „Titoism in Flux“, *Current History* 44. 261 (svibanj 1963): 294–298, 309–310.

⁶⁸² Alvin Z. Rubinstein, „Yugoslavia's Opening Society“, *Current History* 48. 283 (ožujak 1965): 149–153, 179.

⁶⁸³ Stephen S. Anderson, „Yugoslavia's Future“, *Current History* 60. 357 (svibanj 1971): 276–281.

⁶⁸⁴ *Current History* (1957–1972), *The Economist* (1969–1972), *The Times* (1967–1972), *The Word Today* (1968–1972) i *International Affairs* (1968–1972).

⁶⁸⁵ Rubinstein, „Yugoslavia's Opening Society“, 179.

Međutim, Jugoslavija nije bila statična tvorevina. Iako nesumnjivo dojmpljiva i pristupačna neupućenomu čitatelju, gotovo svaka od ovih kategorija sa svojim je pridruženim brojem bila najkasnije u šezdesetima dovedena u pitanje ili čak i osporena. Većina Jugoslavena – kao pripadnika države a ne naroda, koji je Partija ipak pokušala, ali nije uspjela izgraditi – više nije gledala u Beograd kao svoj jedini glavni grad, nego u svoja republička središta kao izvore i jamce političke reprezentacije. Hrvati i Crnogorci zasigurno se nisu slagali s navedenim jezičnim zaključkom. Kosovari su zahtijevali svoju republiku, a Bošnjaci status narodnosti, koji su potonji i ostvarili krajem ovoga desetljeća.

Nadalje, dodatna redukcija Jugoslavije u akademskim je zapadnim osvrtima na stanje u zemlji bila očekivano prožeta izvjesnim predrasudama: „Hrvatska, stoljećima dio Austro-Ugarskoga Carstva, latinska u kulturi, austro-njemačka u temperamentu i katolička u religiji. Srbija, koja je dugo bila pod Turcima, više je Balkan u ozračju; Srbi su nepredvidljivi po temperamentu i pravoslavni u religiji“.⁶⁸⁶ Ipak, do kraja šezdesetih godina više ni srbijansko, a ni hrvatsko reformno rukovodstvo izričito nije željelo problem zajedničke države svoditi na odnos Hrvata i Srba. Cjelokupnoj je međunarodnoj analizi Jugoslavije 1971. godine, kako je sredinom sljedeće godine kada je sve ionako bilo gotovo tumačio Krsto Cviic, „nedostajala povijesna dimenzija“.⁶⁸⁷

Krajem šezdesetih godina činilo se i njegovoj sunarodnjakinji, britanskoj povjesničarki i stručnjakinji za Jugoslaviju Phyllis Auty kako je pomlađeno jugoslavensko rukovodstvo zaokupljeno duhom „demokratizacije“, ali ipak dovoljno jako i odlučno u sprječavanju dezintegracije zemlje.⁶⁸⁸ Naročito je „tigrice ekonomskih i društvenih reformi“ Savka Dabčević Kučar stupanjem na čelo hrvatske vlade u svibnju 1967. godine dojmila američke diplomate u Zagrebu. Američki konzul Robert Owen pisao je hvalospjeve State Departmentu o njoj i njezinoj stručnosti, koja ju je razlikovala od prethodnika, opisujući ju kao „dinamičnu, inteligentnu i samouvjerenu ženu koja se dobro snalazi u svojoj ulozi (...) ostavila [je] dojam snažnog i uvjerenog pobornika ekonomske reforme, fleksibilnog i pragmatičnog vođe koji gleda prema budućnosti, bez konzervativnih i dogmatskih uvjerenja (...) [odnosno] da ima snažnu osobnost

⁶⁸⁶ Rubinstein, „Yugoslavia's Opening Society“, 149.

⁶⁸⁷ K. F. Cviic, „The Missing Historical Dimension in Yugoslavia“ *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944–) 48. 3 (srpanj 1972): 414-423.

⁶⁸⁸ Phyllis Auty, „The Ninth Congress of the League of Yugoslav Communists“ *The World Today* 25. 6 (lipanj 1969): 264-276.

koja njezinim podređenima ne daje nikakvu sumnju tko vodi glavnu riječ.“ Nije bilo zgorega za međunarodni imidž Hrvatske što je konzul Owen pohvalio njezino poznavanje engleskoga jezika, a posebno to što je izvještaj zaključio navodom kako je Dabčević Kučar „privlačna i lijepo uređena žena“.⁶⁸⁹

Po preuzimanju funkcije predsjednice Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske dvije godine poslije, američki su diplomatski krugovi u Zagrebu i opet primijetili pozitivan javni konsenzus oko njezina izbora, što je vrijedilo i za odlazak Vladimira Bakarića i Mike Tripala na funkcije u novoosnovani Izvršni biro Predsjedništva SKJ. Smatrali su kako je izbor Savke Dabčević Kučar „očekivan, s obzirom na njezinu energičnu provedbu ekonomskih reformi i zastupanje hrvatskih interesa u Federaciji“. Nije joj u zauzimanju čelne pozicije hrvatske Partije „odmogao“ ni „dobar odnos s Bakarićem i Tripalom te velika javna popularnost“. Američki konzul naglasio je njezin „inteligentan i simpatičan imidž na televiziji“.⁶⁹⁰

Kako je to običavala činiti sa svim ljudima od značaja, Savka Dabčević Kučar „educirala“ je strane diplomatske predstavnike o zamislima i interesima politike koju je provodila. Takvu je predodžbu iz Zagreba ponio i novi britanski veleposlanik u Beogradu, Dugald Stewart, koji je ondje boravio u lipnju 1971. godine. Stekavši pozitivan dojam o razvijenosti Hrvatske i njezine privrede predvođene INA-om i Agrokombinom, veleposlanik Stewart smatrao je Dabčević Kučar i Miku Tripala za najutjecajnije političare u Hrvatskoj. Britanskoga veleposlanika svakako je valjalo uvjeriti kako oni „slijede partijsku liniju“ i kako „cilj decentralizacije nije ugrožavanje jugoslavenskog jedinstva“. Čini se kako su Stewarta uspjeli uvjeriti samo u to kako su pripadali „novom tipu političara – iznimno inteligentni, vrlo uvjerljivi i bez dogmatskih opterećenja“, jer su mu drugdje, jednako uvjerljivo, tumačili kako je situacija u Hrvatskoj sasvim drugačija.⁶⁹¹

Dugo je ljeto 1971. bilo varljivo, i na domaćemu, i na međunarodnomu planu. Rascjep u hrvatskoj Partiji postajao je sve otvoreniji, premda se privid „jedinstva“ morao održavati, dok je Vladimir Bakarić strpljivo čekao na odluke o posljednjim stvarima, odnosno razrješenju tekuće jugoslavenske krize. Čak su se i „komunisti“ među hrvatskom političkom emigracijom, naročito oni koji su „provocirali“ predstavljajući se lojalnima CK-u SKH-a, to ljeto ponajviše brinuli o jedinstvu. Uzdaajući se u „revolucionarno jedinstvo klasnog i nacionalnog“, neki od njih u tomu su se čak okrenuli i inače zanemarenim političkim subjektima:

⁶⁸⁹ Ante Batović, *Hrvatska u vrtologu svjetskih zbivanja 1966. – 1972.* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019), 128.

⁶⁹⁰ Batović, *Hrvatska u vrtologu svjetskih zbivanja*, 129.

⁶⁹¹ Batović, *Hrvatska u vrtologu svjetskih zbivanja*, 217–219.

Posebno bih u tom sklopu pitanja [organizacije i ujedinjenja „na bazi socijalističke obnove u našoj domovini“] naglasio potrebu aktiviranja žena, čije se saznanje, problemi i brojnost ne smije ignorirati, posebno ovdje u inozemstvu. Hrvatske žene trebale bi se svestrano uključiti u politički proces, posebno u društvene i karitativne djelatnosti. Socijalna i kulturna služba bitne su [z]a zajedništvo jedne narodne i klasne zajednice. Smatram da bismo trebali već u početku tom pitanju posvetiti punu pozornost i pozvati drugarice da preuzmu dio odgovornosti. Bogata revolucionarna tradicija hrvatskih žena neka bude podsticaj za nove napore u službi svoje klase i nacije, na gra[đ]enju našeg socijalističkog jedinstva.⁶⁹²

Sastanci političkoga i partijskoga vrha Hrvatske u vili Weiss na zagrebačkomu Prekrižju i u vili Zagorje, Titovoj zagrebačkoj vili, u srpnju pokazali su kako je Titu i dijelu hrvatske Partije – koji se polako, ali ustrajno premetao u alternativno rukovodstvo koje bi naslijedilo reformno – dodatno širenje podrške reformistima bilo zadnje na listi prioriteta. Štoviše, Tito je bio odlučan u tomu kako i postojeće brojeve podupiratelja valja umanjiti – potražujući od Savke Dabčević Kučar, po treći put, zabrane i uhićenja studenata i intelektualaca. Prethodni put bilo je to protekloga mjeseca, u SIV-u. Nudio je čak i mrkvu kad bi se umorio od mahanja batinom. Netom je i neuspješno pokušavao Dabčević Kučar pridobiti za odlazak u Beograd na čelo savezne vlade. Kada izbjegavanje obiteljskom ulogom nije pomoglo, odrješito je odbila ponudu. Tito je ponavljao kako u Hrvatskoj „divlja nacionalizam“ i kako se više ne planira slagati s hrvatskim rukovodstvom, nego da od njega očekuje „akciju“. „Ne treba nam masovna nego kadrovska Partija“, ustrajao je, uzdajući se i opet u „armiju“ koja će, umjesto Rusa, odnosno Sovjeta „uvesti red“.⁶⁹³

Neki su ovo Titovo zahtijevanje smatrali iskrenim zazivom za pomoć i podršku, kako bi potom mogao „u drugim republikama nastupiti oštrije“.⁶⁹⁴ Kada je Tito konačno Savki Dabčević Kučar otvorio sve karte – „Vi biste mogli stati tome [„divljanju nacionalizma“] na kraj, da hoćete (...) vi jedini imate utjecaja na narod, ali nećete da me slušate“ – ona je odlučno uzvratila kako će za te svrhe on ipak trebati izabrati drugo rukovodstvo jer „mi ne možemo drugačije raditi nego

⁶⁹² Ivan Kolar, „Imperativ jedinstva“, *Socijalistička Hrvatska: organ Saveza hrvatskih komunista u inozemstvu* 1. 1 (27. 7. 1971): 5. Radilo se, dakako, o Tomulićevu djelovanju. Usp. *Vjesnik u srijedu* (kolovoz 1971) za kritiku tzv. SKH-a u inozemstvu.

⁶⁹³ Dabčević Kučar, '71, 665, 654–657, 621–622.

⁶⁹⁴ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 601–602.

što radimo“.⁶⁹⁵ Prebacivanjem pune odgovornosti na hrvatsko rukovodstvo, Tito je konačno „oprao ruke“ od njih i njihove inačice reforme, kako bi poslije mogao izvjeći bilo kakve negativne reperkusije vlastite umiješanosti u „hrvatsku krizu“. Sve što će se događati nakon toga moći će predstaviti isključivo njihovom zaslugom i krivnjom. Isključivanje Marka Veselice i Šime Đodana iz Saveza komunista Hrvatske – pa ni zabrana uvodnika *Hrvatskoga tjednika* – krajem srpnja više nikoga nije moglo impresionirati.

Ljeto je donijelo i promjene dramatičnih razmjera u međunarodnoj vanjskopoličkoj konstelaciji. Ping-pong diplomacija između Sjedinjenih Američkih Države i Kine sredinom srpnja kulminirala je Nixonovim primanjem Kine u društvo svjetskih supersila. Dalekosežnost ovoga diplomatskog zaokreta i posljedične promjene u odnosu SSSR-a prema Jugoslaviji promakle su čak i sekretaru SSIP-a, Mirku Tepavcu, premda se on netom vratio s povijesnoga puta u Kinu, kamo je predvodio službenu jugoslavensku vladinu delegaciju. Sovjetski je Savez, potaknut američkim otvaranjem prema Kini, krenuo u „discipliniranje lagera“ i „politiku pritiska“ na trenutni jugoslavenski put u socijalizam, koji su, u svjetlu turbulentne 1971. u Jugoslaviji, držali neuspješnim. I sam Tito bio je sve bliže takvu tumačenju.⁶⁹⁶

Jesen je, poglavito za one koji su bili upućeni svojom blizinom središtu političkoga odlučivanja, bila posebno sumorna. Titova legitimacija rušenja hrvatskoga rukovodstva i obustave hrvatskoga nacionalno-reformnoga pokreta odvijala se i na Zapadu i na Istoku.⁶⁹⁷ Neposredno pred posjet Brežnjeva Jugoslaviji, Tito je boravio u Hrvatskoj – prvo u Dalmaciji, a potom u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Njegovi su govori bili izrazito antizapadno intonirani, a kulminacija njegove pouke u zagrebačkoj Esplanadi 14. rujna imala je „dva aspekta (...) koncilijantnost i prijatnje represijom“.⁶⁹⁸ U svojem odgovoru na zdravicu Savke Dabčević Kučar, u kojoj je ona kratko ali jasno negirala optužbe za nacionalizam u Hrvatskoj, „najveći sin u povijesti hrvatskog naroda“, kako je Tita tada oslovila, naglasio je kako „neće [za svakoga] biti demokracije“.⁶⁹⁹

⁶⁹⁵ Dabčević Kučar, '71, 667.

⁶⁹⁶ Ivo Banac, „Proboj“, u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 127–133; Ive Mihovilović, „Što je Jugoslavija našla u Pekingu“ *Vjesnik u srijedu* 20. 999 (23. 6. 1971).

⁶⁹⁷ Dabčević Kučar, '71, 606; Cviić, „Hrvatska 1971“, 31; Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, 175–179.

⁶⁹⁸ Banac, „Proboj“, 134–135.

⁶⁹⁹ Dabčević Kučar, '71, 682; SR-AJ-837, KPR, II-1/208, k. 27, Odgovor Predsednika Tita na zdravicu Savke Dabčević Kučar [Zagreb, 14. 9. 1971], 1–6.

Kada je konačno stigao u Beograd 22. rujna, Brežnjev se s Titom najbolje razumio „u četiri oka“, kada su se „dogovorili da [neće] imati nikakve agenture“, čime su „dokrajčene akcije“ Hrvatskoga narodnoga odbora Branka Jelića. I ono malo što je Brežnjev nudio bilo je Titu više nego dovoljno da se uvjeri u to kako su Sovjeti priznali jugoslavenski suverenitet i od njega tražili da u predstojećemu posjetu Washingtonu prenese njihovu zainteresiranost za dokidanje blokofske podjele svijeta. Već je nakon razgovora s Brežnjevom Tito odlučio o sudbini hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta, što je razvidno iz njegovih onovremenih unitarističkih izjava. Kada je 28. listopada stigao na sastanak s Nixonom u Bijeloj kući, Tito je o Sovjetima nizio superlative, osiguravši sebi sasvim dovoljno političkoga zaleđa za obustavu dubinskih reformi i recentralizaciju koja će uslijediti u Hrvatskoj i Jugoslaviji.⁷⁰⁰

⁷⁰⁰ Banac, „Proboj“, 137-149.

3. 2. Frangas, non flectes – Karađorđevo⁷⁰¹

Ja mislim da Savka prova počne, jer je ona najodgovornija od sviiju nas.

Jure Bilić, kavalirski, 30. 11. 1971. u Karađorđevu⁷⁰²

Jedini heroj Hrvatskoga proljeća bilo je hrvatsko društvo.

Ivo Banac, proljeće 2020⁷⁰³

Jutros je u Karađorđevu (...) počeo sa radom izvanredni Kongres Saveza optimista Jugoslavije (...) [Tito:] Mi moramo njegovati revolucionarni optimizam, a to znači, posjeći u kor[i]jenu svaku kritiku, koja sije nepovjerenje u našu stvarnost, jer vidjeli smo kuda nas može odvesti, liberalna tolerancija raznih zlogukih proroka. Sve one koji sa crnim naočalima prosuđuju naš progres, trebamo čistiti iz naših redova (...) Masovni pokret, izrastao je na pesimističkim osnovama i išao je tako daleko, da je čak i mene počeo ljuljati, na valovima svoje beznaadne ideologije. Sva sreća, što su me generali, budni i mudri čuvari jugoslavenskog optimizma probudili na pravom mjestu i u pravo vrijeme.

„Savez optimista“, Hrvatska država⁷⁰⁴

Posljednje godine sedmoga desetljeća 20. stoljeća, koje se u Hrvatskoj podudaraju s razdobljem boravka Savke Dabčević Kučar na najvišim političkim i partijskim funkcijama, prokazale su kako je ekonomska uspješnost u Jugoslaviji još uvelike ovisila o državnoj intervenciji u privredu. Tu frustraciju volontarističkim jugoslavenskim upravljanjem gospodarstvom („birokracija“) – koju nije stvorilo već ju je simboliziralo „opozionaštvo“ politike Dabčević Kučar – najbolje je opisala pronicljiva politička analitičarka Neda Krmpotić:

⁷⁰¹ „Frangas non Flectes: virtus probitas“ moto je irskoga klana Barrett (irski, *Clann Bairéad*), u slobodnijemu prijevodu s latinskoga: „Možeš me lomiti, ali me nećeš saviti: čast i integritet“. Savka Dabčević Kučar iskoristila je sintagmu „frangas, non flectes“ kao svojevrstu samoprocjenu političkoga i osobnoga integriteta.

⁷⁰² Milan Pišković, gl. ur., *Sjeća Hrvatske u Karađorđevu 1971.: autorizirani zapisnik* (Zagreb: Meditor; Meteor film, 1994), 2.

⁷⁰³ Josip Vrandečić, „Pogovor“, u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prova: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 167–171. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 168.

⁷⁰⁴ [Roko Girica], „Savez optimista“ *Hrvatska država. Glasilo Hrvatskog narodnog odbora* 20. 213 (veljača 1973): 6.

Svaki akter takvoga starog poduzeća [koje nije „uživalo naklonost upravnoga aparata“] pita se: zašto ja moram životariti ili propasti da bi napredovao 'socijalizam' s kojim birokracija poistovljuje svoje planove? Neodoljivo se nameće drastična usporedba s pitanjem koje sebi postavlja optuženi u praškome procesu Slanskom i drugovima: zašto ja moram priznati da sam izdao partiju i socijalizam da bih time ispunio svoju internacionalističku obvezu, što tvrdi moj istražitelj?⁷⁰⁵

Svakako, radilo se konačno i o utvrđivanju tanke granice na kojoj „socijalistička uzajamnost“ prelazi u samodestruktivnost. „Govoreći otvoreno“, postavljalo se pitanje „može li se u jednoj višenacionalnoj zemlji ići u razvoj bez 'pretakanja krvi', jer nitko neće tražiti propusnicu za socijalizam mora li prethodno potpisati siromaštvo, zaustavljeni razvoj i odlazak u gluhu provinciju?“⁷⁰⁶ Prevladavajuće koncepcije koje su razotkrivene reformnim nastojanjima u šezdesetima, dobrim dijelom i zaslugama Savke Dabčević Kučar, bile su „politika uprosječivanja“, „poravnavanja glava“, i u ekonomskom, i u političkomu smislu. Na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj početkom sedamdesetih javnost je bila suočena s nimalo uvijenim pitanjem može li takva politika „proći nekažnjeno“. Štoviše, upućeniji i smjeliji smatrali su kako se nije radilo samo o sustavu nego o mnogo širemu fenomenu „prevladavajućega političkog mentaliteta“ koji je omogućio da se „u ime prelijevanja iz tzv. razvijenih u manje razvijene, u ime držanja privrede na uzdi – stvori preko noći sistem banaka i reeksportera, međunarodnih korporacija i kredita“.⁷⁰⁷

Kao što je to bio slučaj i sa sustavnim preglasavanjem u Federaciji i s „aferom“ – tužitelj je, pukom majorizacijom u Jugoslaviji, valjalo učiniti tuženima. Povrh vlastitih političkih inicijativa, hrvatsko će reformno partijsko rukovodstvo uskoro ponijeti i krivnju za konzervativcima nepoćudna djelovanja studenata i intelektualca u Hrvatskoj. Pokret hrvatskih sveučilištaraca „širio [se] i pobjeđivao samo prema pravilu 'vladavine većine'“. Kada su u kasnu jesen 1971. godine studenti izašli na zagrebačke ulice, Pokret je zbog „svoje samostalnosti i alternativnog djelovanja“⁷⁰⁸ postao smetnja komunističkomu monopolu. Matica hrvatska će zbog širenja svojih podružnica i „radikalizma“ u istupima pojedinih svojih članova biti optužena za

⁷⁰⁵ Neda Krmpotić, „Tužitelj i tuženi“, *Vjesnik u srijedu* 19. 953 (5. 8. 1970): 6.

⁷⁰⁶ Neda Krmpotić, „Vruće ljeto“, *Vjesnik u srijedu* 19. 951 (22. 7. 1970): 6.

⁷⁰⁷ Neda Krmpotić, „'Pretakanje krvi'“, *Vjesnik u srijedu* 19. 952 (29. 7. 1970): 6.

⁷⁰⁸ Ivo Banac, „Omladina i studenti“, u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 31–77. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021)

pretvaranje u političku stranku.⁷⁰⁹ Mnogi su diljem Jugoslavije u bučnoj završnici hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta vidjeli neizbježan debakl politike Savke Dabčević Kučar nakon tvrdoglavoga „popuštanja nacionalizmu“. Drugi su smatrati kako prva žena hrvatskih komunista na kraju nije umjela obuzdati „masovni pokret“. Pronicljiviji su, poput Tita, bili uvjereni kako ona to naprosto nije željela učiniti. K tomu, niz posljedica hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta ionako nije bilo moguće poništiti, taman i da su bile u partijskoj nadležnosti.

Iznimno popularna „kraljica Savka“ u Hrvatskoj je ovaj nadimak nosila kao izraz privrženosti, iako su ga Srbi predmnijevali sarkastičnim.⁷¹⁰ Rugalački potencijal nadimka „kraljica Hrvata“ sasvim je prevladao među njezinim protivnicima nakon Karađorđeva.⁷¹¹ Nasuprot ponekim „euforičnim“, ali neosnovanim predviđanjima o krajnjim mogućnostima politike hrvatskoga rukovodstva i posljedične ogorčenosti, nastup Savke Dabčević Kučar u Karađorđevu 30. studenoga i 1. prosinca treba analizirati u realnomu kontekstu jugoslavenske i hrvatske 1971. Mnogi od doseg te reformne politike, prvenstveno oni „intelektualno-duhovni“, nisu bili mjerljivi, ni u Karađorđevu, a ni nakon njega.⁷¹² Politizacija društva, širenje pojma javnosti, slobodnije intelektualno stvaralaštvo, nacionalno pitanje, pitanje uloge Partije u društvu, položaj Hrvatske u Jugoslaviji, hrvatski politički subjektivitet i suverenitet, otpor jugoslavenskoj socijalističkoj naciji i regionalizaciji Hrvatske, perspektive političkoga, društvenoga i ekonomskoga razvoja, pitanje odgovornosti pojedinca te mnoga druga su pitanja na koje isključivo analiza sastanaka u Karađorđevu ne može ponuditi prikladnu ocjenu. Nakon niza sastanaka na vrhu od proljeća, u Karađorđevu je preostalo tek formalno proglasiti kraj i početi s obračunom u problematičnim republikama. Zato *Karađorđevo* ponajprije simbolički označava ograničenja reformizma komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja u Jugoslaviji na početku osmoga desetljeća 20. stoljeća.

Posredstvom toga, daljnja razmatranja ograničena su okvirima tadašnje jugoslavenske „visoke politike“, uvjetovane i izrazito osjetljive na „kuloarske“ i „čaršijske“ utjecaje, sustava u kojemu se netransparentno političko odlučivanje odvijalo izvan institucija i u uskim krugovima.

⁷⁰⁹ Usp. Igor Zidić, ur., *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971.: zbornik radova [sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. siječnja 2012.]* (Zagreb: Matica hrvatska, 2017).

⁷¹⁰ Dennison Rusinow, *Yugoslavia: oblique insights and observations*, ur. Gale Stokes (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008), 163–164.

⁷¹¹ Ivo Banac, „Savki u počast“ *Jutarnji list* (8. kolovoza 2009), pretiskano u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 158–160. (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 158.

⁷¹² Sintagma je pozajmljena iz opisa Savke Dabčević Kučar kao „jedne od glavnih intelektualno-duhovnih nositelja demokratizacije tadašnjeg vrha SKH“ Marka Veselice. Cit. u: Pišković, *Sječa Hrvatske*, 348.

Određena su i intelektualnim i realpolitičkim mogućnostima koje su predsjednici CK-a SKH-a tada stajale na raspolaganju. Karađorđevo zbirno obuhvaća sastanke Tita i političkoga rukovodstva Hrvatske te 21. sjednicu Predsjedništva SKJ-a. Atmosfera na tim sastancima bila je uvjetovana neposrednim pripremama kojima se podjednako na službenim i opskurnim sastancima političko-partijskoga vrha, među inteligencijom, na stranicama novina, ali i „na ulici“ diljem Jugoslavije podgrijavao dojam psihoze, širenja „antihrvatstva“ (u Hrvatskoj, dakako, porasta „antisrpskoga“ raspoloženja) i neminovnosti građanskoga rata. Kardelj je dva tjedna prije u Zagrebu plašio hrvatsko rukovodstvo „ruskom intervencijom“ i „velikosrpskim snagama“. Savka Dabčević Kučar tada je odbila prihvatiti njegovo tumačenje kako „mi hranimo velikosrpske ekstremiste“ i „budimo velikosrpstvo“, što je bilo odvratanje uobičajenoga otvaranja tzv. „srpskoga pitanja“ u tekućim raspravama o Hrvatskoj.⁷¹³ Tito je u dugim satima karađorđevskih sastanaka, „istovremeno u ulozi sudca i tužitelja“, potencirao taj „jezik intrige“.⁷¹⁴

Savka Dabčević Kučar od početka rasprave prometnula se u njezina skretničara, odbijajući optužbe. Pitanja koja su postavljena bila su retorička jer se nisu zahtijevali odgovori, koji su ionako svima bili znani, pa čak niti sama priznanja krivnje, premda su ona bila poželjna kako bi se udovoljilo uzusima partijske tehnologije vlasti. Priznanja nisu bila potrebna kako bi eventualno utjecala na partijsku kaznu jer je i ona najkasnije od pada Rankovića bila svima poznata. Glavnu tvrdnju o krivoj procjeni (stav) i neadekvatnomu odbijanju „nacionalizma“ (odnos) hrvatskoga reformnog rukovodstva ionako više nitko nije mogao osporiti. Oslanjajući se na „pozitivno raspoloženje“ i „široku podršku“, Dabčević Kučar ponudila je „da raspravimo na Centralnom komitetu [SKH] još jednom iako smo o tome već raspravljali i da vidimo da li je taj politički kurs u svim svojim implikacijama u onoj ogromnoj mobilizaciji radničke klase i masa koje je imao zaista doveden u pitanje“. Milka Planinc vraćala je raspravu na ispravnu „ocjenu nacionalizma“. Radilo se i o pokušaju da se rasprava vrati u Zagreb i vodi unutar hrvatske Partije (što su zagovarali npr. Dabčević Kučar, Pero Pirker i Miko Tripalo).⁷¹⁵ Proizlazilo je to iz naivnoga uvjerenja kako će se deklarativno partijsko „jedinstvo“ moći i dalje fingirati pred zainteresiranim „ostatkom Jugoslavije“, kako bi se moglo nastaviti s provođenjem dotadašnje politike.

⁷¹³ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 647–648; Savka Dabčević Kučar, '71: *hrvatski snovi i stvarnost*, 2 sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 544, 809–810.

⁷¹⁴ Andrej Milivojević, „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013. 2, 203.

⁷¹⁵ Pišković, *Sječa Hrvatske*, 6–9, 11–13, 150–155.

Međutim, vrlo je brzo u karađorđevskoj raspravi postalo jasno kako su hrvatski partijski konzervativci imali druge namjere ili napatke. Redom su odbijali nastavak ovakve, samostalnije hrvatske politike pod vodstvom Savke Dabčević Kučar, tvrdeći kako se hrvatsko rukovodstvo nalazi na „brisanom prostoru“. Uzdajući se u Titovo arbitriranje, dokazivali su postojanje višemjesečnoga, čak cjelogodišnjega zanemarivanja rješavanja „slučajeva“ vrha hrvatske Partije, premda su SUP-ove informacije o njima ustrajno pristizale. Otvoreno se odbilo sprovesti Titov napatuk iz srpnja – „umjesto da krene jedna akcija koja će to [nacionalizam] onemogućiti oštro i hitno (...) To nikada nije dolazilo na dnevni red“. Ritualno iskazivanje odanosti Titu i njegovoj predmnijevanoj presudi bilo je intonirano već njegovim prvim rečenicama, koje je ponovio nakon prve replike Dabčević Kučar. Može ih se sažeti na: prvo, formalno ustvrditi kako je hrvatska Partija nepovratno razjedinjena i, time, nefunkcionalna i drugo, pokrenuti antireformne udare na rukovodstvo i antidemokratske na društvo, ne samo u Hrvatskoj. Titovim riječima, „nije to samo vaša stvar Hrvatske, to je stvar čitave naše zajednice Jugoslavije“, odnosno: „Mi ćemo i drugdje [u Jugoslaviji] morati [sprovesti obračun s reformistima] poslije“. Konzervativni dio vrha SKH-a retroaktivno je iskonstruirao vlastitu nevinost, pripadnošću tzv. „drugom kursu“, dakle pravovjerno suprotstavljenom onom Dabčević Kučar. Iskonstruirana je i organizirana „neprijateljska djelatnost“, preuveličavanjem važnosti nekolicine izjava, pojedinaca ili „jezgara“ u institucijama u Hrvatskoj.⁷¹⁶ Valjalo se, konačno, vratiti na ispravan partijski „kurs“ u kojemu se vrhovni komunistički „neprijatelj“, onaj „klasni“, nalazi izvan nje same.

Apsurdnost cijele rasprave demonstrirala je Milka Planinc, uputivši na tipičnu potku komunističke tehnologije vlasti kao da ju je tada prvi put uočila, naime kako „se mi [dvije struje u SKH-u] ne razilazimo kada su u pitanju dokumenti koje smo izglasali, nego u tumačenju tih dokumenata i u operativnom provođenju u život tih dokumenata“. „Te različite interpretacije“, nadovezala se kasnije Ema Derossi-Bjelajac, kao da se radilo o dogovorenim točkama optužbe, „predstavljaju u stvari različite političke linije“. Otpore njihovim tumačenjima tih istih dokumenata „na terenu“ i odbijanja takve politike argumentom kako se „falsificira Tita“ nisu shvatili kao vlastitu kritiku. Druga je odlika tehnologije vlasti komunističkoga poretka bila to što su i reformisti i konzervativci (oduvijek) kritizirali postojanje „neprijateljske djelatnosti“. Razlika je bila u tomu, kao što je naveo Ante Josipović, što su jedni to činili „više“ od drugih. Upravo onako kako je na Desetoj sjednici valjalo pobrojati spominjanje „unitarizma“ i „nacionalizma“, pa

⁷¹⁶ Pišković, *Sječa Hrvatske*, 14, 1, 10, 18, 11–12, 25, 27.

iz toga izvući zaključke o stvarnoj poruci izlaganja Savke Dabčević Kučar. Dvije godine nakon usvojene platforme iskazane u Desetoj sjednici – godinama u kojima su njezini zaključci ionako stalno podrivani jer nikad nisu zapravo bili prihvaćeni⁷¹⁷ – rasprava konzervativaca svodila se na to kako je, ipak, „nacionalizam“ opasniji od „unitarizma“. Unitaristi, glasilo je obrazloženje, „nemaju takva sredstva i mogućnosti da se eksponiraju [kao] nacionalisti i šovinisti“. Josipović nije mogao biti dalje od istine.⁷¹⁸

Panika koju su tada dočaravali konzervativci opisivanjem devijacija „hrvatskoga nacionalizma“ „na terenu“ bila je iskrena. Naime, bila je to panika uzrokovana dojmom, kako je rekao Josip Vrhovec, da se radi o „jedinstv[u] rukovodstva i pokreta u kojemu je partija nestala kao suvišna“. Kada je britanski *The Economist* u ozračju Karađorđeva Tita nazvao „starcem u panici“, britanski veleposlanik u Jugoslaviji Dugald Stewart bio je skloniji tumačenju kako je nakon obračuna samozadovoljni Tito više nalikovao na „starca na pikniku“. ⁷¹⁹ I ostali su motivi iz rasprave dolazili iz dobro znanoga partijskog repertoara, primjerice, nametanje (prolongiranju rasprave prikladnih, ali najčešće besmislenih) tema i perpetuiranje besplodnih rasprava. Kako je konačno rekla Derossi-Bjelajac: „Današnja rasprava je repriza nekoliko naših dosadašnjih sastanaka. (...) [Mi smo] ostali na pozicijama na kojima smo bili. Mi se nismo uspjeli, iako smo puno puta razgovarali, približiti“. Isto je satima kasnije ponovila Jelica Radojčević, dodavši svima očiglednu tvrdnju kako „[o]ve dvije ocjene, dva stava, dvije procjene, jedno i drugo ne može ići“. Tito ju je naskoro, prije večere, umirio: „Večeras ćemo svršiti“.

Premda se činilo kako su konzervativci bili siti rasprava, očekujući konačni završetak političke krize koju sami nisu uspjeli prevladati, zapravo su reformisti bili umorni od konstantne relativizacije i zaobilaženja stvarnih tema. Dragutin Haramija rekao je „da ove rasprave iscrpljuju, da ove rasprave paraliziraju i da ničemu ne vodi i da se tako teško radi“. Tito, koji se osjetio prozvan jer je upravo on ustrajao neka baš svi govore kako bi se činilo da je još moguće utjecati na presudu, brzo mu je odbrusio, opravdavajući se kako je bio prisiljen „udari[ti] šakom o stol“.⁷²⁰ Nije to bio odraz Karađorđeva, bilo je to „stanje duha u višim kadrovima SKH[-a]“, kao što je napominjao Pero Pirker govoreći o dugim partijskim sastancima koji su redom bili „neka

⁷¹⁷ Usp. npr. analizu Nede Krmpotić, „Od obljetnice pa dalje“ *Vjesnik u srijedu* 20. 977 (20. 1. 1971): 6.

⁷¹⁸ Pišković, *Sječa Hrvatske*, 16, 57, 28–29.

⁷¹⁹ Ante Batović, *Hrvatska u vrtlogu svjetskih zbivanja 1966. – 1972.* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019), 293.

⁷²⁰ Pišković, *Sječa Hrvatske*, 21, 56, 107, 109, 69–70.

improvizacija, [a ne] izraz nečeg smišljenog“: „da sam Karlo Marks, a ne Pero Pirker, ne bih bio u stanju“.⁷²¹

Zanimljivo je kako se Tito složio „s dijelom“ Haramijina izlaganja o ekonomskim problemima Hrvatske. Savka Davčević Kučar pokušala je to prikazati i kao ekonomsku podlogu cijeloga nacionalno-reformnog pokreta, no Tito ju je žustro odbio. Kada je u svojem izlaganju došla do dijela o razlozima „zašto su se mogle mase pokrenuti na deviznom režimu“, Tito ju je prekinuo: „Ma nisu se one [pokrenule] na deviznom režimu“. Dabčević Kučar je odgovorila: „Jesu, družo Tito, ogromna većina (...) te studentske mase, te stotine ljudi koje su učestvovala i te stotine ljudi koje bi eventualno...“. Tito ju je opet prekinuo, rekavši kako „[n]e znaju oni šta je devizni režim i o čemu se radi. Malo njih zna. Te mase ne znaju“. Dabčević Kučar nije odustajala, dopustivši tek da „ima onih koji ne znaju“, ali „je ipak činjenica da je ogromna većina nezadovoljna time što to pitanje nije riješeno“. Kasnije je i dalje ustrajala: „Družo Tito, Vi ste nam, upadajući nekome u riječ, rekli da ne trebamo iznositi na ulicu stvari, govoreći o deviznom režimu. A ja bih htjela da pošteno kažem da ta stvar jest na ulici, da je ta stvar toliko dugo u rješavanju i u našim dokumentima tako dugo zapisana da je nemoguće dignuti je sa ulice“.⁷²² Osim temeljnih postulata političke krize u Hrvatskoj i njezinih ekonomskih problema, važniji tematski blokovi na sastanku bili su i „homogenizacija“ Hrvatske i „prevencija izbijanja nasilja“.⁷²³

U pozadini rasprave u Karađorđevu ostale su još dvije tendencije. Jednu je na početku natuknula Savka Dabčević Kučar, a elaborirao predsjednik Socijalističkoga saveza radnog naroda (SSRN) Hrvatske Stjepan Ivić. Sugerirali su kako je uporno konstruirana optužba hrvatskoga rukovodstva, odnosno kako se „često puta smatra da iza takvih ekscesa stoji zvanično političko rukovodstvo Hrvatske“. „Ekscese“ je Ivić brojčano prikazao, kako bi dokazao da se radi o minimalnom broju „slučajeva“. Važnije od toga bilo je stvaranje atmosfere kako „u drugim sredinama, naprosto nije moguće da dođe do ekscesa“, pa se čini „da za mnoge stvari treba da budemo mi krivi“. Isti je tandem suptilno ponudio i objašnjenje, koje u kontekstu neriješene „afere“, a prije dodatnoga istraživanja, nije moguće odbaciti kao neuvjerljivo. Govoreći o „ubacivanju parola“ u studentski pokret, Dabčević Kučar rekla je kako „[n]ama se čini da se tu

⁷²¹ Cit. u: Banac, *Sedamdeset i prva*, 27.

⁷²² Pišković, *Sječa Hrvatske*, 213, 61–70, 6, 173–174.

⁷²³ Usp. i autorove grafičke prikaze za ključne segmente karađorđevskoga sastanka i duljine te rasporeda izlaganja. Milivojević, „'Almost a Revolution'“, 143, 144.

javljaju i jedna i druga blokovska snaga, na žalost od strane naših unutrašnjih poslova još nismo dobili dovoljno elemenata za točno utvrđivanje stvari“. Premda djeluje konspirativno i tipično partijski, kada je Ivić kasnije dometnuo kako „mi moramo staviti čvršću barijeru svom tom političkom podzemlju“, aluzije na „ aferu“ – odnosno djelovanje jugoslavenskoga SDS-a i kampanje saveznoga središta – bile su mnogo plastičnije.⁷²⁴

Rascjep u hrvatskoj Partiji zasigurno je postavio važno ograničenje pred hrvatski nacionalno-reformni pokret. Sam raskol nije bio taktički, nego strateški. „Konceptijske razlike“ među partijskom elitom moguće je uočiti u većini republičkih Saveza komunista, naročito kada ih je jednostavno generacijski omeđiti. Ipak, nerijetko se i unutar iste generacije radilo o zijevu između obrazovanijih reformista i konzervativaca koji su bili „nesvršeni đaci“ i kojima je revolucija „postajala ne samo njihova misija, već i njihovo zanimanje“. Mnogo važnije od toga tumačenja koje podilazi elitizmu reformista, predstavnici sukobljenih frakcija bili su izrazi sasvim drugačijih, pa i suprotstavljenih „povijesnih tendencija“ u narodu i društvu.⁷²⁵ I ne samo to što su takvi povijesni izrazi doveli do sukoba onda kada su bili utjelovljeni u pojedincima unutar istoga društva i naroda nego su i sprječavali oformljivanje očekivanoga savezništva, primjerice, Hrvata i Slovenaca ili Savke Dabčević Kučar i Marka Nikezića.

Koja su bila druga ograničenja nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj? „Idejno ali ne i nacionalno pluralan“ – tako glasi jedna od kritičkih ocjena nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj povjesničara Iva Banca.⁷²⁶ Premda vodstvo reformnoga dijela hrvatske Partije pod Savkom Dabčević Kučar nije bilo nacionalno monolitno – imajući u vidu istaknutu, premda iznimnu, ulogu prvoga čovjeka zagrebačkih komunista Srećka Bijelića – sam pokret nije bio uspješan u privlačenju manjinskih naroda u Hrvatskoj. Naročito onih koji su se radije smatrali konstitutivnima, poput hrvatskih Srba. Svakako, dok je Vladimir Bakarić održavao umjetni ekvilibrij u vrhu hrvatske Partije i uzdao se u spori, ali ničime zajamčeni, uspjeh reformizma, među podržavatelje reformnoga smjera mogli su se ubrojiti i Dušan Dragosavac i Milutin Baltić. Hrvatskoj partijskoj eliti bilo je teško uspostaviti savezništvo s reformistima u politički snažnomu

⁷²⁴ Pišković, *Sječa Hrvatske*, 95–99, 5.

⁷²⁵ Sintagma Slobodana Jovanovića. Latinka Perović, „Razlike u političkom rukovodstvu Srbije: stara istorijska dilema“, u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala, Svedočanstva* 15, 53–79 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003), 53–54.

⁷²⁶ Ivo Banac, „Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj“, *Svedočanstva* 32 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008): 259–264, pretiskano u: Ivo Banac, *Sedamdeset i proa: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 151–157 (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 151.

srpskom narodu u Hrvatskoj s obzirom na opravdane pritužbe javnosti na ekonomsko izrabljivanje i prezastupljenost Srba u lokalnomu i saveznomu sigurnosnom aparatu.⁷²⁷ Također valja istaknuti kako bi od pojedinačne nacionalne deklariranosti daleko važnija trebala biti deklarirana nacionalna inkluzivnost hrvatskoga reformnog rukovodstva.

Britanski politički novinar Krsto (Chris) Cviić razložio je naknadno odsutnost Srba iz hrvatskoga nacionalno-reformnoga pokreta:

taj val hrvatskog nacionalnog rodoljublja mimoišao [je] Srbe u Hrvatskoj i ostavio ih potpuno po strani. **Ništa tu nije bilo što su oni mogli napasti ali i ništa s čime su se mogli osobno osjećajno identificirati.** A slušali su – doduše sasvim istinite ali za njihove uši razumljivo neugodne – podatke o prezastupljenosti Srba u državnoj službi, vojsci, partiji, personalnim odjelima poduzeća i drugdje. (...) Otrcane fraze o „bratstvu i jedinstvu“ (...) bile [su] prepreka zapodijevanju bilo kakvoga novog dijaloga, podcrtavajući koliko je dotadašnja politika postala diskreditirana u očima većine Hrvata a i dobrog dijela Srba. Baš ta tragična ali vjerojatno neizbježna odsutnost (uz neke izuzetke) Srba iz *Hrvatskog proljeća* fatalno je delegitimirala u očima svijeta u suštini vrlo pozitivni, pluralni proces političke promjene u Hrvatskoj⁷²⁸

Hrvatski Srbi, ipak, nisu ostali „potpuno po strani“.⁷²⁹ Njih su po nacionalno heterogenim i većinski srpskim krajevima Hrvatske ustrajno obilazili srbijanski „emisari“. Te je „samozvane zaštitnike“ pojedinih hrvatskih krajeva, u kojima inače nisu živjeli ili djelovali, na političku scenu Hrvatske izvela Savka Dabčević Kučar u veljači 1971.⁷³⁰ Kada su od kraja kolovoza počela u medijima izlaziti i konkretna imena, javnost se mogla uvjeriti kako se radio o onima s „prije stečenim političkim autoritetom ili s visokim vojnim činovima“.⁷³¹ Tražeći uporište u okrilju „boračkih organizacija“, „emisari“ su nerijetko bili zavičajno povezani upravo s krajevima u kojima su se događali „slučajevi“ ili „ekscesi“. Oni su se daljnom politizacijom pretvarali u „afere“ koje su smatrane „[tipičnim obrascima] pokušaja da se naša [hrvatska] politička situacija ocrni i zamuti; spletkarenja protiv pojedinih rukovodećih ličnosti i foruma SKH; olakog etiketiranja, bez argumenata, i sračunatoga baratanja poluistinama“. Upečatljivi su primjeri bili

⁷²⁷ Milivojević, „'Almost a Revolution'“, v.

⁷²⁸ Krsto Cviić, „Hrvatska 1971. – Jedan pogled izvana“ *Erasmus – časopis za kulturu demokracije* 15 (1996): 28–32, 31. (istakla M. K.)

⁷²⁹ Usp. potpoglavlje o Srbima u Hrvatskoj u: Dabčević Kučar, '71, 306–350.

⁷³⁰ Dr. Savka Dabčević Kučar, „Hrvatska politička scena“ *Vjesnik u srijedu* 20. 981 (17. 2. 1971): 10–11.

⁷³¹ [Drago Tović], „Emisari izlaze iz anonimnosti“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1011 (15. 9. 1971): 8–9.

razastrti diljem Slavonije, Baranje, Korduna, Banovine i Dalmacije (Beli Manastir, Nova Gradiška, Podravska Slatina, Vrginmost, Karin, Sinj itd.).⁷³²

Rasprave i usvajanje ustavnih amandmana dodatno su uzburkali jugoslavensku političku scenu toga ljeta, naročito u Hrvatskoj, u kojom su se umanažali „pojedinač[ni] i skupn[i] prepad[i] na politiku Saveza komunista Hrvatske“.⁷³³ „U praskozorje hrvatske državnosti“, pisala je Neda Krmpotić krajem rujna, „Izvršno vijeće Sabora SRH bilo je prisiljeno [baviti se] (...) 'političkom diverzijom usmjerenom na stvaranje iskonstruiranih 'slučajeva', afera i konfliktnih situacija'“ onih koji su gubili „bitke u saveznoj ustavnoj reformi“.⁷³⁴ „Smiješno je, u praskozorje hrvatske državnosti“, ponavljala je Krmpotić sredinom studenoga, „ekscesima“ braniti upotrebu nacionalnih simbola, pa čak i pjesama.⁷³⁵ Savka Dabčević Kučar ustrajno je podržavala usvajanje ustavnih amandmana kao preduvjeta za ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti i republičke suverenosti. Iako se tadašnje rukovodstvo SKH-a zalagalo za „potpunu ravnopravnost srpskog naroda u Hrvatskoj, gdje on, srpski narod, smatra SR Hrvatsku svojom domovinom, gdje on ostvaruje svoje suverena prava i gdje on sudjeluje u konstituiranju hrvatske države“, general-pukovnik, član CK-a Rade Bulat tražio je formiranje svojevrsnoga republičkog Vijeća naroda kako bi se osigurala „potpuna zaštita“ Srba u Hrvatskoj. Kada su ga hrvatska partijska tijela prokazala za „srpskoga šovinista“, Bulat je počeo, mjesecima prije Karađorđeva, zazivati „kontrarevolucionarne snage“ u medijima i u vlasti. Potom je u Vrginmostu krajem kolovoza govorio o „hajk[i] i hysterij[i] (...) i od nekih rukovodilaca“ te o „moru riječi tih velikih frazera i brbljivaca koji su jaki i hrabri na riječima“. Britanski su diplomati u Zagrebu bili upućeni na

⁷³² Usp. npr. [Drago Tović], „[Nakon slučajeva u Sinju, Podravskoj Slatini i Novoj Gradiški] Čemu služe napuhane afere“ *Vjesnik u srijedu* 20. 995 (26. 5. 1971): 10–11; Darko Stuparić, „[Tko i što stoji iza drastičnih pokušaja diskreditiranja predsjednika SUBNOR-a Hrvatske u Vrginmostu, Podravskoj Slatini i Novoj Gradiški] Prepadi na Ivana Šibla“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1012 (22. 9. 1971): 18–19; „[Odgovor Predsjedništva SUBNOR-a Podravske Slatine na članak „Emisari izlaze iz anonimnosti“] Emisari bratstva i jedinstva“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1013 (29. 9. 1971): 10; Redakcija VUS-a, „Lijepe riječi i sumnjiva praksa“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1013 (29. 9. 1971): 11; [Pismo saveznoga zastupnika Zdenka Hasa] „odgovor na napis 'Emisari izlaze iz anonimnosti'“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1014 (6. 10. 1971): 10; [Drago Tović], „S kime je zapravo u sukobu zastupnik Has“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1014 (6. 10. 1971): 10–11; Ivo Lajtman, „Pokušaj puča u Baranji“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1014 (6. 10. 1971): 18–21. Usp. npr. i Milan Ujević i Bože Ujević, *Karinski slučaj 1971.* (Split: Naklada Bošković, 2017).

⁷³³ V. G., „Cijena štetnih procjena“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1014 (6. 10. 1971): 7.

⁷³⁴ Neda Krmpotić, „Nevjera u samoupravljanje“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1013 (29. 9. 1971): 6.

⁷³⁵ Neda Krmpotić, „Ekscesa“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1019 (10. 11. 1971): 6.

Bakarićev govor u Topuskom 30. rujna, koji je poimanje Srba u Hrvatskoj kao nacionalne manjine smatrao „apsurdnim“.⁷³⁶

Nadalje, odnosi s drugim republikama i odnosi snaga među njima odredili su dosege nacionalno-reformnoga pokreta u Hrvatskoj. Savka Dabčević Kučar i politika hrvatskoga partijskog rukovodstva koju je vodila čak je i za reformno srbijansko partijsko rukovodstvo predstavljalo devijaciju, opasan hazard u tobože zajamčeno oživotvorenje samoupravljanja koje će neminovno uslijediti. „Tvdolinijaši“ u Srbiji, „trećini naše zemlje“ (npr. Dragoslav Draža Marković i Petar Stambolić), bili su dosljedno neprijateljski nastrojeni prema hrvatskoj politici s kraja „dugih šezdesetih“. Kako je prethodno analizirano, rascjep unutar srbijanskoga političkog rukovodstva otvorit će se na pitanju interpretacije hrvatske Desete sjednice, a kulminirati otvorenom podjelom nakon Karađorđeva.⁷³⁷

Odnosi sa Slovencima bili su dugotrajno uvjetovani pripadnošću „neformalnom bloku razvijenih republika“ u Jugoslaviji. Stoga se moglo očekivati prirodno hrvatsko-slovensko savezništvo u unutarjugoslavenskim trvenjima, ali ono nikad nije zaživjelo. Nesporno je kako su hrvatski i slovenski reformisti, posebno pripadnici tzv. „generacije Osmoga kongresa“, bili suglasni u snažnoj podršci ekonomskim reformama iz sredine šezdesetih. Ipak nije točno kako su gospodarski uzroci bili motivatori u sukobima Slovenije i Federacije „dok je težište rasprava u odnosima Hrvatske i federacije bilo na nacionalnoj problematici“.⁷³⁸ Kako je pokazala prethodna analiza, kritika jugoslavenskoga središta bila je, najkasnije od stupanja Savke Dabčević Kučar na čelo hrvatske vlade, upravo u isticanju ekonomske problematike s jasnom namjerom „rasterećenj[a] težišta odlučivanja između političkih foruma, zakonodavne i izvršne grane vlasti“.⁷³⁹ To što se jedino ekonomskim razlozima dalo pravdati one političke bilo je odrazom mogućnosti dostupnih u jugoslavenskomu komunističkom poretku, u čemu nije moguće potraživati razlike između slovenskih i hrvatskih namjera k osnaživanju vlastitih republičkih suvereniteta. Distinktivnošću vlastita jezika od onoga „zajedničkog“ u Jugoslaviji i nacionalnom

⁷³⁶ Usp. D. S. [Darko Stuparić], „SR Hrvatska kao federacija?“ *Vjesnik u srijedu* 1006 (11. 8. 1971): 9; Rade Bulat, „Odgovor na napis 'SR Hrvatska kao federacija'“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1011 (15. 9. 1971): 10; Redakcija „Vjesnika u srijedu“, „Što zapravo hoće Rade Bulat“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1011 (15. 9. 1971): 11; Batović, *Hrvatska u vrtlogu svjetskih zbivanja*, 267–268.

⁷³⁷ Perović, „Razlike u političkom rukovodstvu Srbije“, 64.

⁷³⁸ Aleš Gabrič, „Odnos slovenske politike prema 'maspoku'“, *Časopis za suvremenu povijest* 42. 1 (2010): 7–22, 11.

⁷³⁹ Gabrič, „Odnos slovenske politike prema 'maspoku'“, 11.

homogenošću unutar republičkih granica, Slovenci su sebi mogli dopustiti nezainteresiranost za specifične hrvatske probleme.

Ipak, odnosi Savke Dabčević Kučar i prvoga čovjeka slovenske vlade, Stane Kavčiča bili su dobri i od njega je pristizala slovenska podrška, premda „premalno za uspjeh“, prvenstveno u složnosti oko provođenja ekonomskih i ustavnih reformi.⁷⁴⁰ Bilateralni sastanak republičkih vodstava u lipnju 1970. u Otočcu nije potaknuo stvaranje snažnije, zajedničke političke platforme. Slovenci su radije osluškivali što se o „hrvatskomu problemu“ moglo čuti u „ostatku Jugoslavije“. Kao i u preglasavanjima na gospodarskim pitanjima krajem šezdesetih, početkom sedamdesetih osjetljiva politička pitanja (poput „afere“) uvjetovala su istovjetan omjer od „5 naprama 1“. Slovensko reformno rukovodstvo 1971. godine zato nije bilo usamljeno u ocjeni kako rukovodstvo Dabčević Kučar „popušta nacionalističkim pritiscima“ u zemlji, nemušto se skrivajući iza tumačenja kako je „slovenska politika nemiješan[e] u unutarnje poslove druge republike“. Kavčiča i „kavčičevce“ ustrajno je pacificirao sam Edvard Kardelj. Sklonost iznalaženju kompromisa slovensko je vodstvo pokazalo kada je na zahtjev Saveznoga sekretara za unutarnje poslove „neka pripremi bataljun policije za slučaj potrebe za policijskim posredovanjem u Zagrebu“ nakon Karađorđeva, premda s izvjesnom nelagodom, isti i „pripremila“.⁷⁴¹

Dok je za hrvatsko rukovodstvo postajala veća ili manja mogućnost produktivne suradnje s mlađim i reformnim slovenskim i srbijanskim rukovodstvom, takvih je mogućnosti s bosansko-hercegovačkim bilo izuzetno malo. Na čelu bosansko-hercegovačke Partije od 1969. bio je etnički Hrvat, Branko Mikulić, koji se nije mogao pohvaliti karakteristikama tzv. generacije Osmoga kongresa. On se, poput hrvatskih *funkcionera* na pozicijama u Federaciji, radije držao nauka Kardelja i Bakarića, smatrala je Savka Dabčević Kučar, a „[bojao] se nagla buđenja i javnog isticanja hrvatstva u BiH“.⁷⁴² I nije bio jedini – Cvijetin Mijatović, Mikulićev prethodnik na poziciji predsjednika CK-a SKBiH-a, dobro je znao kako otvaranje tzv. „hrvatskoga pitanja“ u BiH-u, Mostarskim savjetovanjem 1966. godine, nije isto što i njegovo rješavanje.⁷⁴³ Dabčević Kučar bila je uvjerenjena kako je bosansko-hercegovačko rukovodstvo pod Mikulićem tek formalno

⁷⁴⁰ Dabčević Kučar, '71, 90, 366, 519, 546, 855.

⁷⁴¹ Gabrič, „Odnos slovenske politike prema 'maspoku'“, 17–22.

⁷⁴² Dabčević Kučar, '71, 943.

⁷⁴³ Husnija Kamberović, „Percepcija Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, 127–148 (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012), 128.

podržavalo ustavne i druge reforme, priklanjajući se tako konzervativnim dijelovima srbijanskoga i crnogorskoga vodstva.⁷⁴⁴ Naročito u privrednim pitanjima i politici „čistih računa“, pod kojom su se podrazumijevali različiti sadržaji, odnos s „nerazvijenom“ Bosnom i Hercegovinom možda i nije mogao biti drugačiji no zategnut, ako već ne i otvoreno konfliktan.⁷⁴⁵

Još od svibnja 1968. godine, kada je Branko Mikulić u Sarajevu dočekaio hrvatsku delegaciju koju je vodila Savka Dabčević Kučar, bilo je jasno kako su privredne teme istovremeno političke, a ponajprije kako ovo dvoje političara neće dobro surađivati. Štoviše, kad je početkom 1969. godine Stane Kavčič pokušavao sastaviti saveznu vladu, svoje je mandatarstvo uvjetovao Savkom Dabčević Kučar na mjestu potpredsjednice. Međutim, drugo potpredsjedničko mjesto namijenio je Mikuliću. Dabčević Kučar ponudu je odbila rekavši kako se ne slaže s Mikulićem. Ni on, a ni Kavčič nisu bili time oduševljeni, posebno u ondašnjemu kontekstu zaoštrenih „odnos[a] hrvatske političke elite prema saveznom centru“.⁷⁴⁶ Kavčič je taj odnos planirao riješiti upravo imenovanjem Dabčević Kučar, a predloženu hrvatsku zamjenu za nju, pobornika „stare garde“ Marijana Cvetkovića, zasigurno nije mogao prihvatiti. Pojedine analize sugeriraju kako su „Hrvati“ ponudu odbili dijelom „zbog prestiža (za Savku Dabčević [Kučar] po njihovom mišljenju nije bila primjerena 'samo' funkcija potpredsjednika vlade“, a dijelom „zbog politike zadržavanja 'najmoćnijih' ljudi u svojim republikama“.⁷⁴⁷

Partijsko rukovodstvo Branka Mikulića smatralo je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina kako hrvatski tisak, primjerice *Vjesnik u srijedu* (VUS), a kasnije i Matičina izdanja, treba spriječiti u otvorenoj kritici bosansko-hercegovačkoga rukovodstva i njegove politike. VUS-ovi su najglasniji kritičari u tomu razdoblju – osim uobičajenih iz Beograda, potom generala i starih boračkih kadrova te dijela slovenskoga rukovodstva – bili upravo bosanskohercegovački komunistički prvaci. „U sprezi srpskih unitarista i hrvatskih karijerista“, tumačio je Vjesnikov upravitelj Božidar Novak, bosanskohercegovački partijski vrh žestoko se suprotstavljao „nemir[u koji je VUS unosio] u njihovu javnost“ jer je „u BIH kritika bila strogo dozirana“.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Dabčević Kučar, '71, 366.

⁷⁴⁵ Usp. Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić: Politička biografija 1965-1989* (Sarajevo: Institut za historiju, 2020), 293–294; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće* (Zagreb: Globus, 1990), 186–187.

⁷⁴⁶ Kamberović, „Percepcija Hrvatskog proljeća“, 132–133.

⁷⁴⁷ Božo Repe i Jože Prinčič, *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča* (Ljubljana: Modrijan, 2009), 30–31.

⁷⁴⁸ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga [etc.], 2005), 567–568.

Mikulić je uzvraćao upornim izjednačavanjem hrvatskoga i srpskoga nacionalizma, odnosno tzv. „velikosrpske i velikohrvatske ideologije“. Nije potencirao naročite razlike između onih koje je kritizirao za „aspiracije na teritorij i narode“ u BiH-u (Srbe) i onih koje je optuživao za „uplitanje u unutarrepublička pitanja“ (Hrvate). Mikulić je u razgovorima u Zagrebu 1969. ustrajao na „paternalističkomu“ odnosu Hrvatske prema BiH-u, za suprotstavljanje čemu je uskoro dobio i Titovo odobrenje, iako je Savka Dabčević Kučar odbijala optužbe za odgovornost SKH-a i njegovu inertnost prema nacionalizmu.⁷⁴⁹ „Uplitanje“ Hrvatske u bosanskohercegovačku politiku Mikulić je naglašavao i u jeku akcije „Drava“ u kojoj su krajem 1969. i početkom 1970. pod optužbom za terorizam uhićeni većinom Hrvati iz „tradicionalne ustaško-terorističke jezgre“ u Zapadnoj Hercegovini. Time je, zapravo, „nastavljeno (...) s praksom stigmatizacije jednog naroda i konkretnog područja“ i čime hrvatska strana nije mogla biti zadovoljna.⁷⁵⁰ Predstavnici hrvatskoga i srbijanskoga reformnog rukovodstva javno su odbijali odgovornost za pripadnike vlastitih naroda u drugim republikama.⁷⁵¹ Međutim, isto nije vrijedilo za kulturne institucije njihovih republika. Zabrinutost za vlastito pučanstvo u drugim zemljama bilo je partijcima dopušteno jedino ako je ono živjelo izvan granica Jugoslavije – primjerice, ako se radilo o Makedoncima u susjednoj Bugarskoj ili Grčkoj.⁷⁵²

Premda su bile točne statističke analize o podzastupljenosti Hrvata na rukovodećim pozicijama u Bosni i Hercegovini, zaoštavanje odnosa dvaju rukovodstava po jednoj je analizi poticalo iz činjenice kako „dok su liberali u SKH naglašavali važnost republičke autonomije kao sredstva ostvarivanja hrvatske državnosti, shvaćajući suverenost kao nešto što počiva u institucijama republike, Matica hrvatska je razumijevala suverenost kao nešto što pripada određenoj etničkoj zajednici“.⁷⁵³ Ipak, drugi smatraju kako rukovodstvo SKH-a ne samo što se nije distanciralo od Matice hrvatske „nego je zapravo branilo samu Maticu tvrdnjom da ona uopće ne stoji iza događanja [u BiH-u]“.⁷⁵⁴ Na izostanak reakcije hrvatskoga rukovodstva koju bi mogli smatrati primjerenom, bosansko-hercegovačko rukovodstvo odgovorilo je uskraćivanjem

⁷⁴⁹ Kamberović, „Percepcija Hrvatskog proljeća“, 134–137.

⁷⁵⁰ Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić*, 296–299; Salih Zvizdić, „Od 18 hapšenja do afere“ *Vjesnik u srijedu* 20. 984 (10. 2. 1971): 22–25.

⁷⁵¹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 614; Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić*, 299–300.

⁷⁵² Dimitar Mirčev, *Ферментација на демократијата и на нацијата: сите македонски политички пролети 1943-1993* (Skopje: Silsons, 2014), 153–154.

⁷⁵³ Jill Irvine, „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije“, *Političke analize* 2. 7 (2011): 28–37, 33; Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić*, 308–315.

⁷⁵⁴ Kamberović, „Percepcija Hrvatskog proljeća“, 142.

svake podrške hrvatskomu, javno ponavljajući slovenski obrazac o „nemiješanju u unutrašnja pitanja Hrvatske“. Zato i prije prosinca 1971. Branko Mikulić nije nimalo dvojio o podršci Titu i „Bakarićevoj struji“, posebno u kontekstu Dragosavčeve denuncijacije hrvatskoga rukovodstva odlaskom Titu u Bugojno. Naime, Dušan Dragosavac se „u ime većine u IK CK SKH“ tajno sastao s Titom u studenom 1971. kako bi ga obavijestio o sukobu u vrhu SKH-a te molio njegovo uključivanje u spor.⁷⁵⁵ U Karađorđevu je Mikulić naročito oštro napadao hrvatsko reformno rukovodstvo Savke Dabčević Kučar za „koketiranje s antisamoupravnim elementima“.⁷⁵⁶

Za reformno orijentirane Makedonce, ulozi su bili mnogo veći. Neočekivano savezništvo jedne tzv. „razvijene“ republike s onom koja je bila sinonim jugoslavenske „nerazvijenosti“ pokazat će kako se reformizam politike koju je vodila Savka Dabčević Kučar nije sasvim iscrpljivao ni u ekonomskoj ili političkoj reformi ni isključivo u nacionalnom aspektu. Naprotiv, djelovao je u suglasju tih dvaju. Makedonsko se „liberalno proljeće“ smješta u razdoblje druge polovice šezdesetih i početka sedamdesetih: od 1966/1968. do 1973/1974. godine.⁷⁵⁷ Nakon po njih nepovoljnih rezultata sukoba Tita i Staljina te Grčkoga građanskog rata, Makedonci su se unutar Jugoslavije doimali prvenstveno kao „statisti“, a njihova republika kao „patlidžanska pokrajina“. Studentska gibanja 1968. nisu u Makedoniji bila posebno dramatična, a ni intonirana protiv poretka. Razloge je moguće pronaći i u liku „partijskoga liberala“ Krste Crvenkovskoga, izuzetno popularnoga prvog čovjeka makedonske Partije od 1963. do 1972. godine, koji je bio i potpredsjednik Predsjedništva SFRJ-a do odstranjivanja s vlasti 1973. Svakako je značajno mjesto u liberalizacijskim procesima imala i ekonomska reforma iz 1965, za koju je bio zaslužan središtu Federacije odan Kiro Gligorov.⁷⁵⁸

Izvjesni polet u ekonomskom razvoju u drugoj polovici šezdesetih u Makedoniji odvijao se usporedno s onim u kulturi, a posebno u znanosti, koja je posredstvom empirijskih istraživanja počela otvarati tabu-teme poput demokracije, međunacionalnih odnosa, položaja makedonske nacije i republike u Jugoslaviji itd. Istaknutu ulogu imao je u tim procesima „vrenja nacije i državnosti“ drugi čovjek makedonskih partijskih reformista, Slavko Milosavljevski. Makedonski su „liberali“ počeli postavljati neugodna pitanja o autonomiji u politici i o suverenitetu, o mjestu

⁷⁵⁵ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 623.

⁷⁵⁶ Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić*, 316–319; Dabčević Kučar, '71, 942–943.

⁷⁵⁷ Mirčev, *Ферментација на демократијата*, 113–178; Neven Radičeski, *Либерализмом во Македонија 1966–1974* (Skopje: Makedonika litera, 2013).

⁷⁵⁸ Mirčev, *Ферментација на демократијата*, 114, 124–126.

Partije u društvu i mogućnostima njezine kritike. Premda je kao i u drugim republikama postojao ustrajan generacijski, pa i osobni sukob unutar partijske i državne elite – primjerice, Crvenkovskoga i Milosavljevskoga s profesionalnim revolucionarom Lazarom Koliševskim – odmak od dogmatizma prethodnoga razdoblja otvarao je perspektive za promjene (samo)predodžbe o makedonskoj inferiornosti i privlačenje kritične mase zagovornika promjena. „Radikalnije“ ideje o republičkoj i nacionalnoj samosvijesti, bez antijugoslavenskih ili antisocijalističkih primisli, prepuštane su tisku, poput časopisa *Dijalog* mladih, obrazovanih i liberalno orijentiranih Makedonaca.⁷⁵⁹

Rukovodstvo Savke Dabčević Kučar je „politički najbolje surađival[o]“ s makedonskim reformistima koje je predstavljao Krste Crvenkovski, nerijetko usamljen u javnoj i potajnoj podršci Dabčević Kučar te posljedično zbog toga kritiziran.⁷⁶⁰ Nacionalna ravnopravnost i otpor jugoslavenskoj (socijalističkoj) naciji bili su oslonci politike i jednima i drugima.⁷⁶¹ Crvenkovski će se posebno zamjeriti unitarističkim i „hegemonističkim“ duhovima u Jugoslaviji upravo jednom zagrebačkom izjavom iz prosinca 1970. u kojoj je, dajući podršku rukovodstvu Dabčević Kučar, Srbe u Hrvatskoj izjednačio s drugim manjinskim narodima u drugim jugoslavenskim republikama. Perspektive ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj, kao i Turaka i Albanaca u Makedoniji, vidio je neodvojive od njihova angažmana na ostvarivanju, a ne u osporavanju hrvatske i makedonske državnosti: „Inače, s kojim pravom se može tražiti od nekog naroda, kakvi su hrvatski ili makedonski da se odrekne – jedini u Europi – svoje državnosti“.⁷⁶² Ta će izjava izazvati „karakterističnu gnjevnu i užasnutu velikosrpsku reakciju“ te obilježiti njegovu političku karijeru i, analize su složne, uvelike doprinijeti njegovoj preuranjenoj „političkoj smrti“.⁷⁶³

Konačno je u prosincu 1971. došao red i na Makedonce da predlože da se za rješavanje hrvatskih problema pobrinu „drugovi iz Hrvatske“. Bilo je to ipak u drugačijemu značenju od slovenskoga i bosansko-hercegovačkoga te u radikalno drugačijemu kontekstu, u Karađorđevu. Time je Krste Crvenkovski neuspješno pokušao odvratiti Titove zloslutne namjere. Bio je to

⁷⁵⁹ Mirčev, *Ферментација на демократијата*, 129–132, 135, 137, 139–143.

⁷⁶⁰ Dabčević Kučar, '71, 103, 112, 157, 160, 215, 502, 561.

⁷⁶¹ Usp. npr. R. Č., „[Tko se sve isprečava u zemlji i inozemstvu afirmaciji makedonske nacionalne kulture] Osporavanje i prisvajanje“ 20. 982 (24. 2. 1971): 9.

⁷⁶² Krste Crvenkovski, „'Republika kao federacija', o konstituiranju nacija i o međunacionalnim problemima“ *Vjesnik u srijedu* 19. 972 (16. 12. 1970); „Što je rekao K. Crvenkovski“ *Vjesnik u srijedu* 20. 975 (6. 1. 1971): 6.

⁷⁶³ Dabčević Kučar, '71, 327; Radičeski, *Либерализмом во Македонија*, 88; Mirčev, *Ферментација на демократијата*, 149, 170.

odvažan potez kojemu se kao alternativa nudila oštra kritika ili, eventualno, mlaka razmjena podrške između Marka Nikezića i Savke Dabčević Kučar. Makedonci će i posljednji doći na red kada je riječ o suzbijanju reformnih stremljenja započetih Petim kongresom makedonske Partije u studenom 1968. Do konačnoga sloma dolazi u siječnju 1973. godine, kada će nakon dugoga razdoblja unutarpartijskoga trvenja između reformista i njihovih protivnika nastupiti „egzekucija“ zaslužnih za navodni „liberalizam i nacionalizam“ u Makedoniji.⁷⁶⁴

Konačno, je li interpretacija odnosa prema političkom subjektivitetu republike bio kamen spoticanja između hrvatskoga i srbijanskoga partijskog rukovodstva? Marko Nikezić često je početkom sedamdesetih isticao kako je nacionalno pitanje trenutno sveprisutno u Jugoslaviji i kako on podržava „realizaciju suvereniteta“ i afirmaciju nacionalnoga identiteta. Kada je i pod kojim uvjetima nacionalna afirmacija prelazila u „nacionalizam“, protiv kojega je žustro istupao, nije jasno. Odricanjem od velikosrpskoga nacionalizma, Nikezić je vjerovao kako se Srbija konačno može „okrenuti sebi“. Ipak je redovito naglašavao kako „Srbija s tim nije počela“.⁷⁶⁵ „To je išlo drugačijim redom“, ponavljao je Nikezić, „prvo, Slovenci, pa onda Makedonci (...) Pa onda Hrvatska, pa sad [1971] Bosna i Srbija“. Premda ustrajan u kritici „velikosrpstva“, Nikezić nije razumio povijesnu dimenziju nacionalnih ideologija drugih naroda u Jugoslaviji, tješeći se kako će ga problemi mimoići jer „srpski narod suviše dugo ima svoju državu“.⁷⁶⁶ Stoga je bilo moguće u razgovoru s Titom zaključiti kako „[Hrvati] češće imaju separatističke [„dominirajuće refleksije koje su široko rasprostranjene u masama“], zato što imaju osećaj da ne mogu zaista dominirati“, dok je to u Srbiji unitarizam, na što je Tito dodao „uvek, dugo vremena bit [će] u Hrvatskoj problem separatizam“.⁷⁶⁷

Kao veliki nacionalistički krimen Marko Nikezić je rukovodstvu Savke Dabčević Kučar uzeo tzv. ideju o „homogenizaciji Hrvatske“ jer je „u toj velikoj osetljivosti“ za popisa stanovništva odbijana ideja o „regionalnoj pripadnosti“ kao načinu izražavanja nacionalne pripadnosti. Nazvavši to za „određenu fazu, završnu fazu u uobličavanju Hrvatske nacije“, Nikezić se svrstao uz bok onima kojima je taj „nacionalistički vid“ „teško razumljiv“ i koji

⁷⁶⁴ Dabčević Kučar, '71, 945–946; Mirčev, *Ферментација на демократијата*, 150, 153–178; Radičeski, *Либерализмом во Македонија*, 122–146.

⁷⁶⁵ Npr. SI-AS-1945 Srbski liberalizem, k. 10, Izlaganje M. Nikezića na 26. sednici Centralnog komiteta SK Srbije 17. III. 1971 /zatvorena sednica/, 5/3.

⁷⁶⁶ SI-AS-1945 Srbski liberalizem, k. 10, Izlaganje M. Nikezića na sastanku sa direktorima i glavnim urednicima listova 12. III. 1971 god., 10/1.

⁷⁶⁷ SI-AS-1945 Srbski liberalizem, k. 10, Izlaganje M. Nikezića na sastanku u CK SKS sa direktorima i glavnim urednicima listova 15. aprila 1972 g., 9/1, 9/2.

„odbojno deluje“.⁷⁶⁸ Naime, radilo se o popisu stanovništva 1971, koji je, prema Dabčević Kučar, imao za cilj „iskazati što manji broj Hrvata“ jer se u kategoriji „nacionalna pripadnost“ planiralo dopustiti upisivanje regionalne pripadnosti.⁷⁶⁹ Vjerojatnije je, smatraju suvremene analize, kako je SKJ htio popis stanovništva prikazati čim „slobodnijim“ i „demokracičnijim“.⁷⁷⁰

Ipak je u tadašnjim političkim analizama i političko-partijskim istupanjima (koja su onda slijedile i kulturne institucije) u Hrvatskoj ukazivano na činjenicu kako tijekom pojašnjavanja ove nove kategorije, „u svim listovima (...) najčešće su kao pojam regionalne pripadnosti citirani: Dalmatinac [itd.]“. Štoviše, ne sumnjajući u to kako „nikome ne bi padalo na pamet da regionalnu pripadnost Šumadinca, Štajerca ili Kranjca tumači kao mogućnost da se stanovnici tih krajeva neće izjasniti kao Srbi ili Slovenci“, činilo se kao ipak nije sve tako naivno u tumačenju novoga popisa stanovništva. Kako je to bilo dobro znano i ondašnjemu *Politikinom* „direktoru“ i njegovu dopisniku u Splitu, Dalmacija „je važila za nešto više od obične hrvatske regije“.⁷⁷¹ Stoga se u pozadini skandala s popisom stanovništva ipak nalazila složenija politička kalkulacija. Naime, „kako se vidi iz simptomatičnoga nabiranja regionalne pripadnosti (gotovo svagdje na prvome je mjestu Dalmatinac), nije u pitanju samo 'oduševljenje slobodom i demokracijom' već „izvlačenje utvara regionalizma“ od istih onih koji su „za jednu naciju i jedan jezik“.⁷⁷²

Osporavanje regionalnoga izjašnjavanja u službenomu popisu hrvatskoga političkog rukovodstva – i to kao jedini u Jugoslaviji – jer su to smatrali „regionalizacijom“ Hrvatske i „razbijanjem nacionalne homogenosti“, u medijskim i drugim kampanjama proglašeno je nacionalističkim. Neke analize, svejedno, takav način „učvršćivanja hrvatske nacionalne pripadnosti“ i „ojačavanja hrvatske nacionalne svijesti“ smatraju čvrstorukaškim.⁷⁷³ Bojazni Savke Dabčević Kučar bile su, iskazane simbolički „slučajem Žanko“, vezane prvenstveno uz Dalmaciju. I to u kontekstu povijesne dimenzije ove problematike, koja bi se mogla sažeti na

⁷⁶⁸ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 12, Izlaganje M. Nikezića na proširenoj sednici Sekretarijata CK SK Srbije 11. XII. 1971, 31/3.

⁷⁶⁹ Dabčević Kučar, '71, 303–305.

⁷⁷⁰ Tomaž Ivešić, „A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs“, 210. Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020.

⁷⁷¹ Naglašavanje je preuzeto iz izvornika. Radovan Kovačević, *Пролеће посрнулог братства. Далмација 1967–1972. у предугрупу за југословенску тпагедију* (Beograd: Službeni glasnik, 2012), 17.

⁷⁷² Usp. npr. E. R., „Regionalci“, *Vjesnik u srijedu* 20. 979 (3. 2. 1971): 6; D.[arko] Stuparić, „Zapaljiva popisnica“ *Vjesnik u srijedu* 20. 980 (10. 2. 1971): 7; Redakcija „Vjesnika u srijedu“, „[Odgovor Saveznoga zavoda za statistiku i Ibrahima Latifića na članke u Vus-u i napomena redakcije] O 'nametnutine plebiscitu' i 'zapaljivoj popisnici'“ *Vjesnik u srijedu* 20. 984 (10. 3. 1971): 10; „Još jednom o 'nametnutome plebiscitu' i 'zapaljivoj popisnici'“ *Vjesnik u srijedu* 20. 986 (24. 3. 1971): 11.

⁷⁷³ Ivešić, „A turning point“, 211.

tvrdnju kako je dalmatinski partikularizam bio „pogonsko gorivo jugoslavenskog unitarizma“.⁷⁷⁴ Tito je na tomu pitanju u Splitu 1. rujna 1971. iskazao podršku hrvatskomu rukovodstvu Dabčević Kučar, rekavši kako „ta nehomogenost u Dalmaciji bila je poznata o[d] davnina“, ali kako sada uočava „homogenost“ Hrvatske kao rezultat djelovanja hrvatskoga vodstva.⁷⁷⁵ Složen je bio Titov odnos prema Splitu, gradu koji je posjećivao više no ijedan drugi, i prema Dalmaciji, čijoj je iskrenoj naklonosti pomalo iracionalno težio još od predratnih frakcijskih borbi.⁷⁷⁶ U Splitu, gradu svoje mladosti, Dabčević Kučar govorila je protiv tvrdnji kako „republička državnost dezintegrira“.⁷⁷⁷

Suzbijanje dalmatinskoga autonomaštva pod unitarističkom krinkom zanemaren je aspekt hrvatskoga „narodnog preporoda“ iz druge polovice šezdesetih godina 20. stoljeća. U tomu nije nevažna činjenica kako su na čelu pokreta stajali upravo Dalmatinci. Sudeći prema pismima podrške, koja nisu uvijek pronalazila svoj put do stranica *Slobodne Dalmacije*, dalmatinska regija i njezin glavni grad posebno su u kontekstu „afere“ na proljeće 1971. negodovali protiv osobnih i napada na politiku Savke Dabčević Kučar.⁷⁷⁸ Konačno privođenje Dalmacije pod zajednički hrvatski nazivnik, neovisno o tomu je li se radilo o sprječavanju rastakanja nacionalne homogenosti ili o konstruiranju iste, bio je neposredni rezultat politike rukovodstva Dabčević Kučar. Neda Krmpotić bila je sasvim jasna u razlučivanju o kojemu od toga dvog se radilo: „i kroz popis stanovništva [pokušalo se] nametnuti jednu vrstu nacionalnoga plebiscita i pokazati da promjene u političkome sistemu polaze od neuvjerljivih premisa jer stanoviti narodi i republike nisu u nas ozbiljno ni oblikovani, te zamisao o njihovoj državnosti počiva na pješčanu tlu“.⁷⁷⁹

Politički subjektivitet, odnosno suverenitet republika ipak u načelu nije bio teorijski problem koji je dijelio rukovodstva dviju najvećih jugoslavenskih republika. Stoga se postavlja pitanje je li to bio izostanak zaziva za demokratizacijom? U analizama se nerijetko srbijanski

⁷⁷⁴ Banac, *Sedamdeset i prva*, 134.

⁷⁷⁵ SR-AJ-837, KPR, II-1/208, k. 27, Reč Predsednika Tita na kraju razgovora sa predstavnicima opština Dalmacije [Split, 1. 9. 1971], 4; Banac, *Sedamdeset i prva*, 134–135.

⁷⁷⁶ Kovačević, *Proleđe nosrnylog bratstva*, 42–51.

⁷⁷⁷ Savka Dabčević Kučar, „Samoupravni dogovor osnova za trajno savezništvo“, u: *SKH u političkoj akciji* (Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971), 59–80.

⁷⁷⁸ HR-HDA-1220 Predsjednik CK SKH, k. 102, Regija – Split, Pisma i telegrami stigli od X 1970 – 10. V. 1971, [Kulturno-prosvjetni radnici Splita].

⁷⁷⁹ Neda Krmpotić, „Nametnuti plebiscit“ *Vjesnik u srijedu* 20. 980 (10. 2. 1971): 6; Neda Krmpotić, „[Uoči četvrtoga poratnog popisa stanovništva Jugoslavije] Veliko prebrojavanje“ *Vjesnik u srijedu* 20. 987 (31. 3. 1971): 22–26.

„liberali“, odnosno oni koji su skloniji demokratskim manirima zapadnoeuropskih političkih uređenja, suprotstavljaju hrvatskim „nacionalistima“, kojima su, valjda, liberalni uzusi bili krajnja nepoznanica u njihovu nacionalističkomu izolacionizmu. Ipak, kako će sumirati predsjednik CK-a SK-a Srbije, Marko Nikezić, netom nakon sloma „Hrvatskoga proljeća“ i rušenja partijskoga rukovodstva Savke Dabčević Kučar: „Naša politika ne mora uvek biti tamo gde je većina. Što su učinili u Hrvatskoj? Oni su ocenili gde je većina i rekli da će biti lideri većine. Znamo kako je to završilo“.⁷⁸⁰ Svakako je točna njegova ocjena kako su iluzije koje je imalo hrvatsko rukovodstvo „da su na dohvat ruke bile velika rešenja“ bile „vidne i u hrvatskom narodu“. Predstojao je „težak period otrežnjavanja u Hrvatskoj“, a Nikezić je naslućivao „nedemokratski zaokret“ i povratak unitarizma. Nikeziću još nije bilo jasno kako mu nije preostalo ništa drugo doli pripreme za vlastiti kraj jer se još usrdno nadao kako će po devizi „jaka država i jak Savez komunista“ „u toj gužvi biti nešto i dobro za nas“.⁷⁸¹ Premda je Nikezić gajio među jugoslavenskim komunistima gotovo izniman senzibilitet za demokratizacijske procese u Jugoslaviji, i njegovo je poimanje demokracije imalo izvjesnih ograničenja.

Tek će sustavnije promišljanje o mjestu nacionalne države u povijesti nekoga naroda iznjedriti drugačije mišljenje Marka Nikezića jer je nešto kasnije zapisao kako „posebno smo Hrvate naterali da se stalno vraćaju na taj neostvoreni zadatak [stvaranje nacionalne države]. A onda ih za to krivimo“.⁷⁸² Tada je već bio nastupio partijski mraz koji je obustavio namjere nacionalno-reformnoga rukovodstva Savke Dabčević Kučar, žene koja je suvereno poticala jedini masovni pokret komunističke Hrvatske i Jugoslavije koji je potvrdu vlastite politike dosljedno dobivao u narodu. Ta je tvrdnja potkrijepljena ne samo dosadašnjom analizom nego i riječima Dabčević Kučar još u travnju 1971. godine: „Možda nikad dosad kao Savez komunista sa svojim kursom nismo – da tako kažem – sjedili na tako realnoj podršci, osim u samoj revoluciji, kao što je to sada“.⁷⁸³ Čini se kako to nije imalo naročitoga utjecaja u Karađorđevu jer „podrška naroda“ ionako od „revolucije“ nije bila faktorom održavanja komunista na vlasti.

Tito je Savku Dabčević Kučar na kraju sastanka s hrvatskim rukovodstvom smatrao „najodgovornijom“, ali nije od nje dotada „vidio samokritike“, iako je samokritika bila „najveća

⁷⁸⁰ SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 12, Izlaganje M. Nikezića na sednici Sekretarijata CK SKS 16. XII. 1971 god, 56.

⁷⁸¹ Izlaganje M. Nikezića na sednici Sekretarijata CK SKS 16. XII. 1971 god, 53.

⁷⁸² SI-AS-1945 Srbski liberalizam, k. 30 [Zabilješke Marka Nikezića koje su bile namijenjene Latinki Perović].

⁷⁸³ Dr Savka Dabčević Kučar, *SKH u političkoj akciji* (Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971), 47.

vrlina komunista (...) koja je apsolutno nužna“. Razmjena replika koja se odvila pred kraj sastanka s Titom bila je komična. Dabčević Kučar započela je riječima kako „primam svu vašu kritiku naše slabosti i nebudnosti“, kako bi odmah prešla na argumentiranje suprotnoga: „Ali, ne mogu primiti...“. Tito ju je prekidao nakon svake rečenice, dok se ona pravdala kako ga nije točno razumjela. On je ustrajao i pokušavao, tumačeći kako je „do zadnjeg momenta vama bilo nacija pa radnička klasa“, iako bi joj trebalo biti jasno kako „mi, brate, gradimo socijalizam“. Jure Bilić morao je uskočiti i replicirati Dabčević Kučar: „Ti stvarno odbijaš sve“.⁷⁸⁴ Nije moguće procijeniti koliko je njezina kasnija „samokritika“ bila uvjerljiva i koliko je bila spremna sprovoditi mjere koje je Partija već imala u vidu kako bi se ipak održala na vlasti. Kada je došao red na „posljednje stvari“, Savka Dabčević Kučar procijenila je – „kalkulantski“, dometnuli bi njezini neistomišljenici – kako se više ništa nije dalo učiniti. Ni za Partiju, ni za pokret, ni za samu sebe. Unatoč navodnim sugestijama da „ne drammatizira“, premda je Tito požurivao, podnijela je ostavku.⁷⁸⁵

Intelektualnu i političku ulogu Savke Dabčević Kučar valja dosljedno proučavati i mjeriti unutar okvira mogućnosti reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja, a ne izvan njega. Evolucija hrvatskoga nacionalno-reformnoga pokreta i sam politički i intelektualni razvoj Dabčević Kučar odvijali su se postupno. Nije, međutim, nedostajalo ni izvjesnoga fatalizma u politici i praksi hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta. Poznata Kavčičeva opaska ponajviše slikovito svjedoči o tadašnjoj atmosferi u Hrvatskoj: „Hrvati se dižu i padaju! Sve ili ništa. Gorljivost u ništa, gorljivost za sve! I tako od Zrinskoga i Frankopana (...) [do] Mike i Savke, kad su opet letjele glave“.⁷⁸⁶ Onkraj njihova „neustavnog“ političkog djelovanja kao razloga za udar na studente, američki su obavještajci radije u tomu vidjeli „jasno nastojanje da se spriječi organizirana studentska podrška popularnim svrgnutim vođama“.⁷⁸⁷ Nevoljkost hrvatskoga rukovodstva za samokritikom i odbijanje postojanja dosluha s „antisocijalističkih“ silama uskoro su probudili dogmatske partijske mehanizme koji su, u deficitu „socijalističke demokracije“, zahtijevali žustre sankcije.⁷⁸⁸ S druge strane, „nastojalo [se] obesznaziti stav Izvršnog komiteta

⁷⁸⁴ Pišković, *Sjeća Hrvatske*, 181, 192–196.

⁷⁸⁵ Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (Zagreb: Profil, 2011), 237; Dabčević Kučar, '71, 950–985.

⁷⁸⁶ Stane Kavčič, *Dnevnik in spomini (1972–1987)* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988), 28.

⁷⁸⁷ Foreign Broadcast Information Service, „Yugoslavia. Purge of Croatian Party Leaders Sparks New Zagreb Disorders“, u: *Trends in Communist Propaganda* (15. 12. 1971): 26–29, 26.

⁷⁸⁸ „Yugoslavia. Purge of Croatian Party Leaders“, 28–29; „Yugoslavia: President Tito has cracked down hard on Croat nationalists“, *Central Intelligence Bulletin* (13. 12. 1971): 8.

[SKH-a] o nespominjanju imena i isticanju podrške Savki Dabčević Kučar“.789 „Psihoza čistki“ pretila se i u druge krajeve Jugoslavije, gdje su „partijski drugovi“ koji su „odavno u nemilosti, sada osjetili priliku za ponovno stjecanje utjecaja i poravnanje starih dugova“.790 *Karađorđevo*, konačno, „predstavlja Waterloo hrvatskog jugoslavenstva i komunističke faze naše povijesti“ jer je postalo jasno kako „reformne više nisu mogle biti dovoljne“.791

Kad su prestala pristizati pisma podrške donedavnoj prvoj ženi hrvatske Partije, pokazujući zbunjujući učinak Karađorđeva, represija nije zaobišla ni žene. Posebno one istaknute u hrvatskomu nacionalno-reformnom pokretu, od kojih vrijedi spomenuti tek tri značajna primjera. Prvi je svakako bila Neda Krmpotić, kritički glas zagrebačkoga *Vjesnika u srijedu*. Jedina ženska imena na notornomu popisu „u kremaljskom stilu“ koji je trebao poslužiti za obračun s izmišljenim tzv. „kontrarevolucionarnim komitetom pedesetorice“,792 zapravo onima najodgovornijima za hrvatski nacionalno-reformni pokret, bila su ona Dabčević Kučar i Krmpotić.793 Drugi je važan primjer represije nad ženama pokreta bio onaj katoličke novinarkinje i komunističke disidentkinje Smiljane Rendić. Ona je svojom nadahnutom kritikom kulturne, prvenstveno jezične represije u Hrvatskoj postala simbolom hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta. Iz tih je razloga nakon prosinca 1971. bila optuživana i cenzurirana.794 Manje poznat primjer jest onaj Fani Muhoberac, ravnateljice Dubrovačkih ljetnih igara „u njihovu zlatnom razdoblju“, od 1964. do 1971.795

⁷⁸⁹ Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, *Izvoještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove. (Izvoještaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine)* (Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1972), 121.

⁷⁹⁰ „Yugoslavia. Party purge may be expanding into high levels of Croatian government“, *Central Intelligence Bulletin* (16. 12. 1971): 7.

⁷⁹¹ Banac, „Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj“, 115.

⁷⁹² Antun Vujić, „Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća“, u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, 17–41 (Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012), 36.

⁷⁹³ Redoslijed nije nevažan. Savka Dabčević Kučar navedena je kao drugo ime na popisu „pedesetorice“ (*sic!*) koji je objavila beogradska *Borba*, a Neda Krmpotić kao dvanaesto – prije, primjerice, braće Veselica, Đodana, Šegedina i Tuđmana. Kada je u siječnju 1972. *Vjesnik* objavio „popis za uhićenje i suđenje“ Saveza boraca, obje su se našle na popisu koji sada nije obuhvaćao niti jednoga od gore navedenih intelektualaca. Neda Krmpotić bila je proganjana, doživotno joj je zabranjen novinarski rad i prisilno je umirovljena. Umrula je 1974. Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, 716–717, 719–720, 724, 746, 766.

⁷⁹⁴ Andrea Feldman, „Proto-Feminists despite Themselves: Women and the Catholic Church in Croatia in the Aftermath of the Second Vatican Council“, u: *Trauma of Communism*, ur. Clemens Sedmak i A. James McAdams, 104–117 (Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022), 106, 113–116; Andrea Feldman i Marijana Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija: Žene u hrvatskom društvu šezdesetih“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 54. 2 (2022): 159–190, 179.

⁷⁹⁵ Feldman i Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija“, 161.

Otpočetka vođenja Igaru optuživana je za njihovu „kroatizaciju“, a protiv Muhoberac su na vrhuncu hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta „montirane afere“. Bezuspješno je Muhoberac tumačila kako su „užasni otpori“ proizlazili iz činjenice što je uvela kvalitativni namjesto političkoga kriterija (npr. red hrvatskih, red beogradskih, red slovenskih ansambla). Smatrala je kako su Igre prethodno bile „dosta tipičan“ odraz „centralističkoga“ razdoblja pedesetih i ranih šezdesetih godina kada im je bio namijenjen isključivo „internacionalistički“ karakter, „iznad dubrovačkog, iznad hrvatskog“.⁷⁹⁶ Sljedeća dubrovačka Festa svetoga Vlaha, početkom veljače 1972, bila je poprište tihoga prosvjeda protiv zahuktala obračuna s „hrvatskim nacionalistima“ kakvom je i Muhoberac označena. Iz Janjeva, „kosovskoga Dubrovnika“, pristigla je na Festu velika delegacija kosovskih Hrvata. Bio je to znak podrške onima koji su ih u *proljećarsko* vrijeme ugostili na Igrama, u razdoblju kada su „trendovi liberalizacije u Hrvatskoj“ pomogli i nacionalnomu preporodu Hrvata te autonomne pokrajine koja se nije prestala nadati ostvarenju republičkoga subjektiviteta.⁷⁹⁷

Što je, na kraju, ostalo od usporedbe s reformnim nastojanjima u drugim socijalističkim zemljama, primjerice u Čehoslovačkoj?⁷⁹⁸ Kako je sugerirala Kardeljeva omiljena inkriminacija hrvatskoga nacionalno-reformnog rukovodstva, s kojom se 1971. slagao i Vladimir Bakarić, biti proglašen „dubčekovcem“ bila je istovremeno i opomena i prijetnja: „Bolje i ruski tenkovi u Zagrebu nego vaša dubčekovština“.⁷⁹⁹ Kratkomu reformnom razdoblju hrvatske i jugoslavenske povijesti presudio je neizbježni tandem Tito-Kardelj, dosljedno, s „moskovskim pečatom“.⁸⁰⁰ Od tenkova na kosovskim ulicama 1968. do slamanja hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta krajem 1971. i preostalih antireformskih udara, Titovo poistovjećivanje s Partijom i s Državom, oslonjeno o vojsku, bilo je potpuno.

⁷⁹⁶ Darko Stuparić, „Igre oko Igaru“ *Vjesnik u srijedu* 20. 1007 (18. 8. 1971): 8–9.

⁷⁹⁷ Ivo Banac, „The Croats of Kosovo“, 1–6 (neobjavljeni rad?), 6.

⁷⁹⁸ Usp. npr. „Jugoslavia. If Czechs applaud, we should tremble“, *The Economist* (1. 1. 1972): 1–2.

⁷⁹⁹ Dabčević Kučar, '71, 532, 588, 600; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 589.

⁸⁰⁰ Perović, „Razlike u političkom rukovodstvu Srbije“, 54, 59.

3. 3. „S onu stranu Panteona“ – žene na pozicijama moći u socijalizmu

Ako, kojim slučajem, pročitate u novinama kako me Lenjin dao uhititi zbog krađe srebrnih žlica u Kremlju, to jednostavno znači kako nisam u potpunosti suglasna s njime u vezi s nekim problemčićem u poljoprivredi ili industrijskoj politici.

Aleksandra Kolontaj Ignaziu Siloneu 1922.⁸⁰¹

Izvojevali smo pobjedonosni rat protiv fašizma, i bilo je ponešto lošega. Ali je pobjedonosni rat vrijedio svega lošega. U svakomu slučaju, ako se treba birati između Partije i pojedinca, odabire se Partija, jer Partija ima viši cilj, opće dobro, a pojedinac je samo jedan.

Julia Minc Teresi Toranskoj 1983.⁸⁰²

[I]mamo te po parolama leve režime po svetu, koji su u stvari u ljudskim odnosima paternalistički, patrijarhalni, autokratski...

Marko Nikezić⁸⁰³

Kada je 1969. održan Deveti kongres SKJ-a kojim se vrh jugoslavenske partije konačno okrenuo svojim mlađim kadrovima, američka je Središnja obavještajna agencija (CIA) analizirala izgled članova Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) za vodstvo Partije nakon Titove smrti. Dok je neke u zauzimanju najprestižnije političko-partijske funkcije u zemlji sprječavala njihova

⁸⁰¹ „If you happen to read in the papers that Lenin has had me arrested for stealing the silver spoons in the Kremlin, that simply means that I'm not entirely in agreement with him about some little problem of agricultural or industrial policy“.

Ignazio Silone et al, *The God that failed*, ur. Richard Crossman (New York: Harper & Row, 1963), 101.

⁸⁰² „We waged a victorious war against fascism, and there were some bad things. But the victorious war compensated for all the bad. And anyhow, if you have to choose between the party and an individual, you choose the party, because the party has a general aim, the good of many people, but one person is just one person“.

Teresa Toranska, *„Them“*. *Stalin's Polish Puppets*, s poljskoga na engleski prevela Agnieszka Kolakowska (New York: Harper & Row, 1987), 23.

⁸⁰³ Marko Nikezić, „Opasnost udruživanja nacionalizma i državnog socijalizma“, cit. u: Latinka Perović, „Razlike u političkom rukovodstvu Srbije: stara istorijska dilema“, u: Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikalna, Svedočanstvo* 15, 53–79 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003), 60.

slaba podrška zahuktalomu reformnom usmjerenju, a druge njihova nacionalnost ili zdravstveno stanje, Savku Dabčević Kučar u tomu je, naime, sprječavala činjenica da je bila žena.⁸⁰⁴ To da će predsjednica hrvatske Partije uskoro povesti nacionalno-reformni pokret, i to jedini koji je u jugoslavenskomu totalitarnom eksperimentu imao podršku naroda, to čak niti inače neobično pronicljiva CIA nije mogla tada naslutiti. Ironično, srebrne kremljanske žlice od kojih je strahovala prva žena među boljševicima, Aleksandra Kolontaj, za jugoslavenskoga Lenjina bilo je „liderstvo“ Savke Dabčević Kučar.⁸⁰⁵

Za utvrđivanje mjesta Dabčević Kučar u hrvatskoj historiografiji presudan je kritički i istraživački potkrijepljen uvid, poglavito kada se pristupa simbolima i simbolici jednoga društvenog zbivanja od povijesne važnosti.⁸⁰⁶ Novija znanstvena proučavanja i analize pozicije žena u socijalizmu u Hrvatskoj sporo, ali sustavno nadoknađuju mnoge nepoznanice ili dogme dugoga razdoblja ideološki usmjeravanih interpretacija.⁸⁰⁷ U međunarodnomu kontekstu moguće je ocrtati dvije krajnje pozicije, unutar i između kojih se smješta glavnina današnjega zanimanja za teorijska i temeljna istraživanja iskustva žena u socijalizmu.⁸⁰⁸

⁸⁰⁴ CIA Directorate of Intelligence, „Yugoslavia: The Passing of the Old Guard“, *Weekly Summary Special Report* (7. 3. 1969): 4. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP79-00927A006900060002-1.pdf>.

⁸⁰⁵ HR-HDA-1220-CK SKH-D DOK-POV 867/6, 1-2.

⁸⁰⁶ U povode pedesetogodišnjice „Hrvatskoga proljeća“, niz obljetničkih skupova, događaja i objavljenih tekstova naprosto se nije bavio ulogom Savke Dabčević Kučar u hrvatskoj historiografiji, njezinim utjecajem na hrvatsko društvo ili usporedbama s drugima, manje ili više zaslužnima za društvene promjene. Dok je nebavljenje bilo kojom od znanstvenih tema legitimno, simptomatično je kako puko, nerijetko paušalno, isticanje manjka znanstvenoga zanimanja za žene u socijalizmu ne mora nužno biti pozitivno za pospješivanje razumijevanja njihova položaja i uloge. To podjednako vrijedi i za znanstvene, popularnoznanstvene i neznanstvene događaje, od skupova na sveučilištima i institucijama do razgovora, poput onoga naslovljenog „Prešućeno o Hrvatskom proljeću“ u organizaciji Kluba Batina 10. prosinca 2021, u kojemu su sudjelovali Tvrtko Jakovina, Dragutin Lalović, Ivan Pađen i Marko Melčić.

Jednostavne dihotomije i spekulativni zaključci kojima je ponekad u takvim brzopoteznim nadoknađivanjima praznina u povijesnim analizama bila predstavljena Savka Dabčević Kučar teško da mogu potaknuti temeljna istraživanja i posljedičnu potrebnu reviziju u hrvatskoj historiografiji. Primjerice, jedna od bizarnijih rasprava obljetničke 2021. godine, nakon što je naglašeno odsustvo istraživanja Dabčević Kučar, bila je ona o usporedbi nje i Mike Tripala. Tripalo je tako u jednomu ogledu procijenjen kao „pametniji“, usto „omiljen među omladinom“ i oslobođen bivanja nečijim „igračem“.

⁸⁰⁷ Od prvih u znanosti utemeljenih, interdisciplinarnih istraživanja Lydije Sklevicky u osamdesetima do rezultata međunarodnoga istraživačkog projekta *Moderne misleće žene: intelektualni razvoj žena u Hrvatskoj*, voditeljice Andree Feldman.

⁸⁰⁸ Kratak, ali pregledan uvid u trenutno stanje u istraživanju povijesti žena u komunizmu vidi: Feldman, Andrea i Marijana Kardum, „Predgovor,“ u: Lydia Sklevicky, *Žene i moć: geneza jednog interesa*, Andrea Feldman i Marijana Kardum, ur., 9–15 (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020), predgovor vjerojatno najtemeljitijoj studiji žena u komunizmu napisanoj za trajanja toga režima u Hrvatskoj.

S jedne strane, istraživačice tzv. lijevoga ženskog aktivizma (neki govore i o lijevomu feminizmu) – koji je postizanje jednakosti svih žena vidio u sveobuhvatnim društvenim promjenama – nerijetko su nedvosmisleno usmjerene kritici (post)hladnoratovskoga „zapadnjačkog antikomunizma“. Ta se kritika temelji na uvjerenju kako su historiografije sa zapadne strane „željezne zavjese“, a njih su slijedile i one „postsocijalističkih“, odnosno bivših komunističkih zemalja, namjerno prešućivale i odbijale revalorizirati ulogu društvenih i političkih aktivistkinja i ženskih organizacija i pokreta u Drugomu svjetskom ratu te u komunističkomu razdoblju. S druge strane, neki takav pristup povijesti žena u komunizmu smatraju aktivističkim, a pozitivnije interpretacije odnosa države prema „ženskomu pitanju“ odbacuju kao revizionističke te prouzrokovane političkim, društvenim i ekonomskim pojavama tranzicije i postsocijalizma koje su iznevjerile mnoga očekivanja.⁸⁰⁹

Suprotno tvrdnjama njihovih službenih ideologija, poglavito višenacionalne komunističke zemlje nisu nikada riješile nacionalno pitanje. I opet u suprotnosti s proklamiranim, nisu riješile niti žensko pitanje. Uočene su i sličnosti ovih obrazaca u socijalističkim zemljama, naročito u usporedbi anticipacije rješavanja nacionalnoga pitanja uspostavljenjem socijalizma s pitanjem emancipacije žena koje je bilo usko povezano s „revolucionarnim etosom staljinizma“ i koje su komunisti proglasili riješenim pukom objavom prelaska u socijalizam⁸¹⁰/komunizam. Čak i uz dotjeranu i rasprostranjenu propagandu, nesumnjiv je jedinstveni emancipacijski potencijal koji je za žene novostvorena Sovjetskoga Saveza značio boljševički feminizam. Uočavajući transnacionalne implikacije koje je imao u komunističkim, ali i demokratskim društvima 20. stoljeća, bio je to možda i najutjecajniji sovjetski izvozni proizvod.

U duhu socijalizmu svojstvenih kontradiktornosti, zakonski je uspostavljena i od države poticana implementacija opsežnih građanskih prava koja su isprva smjerala radikalno

⁸⁰⁹ Usp. npr. Francisca de Haan, „Continuing Cold War Paradigms in the Western Historiography of Transnational Women’s Organizations: The Case of the Women’s International Democratic Federation,” *Women’s History Review* 19. 4 (2010), 547–573; Francisca de Haan, Kristen Ghodsee, Krassimira Daskalova, Magdalena Grabowska, Jasmina Lukić, Chiara Bonfiglioli, Raluca Maria Popa i Alexandra Ghit, „Ten Years After. Communism and Feminism Revisited” *Aspasia* 10. 1 (2016): 102–168; Mihaela Miroiu, Natalia Novikova, Angelika Psarra, Krassimira Daskalova, Harriet Evans, Elena Gapova, Jane Slaughter i Marilyn J. Boxer, „Forum: Is 'Communist Feminism' a Contradictio in Terminus?” *Aspasia* 1. 1 (2007): 197–246; Nanette Funk, „A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism” *European Journal of Women’s Studies* 21. 4 (2014): 344–360.

⁸¹⁰ Jan Mervart, „Czechoslovakism and the Party Theory of the 'Nationality Question'”, *Czechoslovakism*, ur. Adam Hudek, Michal Kopeček i Jan Mervart (Routledge, 2021), e-knjiga.

promijeniti položaj žena u sovjetskomu društvu.⁸¹¹ Sovjetska je država podjednako dramatično zadirala i u javnu i u privatnu sferu, od zajamčenih političkih prava, mogućnosti obrazovanja i zaposlenja žena, do vizija drastičnih transformacija društvenih odnosa braka i majčinstva, preispitujući prvenstveno ulogu obitelji. Istovremeno, „utopijske“ zamisli kojima se obećavalo temeljito rješavanje ženskoga pitanja u postrevolucionarnomu Sovjetskom Savezu pretrpjele su svojevrsni uzmak, prvo sudarom sa stvarnošću, a potom i sa zahtjevima staljinističke brze industrijalizacije od kraja dvadesetih godina.⁸¹² Podbačaji revolucionarnoga zanosa bili su jasni sredinom tridesetih godina, kao što je to bio slučaj i s neodrživom sovjetskom politikom nacionalnosti objašnjenom na početku. Radikalna regresivnost zakonodavstva iz 1936. kojim su obeshrabrivane ili sasvim uzdrmane osnove na kojima su se temeljile zamisli ranijega desetljeća ipak nije mogla sasvim prebrisati značajne promjene položaja žena u društvu.⁸¹³

Uzevši u obzir nacionalne različitosti, država je u zemljama „narodne demokracije“ nakon Drugoga svjetskog rata izbjegla radikalne interpretacije položaja i uloge žena u društvu, pribjegavajući u neposrednom poraću kombinaciji tradicionalnih i modernih odlika namijenjenih ženama.⁸¹⁴ Žensko je pitanje u poststaljinističko vrijeme, vjerojatno upravo zato što je bilo proglašeno „riješeno“ i time usmjereno vlastitim tradicionalnijim i konzervativnijim počecima,⁸¹⁵ prestalo biti pitanje od političkoga značaja kakvo je nacionalno pitanje nesumnjivo bilo u tomu razdoblju. Ipak, u Jugoslaviji, premda ponajviše u Hrvatskoj, ova je problematika bila posebno kompleksna jer će se upravo ondje pojaviti intelektualni otpor, izniman u cijelomu socijalističkom svijetu, takvomu tretiranju ženskoga pitanja. Specifična su ženska iskustva ipak predstavljala naročit problem zamišljenoj klasnoj univerzalnosti socijalizma.

Položaj žena u hrvatskom društvu dugih šezdesetih godina, razdoblju koje obilježava njihova povećana obrazovanost i zaposlenost, odražavao je nesuglasja s proklamiranom „ulogom i položajem“ žena u komunizmu.⁸¹⁶ Naime, pozitivni trendovi koji su se ticali porasta broja

⁸¹¹ Anna Krylova, „Bolshevik Feminism and Gender Agendas of Communism,” *The Cambridge History of Communism*, svezak 1: *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, ur. Silvio Pons i Stephen A. Smith, 424–448 (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017), 425–428, 432–433.

⁸¹² Krylova, „Bolshevik Feminism”, 433–439.

⁸¹³ Krylova, „Bolshevik Feminism”, 440–447.

⁸¹⁴ Donna Harsch, „Communism and Women,” u: *The Oxford Handbook of the History of Communism*, ur. Stephen A. Smith, 488– (Oxford: Oxford University Press, 2014), 491–492.

⁸¹⁵ Barbara Havelková, *Gender equality in law: uncovering the legacies of Czech State socialism* (Oxford; Portland, Oregon: Hart Publishing, 2017).

⁸¹⁶ Andrea Feldman i Marijana Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija: Žene u hrvatskom društvu šezdesetih”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 54. 2 (2022): 159–190.

obrazovanih i zaposlenih žena nisu bili praćeni njihovom uvećanom političkom reprezentacijom. Poput nacionalnoga pitanja, i žensko je pitanje bilo smješteno ispod klasnoga, te sukladno tomu, proglašeno riješenim nakon Drugoga svjetskog rata. U neposrednom poraću društvena aktivnost žena opada, a djelatnost službene ženske organizacije Antifašističkoga fronta žena (AFŽ) sustavno je umanjivana i, konačno, „samoukinuta“ 1953. godine.⁸¹⁷ Kontinuitet AFŽ-a blijedo su održavale organizacije-nasljednice koje su bile sasvim integrirane u društveno-politički aparat, poput Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ) u šezdesetima, poglavito kao transmisija partijske vlasti. Nestabilna je atmosfera neprestanih društvenih i privrednih reformi u krizama jugoslavenskih šezdesetih pospješivala rasprave o položaju žena u društvu pri partijskim forumima, a naročito su opasne bile dvojbe o potrebi zapošljavanja i obrazovanja žena te njihovu povratku u privatnu sferu.⁸¹⁸

Premda su službeni partijski dokumenti, poput rezolucija Devetoga kongresa SKJ-a, uočavali probleme u provođenju „usvojenih načelnih stavova“ u vezi s „položajem i ulogom“ žena u društvu, u stvarnosti se ženska zaposlenost nerijetko smatrala tek privremenom:

Savez komunista će se zalagati da se u politici zapošljavanja, stručnog obrazovanja i izbora na rukovodeće funkcije u procesu rada polazi od istih kriterija u odnosu na sve – da se u praksi dosledno ostvaruju usvojeni načelni stavovi o tome da društveno-ekonomski položaj žena, kao i ostalih ljudi u radnom odnosu, zavisi od njihove stručnosti, sposobnosti i rezultata rada. Komunisti će istrajno delovati u pravcu prevazilaženja još uvek prisutnih nerazumevanja i različitih kontroverznih gledanja na zapošljavanje žena koja se ispoljavaju u neprihvatljivim shvatanjima da je njihova zaposlenost samo privremeno stanje i da one predstavljaju rezervu radne snage.⁸¹⁹

Savka Dabčević Kučar, kao žena na čelu hrvatske Partije, ali i kao stručnjakinja za ekonomiju, ove tendencije smatrala je negativnima, odnosno „probojem staroga“, a kao „konzervativne i reakcionarne teze“ odgovornima za sve veće „slabljenje uloge žena u političkom životu“. Dabčević Kučar artikulirala je zapravo originalne argumente u prilog pozitivnim učincima rada žena, kojih se nisu domislile predstavnice okoštalih službenih ženskih

⁸¹⁷ Usp. Lydia Sklevicky, *Žene i moć: povijesna geneza jednog interesa*, ur. Andrea Feldman i Marijana Kardum (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020); Dijana Dijanić, „Društveno-kulturni aspekti položaja žena: Antifašistička fronta žena (1945.-1953.)“. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb. 2015.

⁸¹⁸ Feldman i Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija“, 163–174; 164–165, 185, .

⁸¹⁹ *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, 164.

organizacija, a koje je ona vidjela kao „značajan faktor nacionalne ekonomije, aktivan faktor našeg privrednog i društvenog kretanja“.⁸²⁰ „Bez tako masovnog uključivanja žena u proces rada, na ovom stepenu društvenog razvitka na kome se danas nalazi Hrvatska ili Jugoslavija“, ustvrdila je Dabčević Kučar, „imali [bismo] daleko sporiji razvoj čitavog niza grana“, naročito pojedinih industrijskih grana. Rezolutno je oponirala tvrdnjama kako veće zapošljavanje žena nije „rentabilno poslovanje bazirano na principima reforme“, kako je zapošljavanje žena „limitirajući faktor u rješavanju problema nezaposlenosti“, kao i onoj kako je zapošljavanje žena „uzrok konflikata u porodici“.⁸²¹

Studentski pokreti i civilne inicijative nisu u šezdesetima i ranim sedamdesetima uspjeli premostiti rascjep između teorije i prakse u vezi s „ulogom i položajem“ žena u društvu jer su njihove sudionice nerijetko bile u manjini i/li marginalizirane.⁸²² Ali, dijelom i kao reakcija na to, otpor žena pojavit će se u različitim oblicima u hrvatskomu kontekstu, ponajviše u intelektualnim krugovima, i predstavljat će ga uglavnom žene rođene i odgojene u socijalizmu. Posebno je značajna pojava drugoga vala feminizma, ponikla iz okrilja sekcije Žena i društvo Sociološkoga društva Hrvatske, koji će od samoga kraja sedamdesetih i u osamdesetim godinama predstavljati izazov marksističkim dogmama o ženskoj emancipaciji.⁸²³ Ne sasvim očekivano, i prije drugoga vala, u okrilju Katoličke crkve pojavit će se protofeministički glasovi potaknuti Drugim vatikanskim koncilom.⁸²⁴

Samo zadobivanje građanskih prava, odnosno ostvarivanje političke emancipacije žena u Jugoslaviji, nije bilo praćeno kulturnom emancipacijom⁸²⁵ te je njihov pristup stvarnim procesima političkoga odlučivanja bio sužen. Primjerice, krajem šezdesetih godina pri kandidaturi za sekretara Centralnoga komiteta SK-a Srbije, Latinka Perović dvojila je zbog toga što „poznavala sam dobro Srbiju, njene prilike i mentalitete i smatrala sam da ona, na tom mestu, teško može

⁸²⁰ HR-HDA-1220-CK SKH, Problemi društvenog položaja žene – problemi našeg samoupravnog socijalističkog društva u cjelini. Iz razgovora s delegacijom Konferencije za društvenu aktivnost žena Zagreba. Dr. Savka Dabčević-Kučar, predsjednik CK Saveza komunista Hrvatske, 1970, 11. Usp. Feldman i Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija“, 170.

⁸²¹ Problemi društvenog položaja žene, 7, 12–13; Usp. Feldman i Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija“, 171.

⁸²² Feldman i Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija“, 174–184.

⁸²³ Usp. Zsófia Lóránd, *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia* (London: Palgrave Macmillan 2018).

⁸²⁴ Andrea Feldman, „Proto-Feminists despite Themselves: Women and the Catholic Church in Croatia in the Aftermath of the Second Vatican Council“, u: *Trauma of Communism*, ur. Clemens Sedmak i A. James McAdams (Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022), 104–117, 110.

⁸²⁵ Sklevicky, *Žene i moć*, 82–83, 117–165.

podneti jednog mladog čoveka, koji je još i žena“.⁸²⁶ To podsjeća na još neosporeno tumačenje kako je upravo zbog skućenih kulturnih horizonata u Rumunjskoj Ana Pauker 1945. odbila vodstvo rumunjske komunističke partije jer je bila žena, Židovka i intelektualka,⁸²⁷ ostavši tek njezina neslužbena čelnica.⁸²⁸ Oba primjera sugeriraju kako je točna tvrdnja kako se radilo o krajnjim neuspjesima žena u komunizmu u zbacivanju tradicionalnih ograničenja.⁸²⁹

Kada je riječ o ženama na pozicijama moći u socijalizmu, u hrvatskomu se kontekstu uobičajeno spominju Savka Dabčević Kučar i Milka Planinc. Obje je moguće uvrstiti među „crvene valkire“⁸³⁰ koje su ustrajale u borbi za neke od određujućih ideja 20. stoljeća. Ipak, mnogo češće od same usporedbe, koristi se opreka. Uzevši u obzir razdoblje šezdesetih godina, Dabčević Kučar i Planinc duže su bile u suglasju negoli u otvorenu sukobu. Stoga, što ove dvije političarke čini istinskim suprotnostima u okvirima intelektualne povijesti žena socijalističkoga razdoblja? U širim okvirima političke i intelektualne povijesti, obje su bile paradigmatiski primjeri mogućnosti reforme komunizma u Hrvatskoj.

Da je kojim slučajem demokratski izabrana na poziciju na kojoj je zamijenila Savku Dabčević Kučar, žal Milke Planinc što se nepravedno našla „s onu stranu Panteona“ kao jedna od „onih koji su došli nakon 1971“⁸³¹ bio bi osnovan. Međutim, za razliku od iznimno popularne Dabčević Kučar, Planinc nije imala baš nikakve legitimacije u narodu. Niti je narodu koji je predstavljala nudila kakvu razrađenu političku strategiju kojom bi čak i s polovičnim uspjehom parirala *proljećarskoj* platformi. Štoviše, ona je na poziciju prve žene hrvatske Partije došla izvanproceduralno, čak i za uzuse jednopartijskoga sustava. Također, nije slučajno niti to da je upravo ona kao žena postavljena na to mjesto. Nakon *sječe* u Karađorđevu, Tito je pristao na Bakarićevo inzistiranje kako namjesto Dabčević Kučar treba doći „žena iz pozadine“. Nije

⁸²⁶ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971–1972*, drugo izdanje (Sarajevo: University Press – Izdanja Magistrat, 2018), 81.

⁸²⁷ Stefan Bosomitu i Luciana Jinga, „Ana Pauker (1893–1960): The Infamous Romanian Woman Communist Leader“, *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, ur. Francisca de Haan (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 141–166, 153; Robert Levy, *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist* (Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2001), 72.

⁸²⁸ Levy, *Ana Pauker*, 2.

⁸²⁹ Levy, *Ana Pauker*, 10.

⁸³⁰ Kristen R. Ghodsee, *Red Valkyries. Feminist Lessons from Five Revolutionary Women* (London; New York: Verso, 2022).

⁸³¹ Fraze iz Vlado Vurušić, „Željezna lady SFRJ. Jedna od najvažnijih osoba novije hrvatske povijesti. Moćna žena koju nitko nije volio“ *Jutarnji list* (7. 10. 2010). URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jedna-od-najvažnijih-osoba-novije-hrvatske-povijesti.-mocna-zena-koju-nitko-nije-volio.-3121964>.

izgledno kako Tito nije razlikovao članice Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a Emu Derossi Bjelajac, Jelicu Radojčević i Milku Planinc,⁸³² premda je moguće kako je hinio neraspoznavanje.

Temeljna politička karakteristika Milke Planinc bila je bivanje suprotnošću Savke Dabčević Kučar. Nitko dosljednije od Milke Planinc nije mogao simbolički predstavljati limite svih dosega reformnoga zanosa Dabčević Kučar. Neugodnost neprikladne zamjene nije, dakle, bila puka kolateralnost i neminovnost političkoga procesa već upravo cijena koju je valjalo platiti za vlastito sudjelovanje u opstruiranju reformnoga hrvatskog rukovodstva i posljedičnomu blokiranju smislenih i dubinskih promjena u društvu. Cijena je bila plaćena njezinim oportunističkim preuzimanjem političke funkcije, ali očigledno je do kraja Planinc odbijala prihvatiti ispostavljeni joj račun. Ponajprije se to iščitava iz njezina samosažalijevanja tobožnjim nagovorom, stavljajući svoj dobrovoljni pristanak u navodne znakove, i pomanjkanja priznanja osobne odgovornosti.⁸³³ Dojam iskorištenosti kojega se očigledno nikada nije oslobodila usmjeravala je ponajprije bijesu prema Savki Dabčević Kučar, premda je ona bila odstranjena s vlasti i bez političkoga utjecaja, a ne samoj Partiji i njezinim velmožama prema kojima je osjećala dužnost u toj poslušnosti. Također, u odbijanju razumijevanja karađorđevskih posljedica, premda je ustrajnim povinovanjem višim instancama političke moći u tadašnjoj Jugoslaviji ostala trajno dosljedna, sadržan je odraz političke slijepe ulice kojom je Milka Planinc pvela hrvatsko društvo. Tek u tomu smislu ona je zaista bila „paradigma hrvatske povijesti“.⁸³⁴

Ako je Savka Dabčević Kučar bila „jugoslavenska Barbara Castle“,⁸³⁵ Milka Planinc bila je, jednim dijelom, hrvatska i jugoslavenska Ana Pauker. Doduše, žitnički gostioničari Malade morali su biti nešto manje košer od židovskih ritualnih mesara Rabinsohna, ali više od podrijetla ove su dvije profesionalne revolucionarke dijelile ponajprije nepokolebljivu predanost jugoslavenskomu, odnosno rumunjskomu socijalističkom režimu. Radije od konkretnih idejnih zasluga, obje su u povijest upisane prvenstveno u međunarodnomu kontekstu pionirskim zauzimanjem političkih funkcija kao žene – Pauker kao prva ministrica vanjskih poslova, a Planinc kao prva predsjednica savezne vlade jedne socijalističke zemlje. Na koncu su obje počele

⁸³² Tvrtko Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“, u: Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja*, 7–74 (Zagreb: Profil, 2011), 20, 18.

⁸³³ Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja* (Zagreb: Profil, 2011), 161, passim; Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“, 28.

⁸³⁴ Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“.

⁸³⁵ Usporedba s dugovječnom britanskom laburističkom političarkom potekla je od britanskih medijskih dopisnika iz Jugoslavije, a onda ju je preuzeo i tadašnji britanski veleposlanik Dugald Stewart. Ante Batović, *Hrvatska u vrtlogu svjetskih zbivanja 1966. – 1972.* (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019), 300.

predstavljati ultimativno utjelovljenje zla, odnosno nekompetentnosti komunizma.⁸³⁶ Dok je Pauker simbol zlogukih predratnih, kominternovskih i poratnih, staljinističkih godina uspostave komunističkoga sustava u Rumunjskoj – što je povezuje s prvom hrvatskom ministricom financija (1945–1949; 1950–1953), Ankom Berus – Planinc je simbol kronične nefunkcionalnosti poznoga socijalizma. Za obje vrijedi kako su ove ocjene naročito ukorijenjene u javnoj, pa i suvremenoj predodžbi.

Upravo zato što je s vlasti svrgnuta početkom pedesetih godina i od drastičnije kazne spašena Staljinovom smrću, Pauker, koju se kasnije pogrdno nazivalo „Staljinom u suknji“ (rum. *Stalin cu fustă*), postala je personifikacijom „stranoga“, rumunjskomu društvu iz Moskve „nametnuta“ komunističkoga režima.⁸³⁷ Također, Milka Planinc je preuzimanjem funkcija nakon uklanjanja rukovodstva Savke Dabčević Kučar i nasilnoga sloma nacionalno-reformnoga pokreta bila odraz prinudnoga izbora izvana.⁸³⁸ U ovoj je usporedbi manje važno to što nijedna od potonjih tvrdnji nije točna. Naime, obje su političarke bile autentičan proizvod tih dvaju socijalističkih eksperimenata.

Svakako, nešto od komunističke odmazde padom u partijsku nemilost iskusila je u hrvatskomu kontekstu intelektualka Marija Vica Balen, r. Bevandić, priklonivši se, nakon iskustva dugogodišnjega revolucionarnog idealizma, Andriji Hebrangu za vrijeme informbiroovske psihoze.⁸³⁹ Nakon toga ne samo što je bila odstranjena iz Partije i javnoga života već je retroaktivno zanemarena i njezina uloga u predratnim godinama ilegale i u Drugomu svjetskomu ratu, ponajprije njezino djelovanje u ostvarivanju zahtjeva ženskoga pokreta.⁸⁴⁰ Preispisivanje ne samo partijske nego i opće i povijesti žena trebalo je poslužiti kao disciplinska mjera za one koji su se ogriješili o trenutne partijske dogme te je u neutraliziranju protivnika mogla biti djelotvornija od pritvaranja. Balen je, ipak, u socijalističkoj Hrvatskoj koju je pomogla stvoriti iskusila oboje.

⁸³⁶ Za Anu Pauker, usp. Stefan Bosomitu i Luciana Jinga, „Ana Pauker (1893–1960): The Infamous Romanian Woman Communist Leader“, *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, ur. Francisca de Haan (Cham: Palgrave Macmillan, 2023), 141–166.

⁸³⁷ Bosomitu i Jinga, „Ana Pauker“, 142.

⁸³⁸ „Yugoslavia. If Czechs applaud, we should tremble“, *The Economist* (1. 1. 1972): 1–2; „Yugoslavia. Party purge may be expanding into high levels of Croatian government“, *Central Intelligence Bulletin* (16. 12. 1971): 7.

⁸³⁹ Marija-Vica Balen, *Bili smo idealisti ---: uspomene jedne revolucionarke* (Zagreb: Disput, 2009).

⁸⁴⁰ Usp. Nora Mustać, „Marija-Vica Bevandić Balen“, u: *Antologija hrvatskih intelektualki*, ur. Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.

Izvjesni *cordon sanitaire* koji je uspostavljan oko onih kojih se partija odrekla trebao je spriječiti moguće utjecaje njih samih na društvo, ali i naglasiti i prolongirati njihov osjećaj izoliranosti i usamljenosti. Društveno marginalizirana, brisana iz partijske povijesti i izbjegavana bila je i Ana Pauker nakon svrgavanja.⁸⁴¹ Neki od komunističkih izopćenika – poput poljske novinarkе židovskoga podrijetla Julije Minc, supruge trećega čovjeka komunističke Poljske do 1956. godine, Hilaryja Minca – ipak su bili pomirljiviji, jer ionako „politička prijateljstva ne traju zauvijek“.⁸⁴² Ostaje otvorenim istraživačkim pitanjem jesu li takve metode totalitarnih poredaka, potpomognute usto i obavještajnom prismotrom ili zastrašivanjem, pospješile zakašnjelost procesa političkoga buđenja istaknutih *proljećara* neposredno prije i poslije sloma komunizma, poput Savke Dabčević Kučar.

U mnogočemu je na vrhuncu hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta Milka Planinc ostala ona ista osoba koja je u đačkim danima u nekadašnjoj Tartaglinoj ulici u Splitu iz prikrajka promatrala samouvjereno „špartanje“ Savke Dabčević. I u svojim samostalnijim političkim funkcijama, a i na kraju u svojoj memoarskoj prozi, patila je od sjene Dabčević Kučar, neprestano se s njom poredila i tražila dublje razloge za vlastiti manjak karizme, liderstva i uopće autentičnosti. Kasnije je i svoju opčinjenost dojmljivošću Dabčević Kučar tumačila njezinom inherentnom manipulativnošću i kalkulantstvom. Nešto od te ogorčenosti, pa i zavisti proizlazilo je iz razlika u odgoju koji je bio uvjetovan socijalnim podrijetlom. Neovisno o oscilacijama u financijskim prilikama njihova formativnog razdoblja, iskustvo sasvim različitih društvenih slojeva ostavilo je trajne posljedice na temeljne identitete budućih komunističkih prvakinja. Iz perspektive partijskih hagiografija, njihovo političko stasanje nije započelo drastično različito. Ratno doba talijanske okupacije Splita i partizansko iskustvo, koje je kod Planinc ipak vodilo godinama profesionalnoga političkog rada – na Trešnjevci, u Saboru i na drugim funkcijama, kulminirajući ulaskom u IK CK-a SKH-a 1968. Priznala je kako je i prije toga – vjerojatno oko sredine šezdesetih – bila svjesna kako je „orijentacija“ Dabčević Kučar bila „u drugom smjeru“.⁸⁴³

Usporedba intelektualnih horizonata ovih dviju žena na pozicijama moći u jugoslavenskomu socijalizmu ne mora nužno biti svedena na oskudno partijsko obrazovanje Milke Planinc i opsežan pandan u obrazovanju Savke Dabčević Kučar, poznavanje svjetskih jezika, njezin doktorat znanosti i mjesto sveučilišne profesorice. Uostalom, takve su vjerodajnice

⁸⁴¹ Bosomitu i Jinga, „Ana Pauker“, 157.

⁸⁴² Toranska, „Them“, 16.

⁸⁴³ Planinc, *Čisti računi*, 144, 240, 144, passim; 241.

ionako nedostajale svekolikomu partijskom rukovodstvu u kronično nemeritokratskomu jugoslavenskom socijalizmu. Slikovit je primjer komična nepripremljenost Budimira Lončara za diplomatsku službu u Sjedinjenim Američkim Državama.⁸⁴⁴ Dakle, radilo se o složenijemu fenomenu u kojemu se posljedično očitovala dijametralna suprotnost Dabčević Kučar i Planinc. Upravo se Lončar, mnogo kasnije, okušao u uspoređivanju dviju političarki: „[Milka Planinc] nije imala znanja (...) [č]ak je ostavljala utisak da je više nego zadovoljna, da je funkcija iznad njezinih ambicija po vlastitom uvjerenju. Za razliku od Savke koja jest bila kompetentna, dublja, šire obrazovana, ali je ostavljala utisak žene koja voli vlast, visoke položaje“.⁸⁴⁵

Slikovit je primjer dojma neiscrpane energije Savke Dabčević Kučar onaj Pat Nixon, prve dame Sjedinjenih Američkih Država prilikom posjeta američkoga predsjednika Zagrebu u rujnu 1970. godine. Radišna, obrazovana i izuzetno politički potkovana, Pat Nixon je u svojem stilu „osobne diplomacije“ priupitala Dabčević Kučar kako svladava „i profesuru i tako važnu političku funkciju i obveze u svojoj obitelji“. Prije no što je dodala „malo 'političke soli', na brzinu“, predsjednica hrvatske Partije zaslužnima je istakla „razumijevanje obitelji i dobre suradnike“.⁸⁴⁶

Premda će se to po padu s vlasti pokazati iluzornim, Dabčević Kučar oslanjala se upravo na svoju izvanpartijsku karijeru kao izvor osobnoga i profesionalnoga legitimiteta. Na određeni način bila je to i alternativa partijskomu profesionalizmu, i uporište neovisnosti. Partija je mogla biti ideološki i politički opskrbljivač, no nije morala biti i izravni i jedini poslodavac. Tek će se nakon Karađorđeva pokazati kako je taj privid partijske neprisutnosti u svim sferama društva bio kratkoročna epizoda jugoslavenskoga socijalizma. Ipak, koliko god ta procjena bila fatalno pogrešna, za Dabčević Kučar bila je to potrebna brana prema partijskim birokratima i, nesumnjivo, odraz njezina intelektualnoga elitizma. Iz te je izražene samosvijesti proizlazio i njezin nedogmatski svjetonazor na vrhuncu nacionalno-reformnoga pokreta. Stoga je partijska osuda imala uporišta u stvarnosti jer, premda je svakako bila „stvarno komunist“, Savka Dabčević Kučar „je partijski rad shvatila kao naučnu disciplinu“.⁸⁴⁷

⁸⁴⁴ Tvrtko Jakovina, *Budimir Lončar: od Preka do vrha svijeta* (Zaprešić: Fraktura, 2020), 61–69, passim. Za praktične uvide u načine na koje je Lončar nadomještao neprikladnost vlastitoga imenovanja, usp. Naida-Mihal Brandl, „Ljepši si izgledao u majici! – Pisma Karle Duhar Koči Popoviću“, u: *Liber amicorum. Zbornik radova u čast profesora Iva Banca*, ur. Marijana Kardum i Stipe Kljaić, 203–228 (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko katoličko sveučilište; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021).

⁸⁴⁵ Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“, 13.

⁸⁴⁶ Savka Dabčević Kučar, *'71: hrvatski snovi i stvarnost*. 2 sv. (Zagreb: Interpublic, 1997), 605.

⁸⁴⁷ HR-HDA-1220-CK SKH-D DOK-POV 867/6, str. 1–2.

Temeljni politički obrasci kojima se vodila Dabčević Kučar bili su u potraživanju i iznuđivanju političkih, ekonomskih i društvenih promjena, osporavanju *statusa quo* u kojemu je, ipak, nerijetko bilo teško uvidjeti kada će nastupiti stabilnost kao poželjno i potrebno stanje jednoga društva u razvoju. Problem je bio u tomu što su se rješenja tek deklarativno zahtijevala od partijskoga rukovodstva, bez naročite želje da se ona zaista i pronađu i temeljito provedu. S druge strane, dogma koje se usrdno držala Milka Planinc bila je „ne dajmo se s osnovnoga kursa“.⁸⁴⁸ Što je bio taj osnovni smjer ovisilo je o nekomu drugomu – najčešće o trenutnoj prevazi unutar Partije. Dvije su se političarke bez sumnje slagale na pitanjima nužnosti održavanja jugoslavenskoga okvira i komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja. No, dok je Dabčević Kučar bila spremna prihvatiti neminovnosti svojega političkog djelovanja kao puta u nepoznato, Planinc se radije grčevito držala poznatoga. Radilo se o fleksibilnosti osobne političke trajektorije gdje je kod prve bilo moguće uočiti gradaciju od sovjetske ideološke krutosti do nacionalno osviještene i reformi predane komunistkinje. Kod druge se radilo o spretnom primjećivanju promjena jezičca na vagi omjera snage i moći u Partiji.

Legitimirajući vlastitu političku platformu i samu svoju vodeću ulogu, Savka Dabčević Kučar zaista jest bila usmjerena mobilizaciji „masa“. Njezino osiguravanje što veće podrške vještinom pregovaranja s različitim, nerijetko suprotstavljenim, sugovornicima, Milka Planinc okarakterizirala je, jednostavno, „mitingaštvom“ kojemu je jedina svrha bila održavanje predsjednice CK-a SKH-a na vlasti. To da je podrška u narodu imala ikakve veze s demokratizacijom, koja je do početka sedamdesetih već morala biti dio toga „osnovnog kursa“ kojim se branila, to Planinc nije nikada pokazala da razumije. Štoviše, tumačila je to praktički kao frakcionaštvo, koristeći pritom koncept „koordinacije“.⁸⁴⁹ „Savkina koordinacija“ označavala je postupno širenje baze podrške političkim ciljevima rukovodstva Dabčević Kučar. U komunističkomu ključu, u kojemu je pojedinac zbroj od jednoga milijuna podijeljen s jednim milijunom, Planinc je bila uvjerena kako je ta komunikacija s „terenom“ morala biti jednosmjerna – kako jedan govori, a drugi plješću⁸⁵⁰ – i kako jamačno nije moguće da „mase“ budu išta drugo doli pasivni promatrači, slušači i, eventualno, pljeskači.

Podozrenje prema upravo *masovnosti* nacionalno-reformnoga pokreta predstavlja jednu od ironija jugoslavenske „narodne demokracije“ i, kasnije, samoupravnoga socijalizma. Kako je

⁸⁴⁸ Planinc, *Čisti računi*, 159.

⁸⁴⁹ Planinc, *Čisti računi*, 151.

⁸⁵⁰ Planinc, *Čisti računi*, 166.

od kraja 1971. Planinc usrdno privilegirala poziciju radništva, pretpostavljeno odsustvo svake aktivne djelatnosti (eng. *agency*) pojedinca, pa i implicitnoga komunističkog građanina – samoupravnoga proizvođača – i upravo nepovjerenje prema njemu odražavao je prije svega njezinu internalizaciju komunističkih dogmi. Što je namjesto oslonca na narod – kao skupa politički angažiranih, ali i prethodno neangažiranih pojedinaca – sugerirala Milka Planinc?

Umjesto otvorenih razgovora **u legalnim organima**, rasprave su [za vrijeme nacionalno-reformnoga pokreta] 'demokratizirane' značajnim proširenjem tzv. 'koordinacijom' [onima izvan Partije ili onima koji nisu zauzimali političke pozicije]. I to smo tolerirali, ali uskoro je postalo jasno da to 'proširenje' rasplinjava sadržaje i zapravo onemogućava konkretne razgovore, **bez formalne procedure**, da traje koliko treba da se međusobno objasnimo, 'upoznamo'.⁸⁵¹

Paradoksalno, istovremeno je bila uvjerenjena kako „nesumnjivo su mase na mitinzima podržavale rukovodstvo u zahtjevu za promjenama“.⁸⁵² Sličnih je kontradiktornosti puna i politička biografija Ane Pauker, koja je bila uvjerenjena staljinist i sovjetofil koji je nerijetko sabotirao primjene sovjetskih naputaka i obrazaca vladanja u komunističkoj Rumunjskoj.⁸⁵³

Štoviše, Planinc „svoj idejni pogled nije bila spremna [sic!] modelirati mimo odluka Partije“. Stoga se nije radilo samo o mogućnostima promišljanja drugačijih modela vlasti i društvenih uređenja, nego i spremnosti na samu provedbu. Minorne sposobnosti Planinc za političke funkcije koje je bespogovorno preuzimala zaista se mogu svesti na lakonske tvrdnje kako „[ž]ivjela je skromno, bila je i skromnih sposobnosti za funkcije koje je obnašala.“⁸⁵⁴ Slično kao i Mika Špiljak, Planinc nije prihvaćala ponuđene političke funkcije zbog kakvih taktičkih ili strateških razloga već jer je precjenjivanje vlastitih sposobnosti bilo odraz njezina političkoga bića kao autohtonoga proizvoda jugoslavenskoga kadroviranja. Njezin pristanak uz reforme krajem šezdesetih godina bio je, kao i kod većine partijskoga članstva, vezan uz činjenicu kako je to bio partijski odobren smjer. Savka Dabčević Kučar bila je, sasvim suprotno, idejni pokretač reformi i njihov tvrdoglavi zagovornik, čak i na karađorđevskom suđenju. Njezina nepopustljivost

⁸⁵¹ Planinc, *Čisti računi*, 158. (istakla M. K.)

⁸⁵² Planinc, *Čisti računi*, 169.

⁸⁵³ Levy, *Ana Pauker*, 3, 10, 32.

⁸⁵⁴ Tvrko Jakovina, „Milka Planinc ulicu u Zagrebu neće dobiti. Ona građanima mlađim od 50 godina naprosto nije bitna“ *Jutarnji list* (7. 3. 2023). URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/milka-planinc-ulicu-u-zagrebu-neece-dobiti-ona-gradanima-mladim-od-50-godina-naprosto-nije-bitna-15313122> (Posjet: 18. 3. 2023)

zasigurno je bila rezultatom propusta u procjeni kolike su bile transformativne mogućnosti Partije. Milka Planinc bila je, jednostavno, aparatčik ili, po samoprocjeni vlastitim riječima, „vojnika Partije“.⁸⁵⁵

Nesumnjivo je karizma Savke Dabčević Kučar morala predstavljati veliki izazov suhoparnim, dvosmislenim, nedorečenim, ezopovskim nastupima svekolikoga partijskog rukovodstva i članstva. Tek se jednim dijelom ta autentičnost napajala iz općega poleta reformnih šezdesetih godina, u kojima se moglo nazrijeti optimizma za budućnost, otklona od letargije „bakarićevske zabiti“ i obećanja transparentnijega političkog i javnog života. Milka Planinc karizmatičnost, pa i političku vještinu Dabčević Kučar opisivala je s neskrivenim prijezirom:

Znali smo da Savka ima snažnu moć utjecaja na mase, elokventno govori. Ali znali smo da kojekako manipulira, govori u frazama itd. Ali ni do danas mi nije jasno da li ona svjesno laže ili, ljepše rečeno, ne govori istinu i misli da joj Tito vjeruje. (...) Ili je to njeno stanje, specifično funkcioniranje misli, samouvjerenost u nepogrešivost, po čemu je ona sama garancija da je istina to što ona govori.⁸⁵⁶

Milka Planinc je pokušala nastup Dabčević Kučar naknadno objasniti „nerazumijevanjem“ istinskih namjera hrvatske Partije. Zamjerala joj je to što je „doslovce poletjela. Došla je 1969., a 1971. je već bila drama. (...) A ima i takvih ljudi. Govori i mitinzi“. Opetovanim diskreditiranjem „mitinga“ kao političkoga *modus operandi* Dabčević Kučar, dakle obraćanja većemu broju ljudi, neovisno o njihovomu političkom angažmanu, Planinc je potkrepljivala vlastito oslanjanje na partijske strukture. Prema njezinu tumačenju, Dabčević Kučar bila je „obuzeta željom za slavom (...) U svojim javnim nastupima govorila je, zaklinjala se u jedno, a drugo i drugačije radila. (...) bila je veliki majstor za manipuliranje masama, pa i svojim suradnicima“.⁸⁵⁷ Djelovanje Dabčević Kučar nije suprotstavljala samo svojem, već i onomu Mike Tripala, za kojega je Planinc vjerovala kako bi se bio priklonio njezinoj struji, samo da nije „bio informiran na relaciji Savka – Beograd“.⁸⁵⁸

Na ovim pitanjima položaja pojedinca u društvu i nepoćudnosti sudioništva širokih slojeva stanovništva u procesima političkoga odlučivanja prokazivano je licemjerje partijskih

⁸⁵⁵ Navod Milke Planinc Mirjani Krstinić, u: Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“, 12.

⁸⁵⁶ Planinc, *Čisti računi*, 240.

⁸⁵⁷ Planinc, *Čisti računi*, 243.

⁸⁵⁸ Navod Milke Planinc u: Jakovina, „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“, 23.

operativaca, ali i teoretičara. Problem se morao kriti u avangardnosti Savke Dabčević Kučar – naročito kada je došla u koliziju s Titovim kultom osobnosti – jer je avangardnim mogao biti samo kolektiv, i to nepogrešivo samo onaj partijski. Milka Planinc uzimala je kao gotovu istinu uvjerenje kako je Dabčević Kučar „organizirala“ maspok, odnosno hrvatski nacionalno-reformni pokret. Istovremeno je upravo „latentnim“ smatrala postojanje nacionalizma na ovim prostorima. Nije se bavila problematikom nacionalnoga pitanja, čime bi priznala odgovornost Partije za dugo zanemarivanje ove teme, već ju je svela na nacionalizam kao opasan i nasilan način ostvarivanja nacionalnih interesa. Premda je ustrajala na partijskim dokumentima i normama, Planinc nije znala gotovo ništa o promjenama u teorijskomu pristupu nacionalnomu pitanju te posljedičnim, praktičnim inovacijama i implementacijama unutar jugoslavenskoga, pa onda i hrvatskoga socijalističkog sustava. Kako je sama opisivala u svojim sjećanjima, vlastite bilješke i arhivu nije vodila, poduža izlaganja nije naročito pažljivo slušala, „mitinge“ kao formu nije podržavala, a čitala je samo Bakarićeve knjižice i predavanja.⁸⁵⁹

Problematiku nacionalnoga pitanja u Jugoslaviji svela je na jedan Bakarićev odgovor u Kumrovečkoj partijskoj školi. Naime, na upit o tomu što je nacija, on je otpovrnuo kako „nacija je ono što jest“.⁸⁶⁰ Kako je već analizirano, bakarićevština je apstrakcijama osiguravala semantičko neutraliziranje, obesmišljavanje, ali i ezopovsko ostavljanje prostora za mnogolika, pa i međusobno isključiva tumačenja ako se za njima ukaže potreba. Stoga, masovni nacionalno-reformni pokret i nije mogao biti ništa drugo do psihoze kojom ga je Planinc opisivala, kao „nacionalistički pokret“,⁸⁶¹ jer ga je i tumačila kao devijaciju, namjesto logične posljedice limita mogućnosti reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja. Ispraznost partijskih floskula na kojima je trebalo graditi „jedinstvo“ (ili barem, dojam jednakosti) prije svega – premda je kraj šezdesetih godina jasno pokazao kako je to nemoguće u tadašnjemu političkom sustavu – sažeto je njezinim javljanjem za riječ na 22. sjednici CK-a SKH-a 4. i 5. studenoga 1971 i u Karađorđevu. Dvadeset i druga sjednica jasno je označila kulminaciju sukoba dviju frakcija unutar vrha SKH-a, poglavito kada je posebno opsežnomu izlaganju Savke Dabčević Kučar „u duhu ideja Desete sjednice“ suprotstavljen govor Dušana Dragosavca koji je napao „maspok“.⁸⁶²

⁸⁵⁹ Planinc, *Čisti računi*, 242, passim; 77, 171, 242.

⁸⁶⁰ Planinc, *Čisti računi*, 141.

⁸⁶¹ Planinc, *Čisti računi*, 181.

⁸⁶² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 620–621.

Gurajući se među prve govornike optužbe u Karađorđevu,⁸⁶³ ustrajno je dokazivala tvrdnju s 22. sjednice, naime, kako je dobro što je Tito hrvatsko rukovodstvo stjerao pred zid.⁸⁶⁴ Time je podrazumijevala nužnost vrhovnoga, omnipotentnoga arbitra i jedinoga jamca promjena koji bi svaku nesuglasicu prerezao vlastitim neprikosnovenim autoritetom. I u tomu je sadržana sva ironija uvjerenih pobornika, a zapravo (prikrivenih) protivnika hrvatskoga reformizma s početka sedamdesetih.

Konačno, u usporedbi Savke i Milke – kako je druga nerijetko kasnije oslovljavana po uzoru na prvu – ponajprije se radilo o dometima osobnoga i političkoga integriteta, više nego o pripadnosti različitim strujama unutar Partije. U vezi s njihovom javnom prezentacijom, vrijedi napomenuti kako je ova prisilna familijarizacija bila tipična za odnos prema ženama u partiji, premda je i izvan nje bilo uobičajenije muškarce referirati prezimenom.⁸⁶⁵ Milka Planinc nikako nije bila iznimna pojava u hrvatskoj partijskoj konstelaciji. Dapače, ona je, jednostavno, postala njezin amblematski primjer. Moralne reperkusije provođenja represije bile su do samoga kraja mjesto otpora Savke Dabčević Kučar. I mnogo prozaičnije od moralnih dvojbi, taktički bi time izgubila legitimitet koji je dobivala masovnom podrškom. Postavljena u istu situaciju, Milka Planinc dokazivala je lojalnost čak i „[a]ko je to značilo da se treba zatvoriti neke od studenata, da se zatvoriti treba i Vlado Gotovac, činila je što je bila odluka Partije“.⁸⁶⁶ S obzirom na to, uvjerljiva je rekapitulacija dugoga boravka Milke Planinc na vlasti – kada je Hrvatska „dobila etiketu dogmatske republike“ – kako je njezin jedini uspjeh bio u tomu što „nije podlegla pritisku za uvođenje jačeg centralizma“.⁸⁶⁷

Ako je strpljivost bila vrlina revolucionara,⁸⁶⁸ smjelost je bila odlika istinskih lidera. Ako je politizacija širokih narodnih slojeva u Hrvatskoj bila karakteristika vladavine Savke Dabčević Kučar, za rukovodstvo Milke Planinc prikladnija je bila njihova instrumentalizacija u komunističkomu ključu: „Kažu da im [hrvatskomu partijskom rukovodstvu u veljači 1972. godine] je potrebna neke vrste kulturna revolucija europskoga tipa. Smatraju da moraju plebejske mase dovesti u Partiju jer drukčije Partija neće biti avangarda radničke klase i plebejskih masa.

⁸⁶³ Milan Pišković, gl. ur., *Sječa Hrvatske u Karađorđevu 1971.: autorizirani zapisnik* (Zagreb: Meditor; Meteor film, 1994), 11–18.

⁸⁶⁴ Planinc, *Čisti računi*, 167, 238; Pišković, *Sječa Hrvatske*, 198.

⁸⁶⁵ Zahvaljujem Andrei Feldman na ovom uvidu.

⁸⁶⁶ Jakovina, „Milka Planinc ulicu u Zagrebu neće dobiti“.

⁸⁶⁷ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing, 1999), 719.

⁸⁶⁸ S čime bi se nedvojbeno, i s ironijskim odmakom, složio i profesor Banac.

Oni su doslovno rabili taj izraz⁸⁶⁹. U održavanju pozitivne percepcije imanja „liderice“ na čelu hrvatskih komunista, partijski je aparat u Hrvatskoj i Jugoslaviji ipak podcijenio i međunarodne promatrače i vlastito stanovništvo.⁸⁷⁰ Zamjena prve žene koja je šutnju prekidala „prvom ženom hrvatske šutnje“⁸⁷¹ nije mogla ostati neprimijećena.

Dobro znani socijalističkomu svijetu, partijska kazna brisanja iz javnoga života i korištenje surogata bila je prokušana i djelotvorna: „u komunizmu nema onog što nije na javnoj sceni. Skinuti sa scene – zatvorom ili drugačije, stvar je dogovora i taktike. Strategija je: ukloniti iz javnoga života. Učiniti nevidljivim (tobože nepostojećim!)“⁸⁷². Ipak, to nisu bili krajnji dosezi discipliniranja Savke Dabčević Kučar. Njoj je bilo namijenjeno daleko veće poniženje – a to je bilo upravo „liderstvo“ Milke Planinc.

⁸⁶⁹ Navod slovenskoga rukovodstva nakon susreta s hrvatskim u veljači 1972, cit. u: Aleš Gabrič, „Odnos slovenske politike prema 'maspoku'“, *Časopis za suvremenu povijest* 42. 1 (2010): 7–22, 21.

⁸⁷⁰ Usp. Batović, *Hrvatska u vrtlogu svjetskih zbivanja*, 298, passim; „Yugoslavia. If Czechs applaud, we should tremble“, *The Economist* (1. 1. 1972): 1–2; „Yugoslavia: President Tito has cracked down hard on Croat nationalists“, *Central Intelligence Bulletin* (13. 12. 1971): 8.

⁸⁷¹ Planinc, *Čisti računi*, 246.

⁸⁷² Dabčević Kučar, '71, 604.

4. ZAKLJUČAK

I ne kajem se, jer je (da se poslužim Plinijevim riječima) težak posao starome dati nov sadržaj, novom sadržaju ugled, zastarjelom sjaj, tamnome svjetlo, dosadnom ugodnost, dvojbenom uvjerljivost, svemu pak prirodni razvoj i tom prirodnom razvoju sve podvrći.

Vinko Pribojević, *De origine...*⁸⁷³

Razdoblje od pedesetak godina koliko dijeli ovaj doktorski rad od njegova primarna objekta – ali i subjekta – istraživanja zasigurno nije starina u razmjerima kojih se ovaj protonacionalni ideolog latio. Pred „sud suvremene mu povijesti“ ovaj rad izlazi pretpostavljajući bremenitost teme, ali i izazove trenutka koji su, posredstvom „krunske velepošasti“, nametnuli svoju logiku planiranom istraživanju. Hrvatski nacionalno-reformni pokret – nazivan on *Hrvatskim proljećem* ili kojom drugom, jednako pretencioznom, odrednicom – bio je „najvažnija (...) indigena politička, društvena i kulturna činjenica komunističkog razdoblja hrvatske povijesti“.⁸⁷⁴ Što se, stoga, s pozicija intelektualne povijesti može zaključiti o ulozi simbola toga pokreta – Savki Dabčević Kučar u jugoslavenskoj i hrvatskoj politici i ekonomiji?

Proučavanje procesa stvaranja jugoslavenske socijalističke inteligencije nakon Drugoga svjetskoga rata pokazao je kako je Savka Dabčević Kučar bila pripremljena za čelne političke pozicije koje je kasnije preuzela. Jugoslavenska je elita građena u skladu s trenutnim ideološki dostupnim i geopolitički poželjnim mogućnostima. U tomu kontekstu, primjer Dabčević Kučar sugerira kako se morao nazirati i izvjesni nonkonformizam koji je proizlazio iz njezina društvenog podrijetla. Studij ekonomije u poratnomu zagrebačkom kontekstu prvo je – ideološki sasama ispravno nakon iskustva „komunizma u laboratorijskim uvjetima“ u El Shattu na razmeđu

⁸⁷³ Riječi kojima Vinko Pribojević, predmnijevajući „sud suvremene mu povijesti“, priznaje dijelu svoje publike poznavanje onoga o čemu će govoriti. Vinko Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena*, uvod i bilješke napisao i tekst za tisak priredio Grga Novak, preveo i imena sastavio Veljko Gortan (Zagreb: JAZU, 1951), 162. Interpretacija prema Anita Peti, „Vinko Pribojević: De origine successibusque Slavorum“, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 17. 1 (1991): 251–259.

⁸⁷⁴ Ivo Banac, „Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj“, *Svedočanstvo* 32 (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008): 259–264, pretiskano u: Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*, 151–157 (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021), 151.

azijskoga i afričkoga kontinenta – nastavila u Sovjetskomu Savezu. Profesionalno usavršavanje jugoslavenske intelektualne elite nakon 1948, naročito one s potencijalom za dolazak na vlast ili utjecanje na političke promjene, bilo je moguće i na Zapadu, što je Dabčević Kučar potvrdila kao američka stipendistkinja.

„Godine praznoga hoda“, kako ih sama naziva, političke biografije Savke Dabčević Kučar pedesetih godina, zaslugama i primjerne akademske karijere, prekinuto je angažmanom na ekonomskim reformama od početka šezdesetih i, posljedično, usponom na vrh partijske nomenklature nakon sredine toga desetljeća. Najvažnije ideje i pojmovlje za razumijevanje „reformnih šezdesetih“ u Hrvatskoj i Jugoslaviji dovedeni su u odnos sa sovjetskim modelom vlasti i društvenoga uređenja. Stoga je ovaj rad i pokušaj studije funkcioniranja komunističkoga sustava i njegove nerijetko razvodnjene i relativizirane uvezanosti na sovjetski model ne samo u vremenu revolucionarne uspostave poretka nego i u tekućoj realpolitici kasnijega razdoblja. Primjerice, za jugoslavenski odnos prema nacionalnomu pitanju bila su ključna sovjetska iskustva, a potom i vlastita neuspješna izgradnja jugoslavenske socijalističke nacije intenzivirana u pedesetim godinama. Ovaj se projekt u lenjinističkomu ključu oslanjao na ideje postupnoga spajanja nacija i neminovnosti odumiranja država. To je vrijeme u kojemu je, primjerice, konstruiran tzv. „srpsko-hrvatski“ (ali ne i jugoslavenski) jezik kao tobožnja jugoslavenska *lingua franca*. Od kraja pedesetih moguće je uočiti otpor jugoslavenskoj socijalističkoj naciji od strane slovenskih intelektualaca i posljedično otvaranje dotadašnje tabu-teme jugoslavenskoga komunizma, nacionalnoga pitanja.

Savka Dabčević Kučar bila je izdanak generacije Osmoga kongresa iz 1964, generacije koja se politički nametnula krajem šezdesetih godina. Politički razvoj ove mlađe, obrazovanije i manje dogmatske generacije jugoslavenskih komunista odvijao se pod prismotrom konzervativnijih, (pred)ratnih autoriteta sada već okoštale komunističke vlasti i ideološke skleroze u Jugoslaviji, koji su ih na političku scenu i izveli. Najznačajnije ideološke rekonfiguracije jugoslavenskoga socijalističkog modela vlasti i političkoga uređenja šezdesetih godina pokazale su načine na koje su jugoslavenski komunisti prilagođavali vlastitu marksističku ideologiju stvarnosti višenacionalne zemlje kojom su monopolistički vladali. Usporedno s polemikama i razmimoilaženjima o daljnjemu razvoju Jugoslavije od nagovještaja raspada zemlje od kraja pedesetih do Osmoga kongresa odvijao se politički uspon Dabčević Kučar i njezino sudjelovanje u političkomu životu Hrvatske – od ulaska u Centralni komitet SKH-a 1959. do pozicija sekretara

za ideologiju i za ekonomska pitanja CK-a SKH-a sredinom šezdesetih godina. Stješnjene granice jugoslavenske zbilje samo je uspješna državna vanjskopolitička propaganda ocrtavala propusnima za nositelje elaboriranih sistemskih promjena.

U izostanku uspješnoga stvaranja integrirane ekonomije u objema Jugoslavijama (monarhističkoj i socijalističkoj) naziru se razlozi za dosljednu ekonomsku razjedinjenost i nefunkcionalnost. Savka Dabčević Kučar kao jedna od prvih profesionalnih ekonomistkinja u Jugoslaviji i kao sveučilišna profesorica političke ekonomije te autorica sveučilišnih udžbenika iz te discipline nametnula se kao autoritet u političkomu pregovaranju reformi. Od sudjelovanja u ekonomskim reformama od početka 1960-ih postala je značajno ime ekonomske reforme. Posebno njezino rukovođenje stvaranja tzv. *Bijele knjige* s početka desetljeća oblikovalo je teorijske temelje ekonomskomu reformizmu u Hrvatskoj, zagovarajući uvođenje tržišnih elemenata u privredu i odbijanje političkoga voluntarizma u ekonomiji. Ekonomski zahtjevi bili su i politički u zaoštavanju krize u Jugoslaviji, što je moguće iščitati već tada iz argumentacije, primjerice, Dabčević Kučar i srpske ekonomistkinje, Radmile Stojanović. Nakon ekonomske reforme 1965, Dabčević Kučar prometnula se u glasnogovornicu ekonomskih i političkih zahtjeva Hrvatske u Jugoslaviji, navlastito u kontekstu u kojemu jugoslavenska država i njezina privreda više nisu bile u mogućnosti ostvariti obećanja o jednakosti ljudi.

Preduvjeti za formiranje partijskoga nacionalno-reformnog vodstva bili su reformna djelovanja Izvršnoga vijeća Sabora SRH od 1967. pod predsjedanjem Savke Dabčević Kučar i njezina nasljednika Dragutina Haramije te stvaranje savezništva s hrvatskim intelektualcima kao odrazom hrvatskoga društva. Prevladavajuća politička klima i dalje se oslanjala na neprestano korigiranje stavova i akcija u skladu s trenutno vrijedećim postulatima i motivima marksističke teorije i partijske prakse. Ipak, posljednje godine sedmoga desetljeća prokazat će iscrpljenost dogme o „poravnavanju glava“ jer je vodstvo Dabčević Kučar započinjalo političke akcije samovoljno, odnosno s tek nužnim konsenzusom, i ustrajalo na proizvodnji sasvim drugačijega političkog učinka od onoga koji bi bio dogovoren zajedničkim sastancima s partijskim autoritetima (vrijedi usporediti odstupanja u primjerima nastupa IVS-a u Federaciji i njegovim promemorijama od 1967, Svibanjskoga savjetovanja 1968, pripreme nacionalno-reformnoga programa uoči Desete sjednice 1969. i 1970).

Procesi relegitimacije vlasti dijela hrvatske političke elite u razdoblju jugoslavenske krize uvjetovao je reformni karakter ovoga pokreta unutar političkoga i državnoga sustava. Godine

1970. i 1971. označile su kulminaciju raznorodnih nacionalno-reformnih nastojanja, koja se zbog široke fronte uključenosti sudionika, od reformista u hrvatskoj Partiji do prethodno politički neangažiranih hrvatskih građana, ispravno smatra ne samo reformnim nego i nacionalnim pokretom. Hrvatski su nacionalno-reformni pokret uvjetovale i međunarodne silnice i ključne etape jugoslavenske povijesti koje su pospješile oformljivanje pokreta: politička eliminacija „drugoga čovjeka“ Jugoslavije Aleksandra Rankovića sredinom 1966. godine, ponovno otvaranje „makedonskoga pitanja“, društveni nemiri na Kosovu, studentski prosvjedi kao dio „globalne 1968.“, ali i usložnjavanje suodnosa ekonomskih reformi i polarizacije središnje vlasti federacije i reformnih republičkih vodstava.

Posebno je važna uloga Dabčević Kučar na prijelomnoj Desetoj plenarnoj sjednici Centralnoga komiteta SKH-a, koja je održana početkom 1970. godine. Neposredni povod bilo je djelovanje hrvatskoga političara, drugoga čovjeka „jugoslavenskoga parlamenta“, Miloša Žanka. U sukobu s jugoslavenskim unitarizmom pragmatično rukovodstvo Dabčević Kučar ponajprije je formiralo novu hrvatsku političku platformu na reformskim i nacionalno osviještenim osnovama. Od Desete sjednice do „Maloga Karađorđeva“ divergentne reakcije na novi „politički kurs“ i dodatno zaoštavanje sukoba s ostatkom jugoslavenske političke i partijske scene bili su u uvod u najveću krizu jugoslavenske partije i države – 1971. godinu. Deseta je sjednica uzburkala i hrvatsku Partiju i hrvatsku javnost, stoga su kontekstulizirane reakcije od Izvršnoga komiteta CK-a SKH-a preko općinskih i međuopćinskih konferencija i općinskih komiteta do nižih partijskih foruma i svekolike „političke javnosti“. U odjecima Desete sjednici presudna je bila uloga najisturenije trojice članova partijske vrhuške – Tita, Kardelja i Bakarića, ali i istaknutih predstavnika republičkih partijskih rukovodstava, primjerice srbijanskoga. Zanimanje jugoslavenskih i drugih sigurnosno-obavještajnih službi za zbivanja u Jugoslaviji nametnulo je za glavnu temu odnos hrvatske političke emigracije s hrvatskim reformnim rukovodstvom, postavivši ga u središte najvažnije „afere“ cjelokupnoga proučavanog razdoblja.

Savka Dabčević Kučar bila je jedna od intelektualnih i djelatnih pokretačkih silnica jedinoga masovnog političkog i društvenog pokreta komunističke Hrvatske i Jugoslavije koji se mogao pohvaliti širokom podrškom koja nije bila iznuđena. Upravo je činjenica što je hrvatski nacionalno-reformni pokret bio policentričan predstavljala jedan od najvećih doseg reforme komunističkoga modela vlasti i društvenoga uređenja te cjelokupnoga političkoga i intelektualnoga profila Dabčević Kučar. Izostankom sprovođenja ključne partijske dogme o

jedinstvu – a stvaranje umjetnoga „(idejnog i akcijskog) jedinstva“ u komunizmu ključno je *unutar Partije*, za razliku od sumnjivoga „jedinstva s narodom“ – omogućeno je supostojanje ne samo više „središta“ koja su se mogla pohvaliti masovnom potvrdom nego i društvenoga ozračja političkoga dinamizma u kojemu je drastično proširena politička reprezentacija. Nijedan činitelj političkoga i društvenoga pokreta, koji nakon proljeća 1971. više nije bio koherentan, nije nastao *ex nihilo*. Čak i oni koji su otišli najdalje u odbacivanju političkoga pregovaranja kao metode djelovanja nastajali su u kontinuitetu, pozajmljujući motive ili ciljeve od drugih činitelja hrvatske i jugoslavenske politike. Istovremeno, u izostanku uvjerljive predvodničke uloge, za kakvu je Dabčević Kučar jamačno imala i potencijala i legitimiteta, hrvatski nacionalno-reformni pokret iskušavao je vlastite granice. Stoga se u radikalnomu suzbijanju njegovih dosega kriju i istinska ograničenja mogućnosti reforme jugoslavenskoga komunizma.

Ostvarena je politizacija javnosti u Hrvatskoj, razvidna u „demokratskom iskazivanju nacionalnog identiteta, tako tipičnom za hrvatski reformni pokret“.⁸⁷⁵ I ne samo to. Hrvatski nacionalno-reformni pokret u svojim je temeljima nosio osnovnu ideju kako ljudi ne trebaju biti jednaki – u političkomu, kulturnomu, ekonomskomu, nacionalnomu i svakomu drugom smislu – kako bi biti ravnopravni. Premda je otvorenije i *zbiljski* (a ne samo deklarativno) inkluzivnije hrvatsko društvo zasigurno jedan od onih uočenih odraza „demokratičnosti“ ovoga kratkog razdoblja hrvatske povijesti u socijalizmu, kao što je to bila i potvrda partijske politike u narodu, njegov je stvarni „demokratizam“ zapravo bio sadržan u toj semantičkoj razlici između „jednakosti“ i „ravnopravnosti“. U tomu su sadržane različite varijable iz kojih je onda moguće crpiti kritiku političkoga i intelektualnoga djelovanja Savke Dabčević Kučar. Ipak, vrijedi ponoviti, ona je prije svega *reformirala* zatečeni sustav ne mogavši do samoga kraja poljuljati njegove dogmatične potporne stupove i naivno vjerujući kako normativni partijski dokumenti tek što nisu dostigli stvarnost. *Nacionalni* pokret bio je onaj koji je jasno i nedvosmisleno doprinomio tegobnomu zaključku kako su sasvim iscrpljene stvarne mogućnosti reforme komunističkoga sustava u Hrvatskoj.

Konačno, nije „masovni nacionalizam“ kronično destabilizirao jugoslavensku državu. U kontekstu nefunkcionalnosti svojih političkih institucija, čak i onkraj njihovoga manjka stvarne političke reprezentativnosti, jugoslavenska je država slabila zahvaljujući svojem krutom partijskom monopolu nad društvom i rigidnom jednopartijskom sustavu. Na njegovu čelu

⁸⁷⁵ Banac, *Sedamdeset i prva*, 144.

nalazio se već ocvali ali i dalje apsolutni arbitar Tito sa svojim lokalnim „opunomoćenim ministrima“ te kontrolom „čuvara države“: vojske, policije, Partije i sigurnosno-obavještajnoga aparata. Unutar takve jugoslavenske konstelacije, temeljne političke institucije nisu zaista djelovale. Ni jaka savezna država kao kakav-takav jamac protiv nasrtljivoga političkog voluntarizma nije postojala. Za razliku od jake države, na specifični je hrvatski kontekst ionako uvijek blagotvornije djelovalo jako društvo.⁸⁷⁶

U transnacionalnomu smislu, u zemljama „narodne demokracije“ žensko pitanje ostalo je neriješeno jer ostvarivanje političkih i građanskih prava nije uvjetovalo i kulturnu emancipaciju žena. Uvidima u recentna istraživanja položaja žena i njihove uloge u hrvatskomu društvu u dugim šezdesetim godinama, u kojemu povećana obrazovanost i zaposlenost žena nije vodila njihovoj većoj političkoj reprezentaciji, osiguran je kontekst potreban za razumijevanje uloge Savke Dabčević Kučar i njezine ne slučajno izabrane nasljednice na čelu hrvatske Partije, Milke Planinc – kao paradigmatičkih primjera mogućnosti reforme komunizma u Hrvatskoj. U kontekstu slojevite analize žena na pozicijama moći u socijalizmu, detaljnim pregledom i tumačenjem političkih karakteristika Milke Planinc te usporedbom političkih osobnosti Dabčević Kučar i Planinc izdvojeni su temeljni koncepti i politički obrasci koji su dokazali njihovu istinsku suprotnost. Stoga je za istraživanja hrvatske politike poznoga socijalizma važan zaključak koji politiku Milke Planinc smatra negacijom političkoga svjetonazora Dabčević Kučar.

Za razliku od Tita, koji se koncem proučavanoga razdoblja bio sasvim poistovjetio s Partijom i s Državom, oslanjajući se na blokovsku potvrdu svoje politike te vojni i sigurnosni aparat, Savka Dabčević Kučar *nije* izjednačena s hrvatskim nacionalno-reformnim pokretom. Intelektualna analiza i elaboracija djelovanja Dabčević Kučar ukazuje na složenost tadašnje jugoslavenske i hrvatske političke, društvene i kulturne zbilje te na supostojanje niza idejnih koncepata i političkih učinaka koji nadasve ukazuju na potrebno prevrednovanje spoznaja o jugoslavenskomu komunističkom režimu 1960-ih i ranih 1970-ih. Slojevita interpretacija ovoga dinamičnog povijesnog razdoblja ukazuje na to kako ga je svakako obilježila kompleksna povijesna osobnost Dabčević Kučar i to upravo u kontekstu izučavanja transnacionalnih fenomena tzv. revizionizma u poststalinističkim društvima i partijama s različitih pozicija na ideološkomu spektru. Njezino nerijetko beskompromisno i konfliktno djelovanje neizostavno je u utvrđivanju mogućnosti reforme političkoga, društvenoga i kulturno-identitetskoga

⁸⁷⁶ Zahvaljujem Andrei Feldman za ovu napomenu.

komunističkog projekta u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Međutim, ona nije mogla biti svjesna (a nije to ni tvrdila) dalekosežnih razmjera i posljedica svojega intelektualnog i političkog djelovanja. Ipak je zbog njih bila dosljedno kritizirana sa svake strane političko-ideološkoga spektra i u zenitu svoje političke karijere i nakon njega.

Popularna Savka Dabčević Kučar svojom je intelektualnom i političkom karizmom, naročito na vrhuncu hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta, bila tek dinamičnom paradigmatom njegovih dosega i limita. Kao prva žena „hrvatske vlade“, a onda i hrvatske Partije, ova uporna zagovornica ekonomskih i političkih interesa Hrvatske u Jugoslaviji sukobila se s jugoslavenskom statikom. Isprva je to bio sraz sa žestokim otporom svekolikim promjenama od strane predstavnika unitarističke, centralističke i birokratske vizije razvoja jugoslavenske države. Punjenjem koncepta nacionalnoga pitanja novim sadržajima i legitimacijom nacionalne afirmacije hrvatske državnosti sukobila se i s „umjerenim“ reformistima te predstavnicima drugih federalnih jedinica unutar Jugoslavije koji su neminovno imali drugačije, pa i međusobno isključive ekonomske i političke interese. Razdoblje je to i konstruiranja političkih kriza, stvaranjem „slučajeva“ i „afera“ kojim se željelo destabilizirati reformno hrvatsko rukovodstvo koje je vodila Dabčević Kučar i posljedično ga prisiliti na obustavu reformi. U vremenu koje je naslućivalo ili čak od nje i očekivalo tektonske društvene i političke promjene, bila je ponizno ljudskom – određena svojim umnim predispozicijama, odgojem, generacijom, svjetonazorom, životnim iskustvima, uvjerenjima koje je naslijedila i kojima je bila odana i onda kada im se uklanjala te nestalnim političkim horizontima jedne kompromisne, „nedovršene“ države i njezine ideologije.

Uz zavidnu podršku politici Dabčević Kučar i svojevrstu potvrdu opravdanosti njezine vlasti koja je iz toga proizlazila, ona se ipak dosljedno odupirala političkim pritiscima za ublažavanje reformskih zahtjeva, suzbijanje politički i ideologijski pluralističke atmosfere u medijima i društvu uopće te korištenje represivnih mjera nad oponentima komunističkoga poretka. Iz drastično proširenoga leksikona reforme, kojemu se politički vješta Dabčević Kučar do kraja uspijevala prilagođavati, nazire se distinktivna vizija hrvatskoga društva i države kojoj ondašnja jugoslavenska stvarnost naprosto nije bila dorasla. Tu samostojnu viziju nipošto nije nužno uklapati u ahistorijske pretenzije tobože neminovne uspostave „političkoga pluralizma“ nakon sloma komunizma ranih devedesetih godina prošloga stoljeća. Kraj povijesti i dalje se ne

nazire, a transformativne mogućnosti političkih i društvenih modela koje poznajemo doimlju se beskrajnima.

5. PROŠIRENI SAŽETAK NA ENGLESKOMU JEZIKU / EXTENDED SUMMARY IN ENGLISH

This doctoral thesis examines the intellectual and political activity of economist and university professor Savka Dabčević Kučar (1923–2009), a woman who held the most important political positions in the Socialist Republic of Croatia (SRH) during the period of the most dynamic political activity of the entire communist period in the late 1960s and early 1970s. She held key political, state, and party positions in SRH: from 1967 she was president of the Executive Council of the Parliament of SRH ("Croatian Government"), and from 1969 she was president of the Central Committee of the League of Communists of Croatia (CK SKH). Her professional and political career ended in December 1971, under the duress of the Yugoslav president for life, Josip Broz Tito. Dabčević Kučar was one of the most significant intellectual leaders of the reform of the communist model of government and social organisation, and subsequently the only mass social movement of communist Yugoslavia that sought and received legitimacy from the people. Therefore, the doctoral thesis investigates both the reach and the limits of the possibility to reform the political, social and cultural-identity communist project using the example of the intellectual contribution to attempts to liberalise it in the 1960s and early 1970s.

The introduction of this study explains the theoretical and methodological framework, its hypothesis, and the research question. In-depth analysis of the role of Savka Dabčević Kučar in Croatian history has remained outside the focus of national historiography. As there is no historiographical study on the activities of Dabčević Kučar, the contribution of this doctoral work lies in the necessary reevaluation of sporadic historiographical treatments not only of her role but also of research into phenomena from the socialist reality that was marked by increasingly visible symptoms of deep crisis. The basic hypothesis is to prove that the necessary diversification of intellectual and political directions, as well as the re-evaluation of the Yugoslav communist regime in the 1960s and early 1970s, can be established through the theoretical and methodological intellectual analysis and elaboration of Dabčević Kučar's activities. The key research question aims to confirm how, by analysing the activities of Dabčević Kučar, the reach and limits of the reform of communism in Croatia and Yugoslavia may be established. The research, therefore, deals with the key points of her political biography, an analysis of the concepts and lexicons of the reform of communist orders, the existing forms of expressing

criticism and disagreement with the order, but also the ways of ensuring political and ideological legitimacy in a one-party system.

Considering that the research in the paper does not limit the activity of Savka Dabčević Kučar to the interrelationship of economically based discussions and the national question, the doctoral thesis is not exhaustive just in the domain of political or diplomatic history. Considering her role as an intellectual phenomenon because she conceptually contributed to solving the crisis of the communist system, the doctoral thesis, theoretically and methodologically, belongs to the historical discipline of intellectual history. Its ultimate goal and contribution are to investigate and interpret layer by layer a dynamic historical period marked by the personality of Dabčević Kučar in the context of the study of the transnational phenomenon of so-called revisionism in post-Stalinist societies and parties from different positions on the ideological spectrum. The intellectual potential of the comparative and transnational methodology of historical science is explored since this study takes into account insights from other contexts of the socialist archipelago of the 20th century in Europe. This work also draws on findings from international research on communism, which in recent decades has focused on global history. Consequently, the introduction presents an overview of the most important archival sources and scientific literature from historical science, as well as economics, sociology, sociolinguistics and other scientific disciplines. Furthermore, within the framework of intellectual history, the thesis investigates the features of the technology of government and power in the one-party system and the possibilities of top-down reform within the social and political crisis of the Yugoslav state. Besides, by researching and analysing the position of women in an apparently egalitarian communist society, the thesis also belongs to women's history. The work is structurally divided into three chapters, and each chapter consists of three subchapters.

The first chapter of the doctoral thesis is entitled "Generation of the Eighth Congress - perspectives of political and economic reform of the communist model of government and social organisation" and it analyses the conditions for economic and political reforms of the Yugoslav communist model of government and social organisation. The development of the so-called "generation of the Eighth Congress" is examined, i.e. the formation of a generation of young, educated, generationally close politicians whose intellectual and political activity in the late 1960s and early 1970s marked the peak of the reform potential of communist Yugoslavia. The early intellectual and political activity of the representative of the "generation of the Eighth Congress",

Savka Dabčević Kučar, in the Socialist Republic of Croatia, is especially analysed. The economic demands for reform were inevitably accompanied by the need to realise the political subjectivity of Croatia. The demands of the Eighth Congress of the SKJ in 1964, which opened space for social and political reform in Yugoslavia, were given concrete form through the Ninth Congress of the SKJ in 1969. The neglect of the national question was brought into a cause-effect relationship with the preservation of national inequality in Yugoslavia. The chapter primarily analyses the evolution of Dabčević Kučar from a Soviet student to an initially cautious critic of the Yugoslav planned economy.

When the solutions offered by Marxism and the exploitation of the contemporaneous demands of intra-national and international dynamics for problematic national issues in the communist reality failed, isolated reform tendencies and broader movements, as was the case in the socialist and communist countries of the European East, compensated for the systemic changes with monopoly and control of the domain of the national question. To understand the dynamics of the development of the "socialist understanding of the national question", which were being re-examined in Yugoslavia from the end of the fifties, discussions about the socialist social organisation and model of government, as well as economic discussions, are equally important. The party government, especially in the years before the Eighth Congress of the SKJ (1964), found it increasingly difficult to establish consensus on the social and state organisation of Yugoslavia. Yugoslavia was declaratively organised as a federalist country, initially basing its legitimacy on the étatist (state-managed) elimination of inequality in society, and then on the actually opposing ideology of self-management from the early 1950s. In reality, the existing system was consistently unitarist and centralist, mirroring the hierarchical nature of the Party itself, organised according to the Leninist postulates of democratic centralism. The perseverance of the national question confirmed that the Yugoslav "path to socialism" was unsuccessful in creating a new (national) identity, that is, given the collapse of the idea of the Yugoslav socialist nation. Therefore, sooner or later, economic demands had to be articulated in a national key.

The first subchapter, "Savka Dabčević Kučar - sketch for a political biography", briefly analyses her immediate family context and social origin. The main features of her relationship with the communist model of government and social organisation are singled out. The key indicators of her early political deliberations and involvement are explained, for example participation in the Second World War, i.e. the "National Liberation Movement", in the context of

the Italian occupation of Dalmatia. Her participation in the party management of the partisan fugitives in El Shatt is also examined, contributing as it did to her illusion that it is possible to realise a utopian communist society. The aim of the subchapter is to show, using the example of Dabčević Kučar, how Yugoslav socialist intelligence was created. This is why consideration is given to her departure to study economics in the "first country of socialism", the Soviet Union, and the resulting disappointments, which were bolstered by the ideological and political split caused by the Tito-Stalin conflict in 1948. The subchapter ends with her use of the Ford scholarship to allow her to go to the United States of America and France in the early sixties to continue her education.

The second subchapter, "Some ideological and political matters... of the sixties", analyses the so-called "years of idleness" in the political biography of Savka Dabčević Kučar and her rise to the top of the party nomenclature after the mid-sixties. This subchapter analyses the most important ideas and terms for understanding the "reform sixties" in Croatia and Yugoslavia. The subchapter provides an overview of the Soviet attitude towards the national question with the aim to understand the socialist views and practices of solving this question. The unsuccessful construction of the Yugoslav socialist nation is also considered. It intensified in the 1950s, and in a Leninist key, it relied on the ideas of the gradual unification of nations and the inevitability of the demise of states. This is the time when the so-called "Serbo-Croatian" language was construed as the Yugoslav *lingua franca*. From the end of the fifties, it is possible to observe resistance to the Yugoslav socialist nation by Slovenian intellectuals and the consequent opening of the previously taboo topic of Yugoslav communism, the national question. It then explains the conditions in which the generation of the Eighth Congress, a younger, more educated, and less dogmatic generation of Yugoslav communists, politically evolved. This generation was prompted onto the political scene by the more conservative, (pre)war authorities of the ossified communist government in Yugoslavia. The most significant ideological reconfigurations of the Yugoslav socialist model of government and political system up to the second half of the 1960s are evaluated in order to explain in detail the ways in which the Yugoslav communists adapted their own Marxist ideology to the reality of a multinational country that they ruled in a monopolistic way. The subchapter deals with controversies and disagreements about the further development of Yugoslavia from the foreshadowing of the country's disintegration from the end of the 1950s to the Eighth Congress in 1964. The political rise of Dabčević Kučar and her participation in the

political life of Croatia are investigated – from joining the Central Committee of the SKH in 1959 to attaining the positions of secretary for ideology and secretary for economic affairs of the Central Committee of the SKH in the mid-sixties.

The third subchapter, "On some problems of the economic system' - the economic foundation of reformism", begins with an analysis of the communist planned economy and provides an overview of its most important settings in Yugoslavia. It is in the absence of any successful creation of an integrated economy in both Yugoslavias (monarchist and socialist) that the reasons for the consistent economic disunity and dysfunction can be found. The role of Savka Dabčević Kučar as one of the first female professional economists in Yugoslavia and as a university professor of political economy and author of university textbooks in that discipline is analysed. Conclusions are drawn on her role in economic reforms from the beginning of the 1960s, as well as the ways in which she became a significant name in economic reform. The role of Dabčević Kučar is traced from her participation in the economic mini-reform of 1961, and her management of the creation of the so-called *White Book* at the beginning of the decade is investigated in detail. That study shaped the theoretical foundations of economic reformism in Croatia, advocating the introduction of market elements and the rejection of political voluntarism in the economy. The basic postulates that would make these economic demands political in the worsening of the crisis in Yugoslavia are analysed, and these could be read even then from the arguments of, for example, Dabčević Kučar and the Serbian economist Radmila Stojanović. It is further shown that after the economic reform of 1965, Dabčević Kučar became a spokeswoman for Croatia's economic and political demands in Yugoslavia, especially in the context in which the Yugoslav state and its economy were no longer able to fulfil the promise about the equality of people.

The second chapter of the doctoral thesis is entitled "Croatian National Reform Movement". Three aspects are key to defining the Croatian national reform movement: processes of the re-legitimisation of power by part of the Croatian political elite during the Yugoslav crisis, the reform character within the political and state system, and the exceptional form of the mass. The years of 1970 and 1971 marked the culmination of these diverse efforts, which, due to the broad involvement of participants from reformists in the Croatian Party to previously politically disengaged Croatian citizens, is rightly considered not only a reform but also a national movement. This movement was national as well as reformist primarily because it consistently

provided legitimacy among the people. After defining the aspects of the Croatian national reform movement, the key stages that facilitated the formation of the movement are analysed: the political elimination of the "second man" of Yugoslavia, Aleksandar Ranković, in mid-1966, the reopening of the "Macedonian question", social unrest in Kosovo, student protests as part of "the global 1968", but also the growing complications of the relationship between economic reforms and the polarisation of the central government of the federation and the reformist republican leaderships.

Therefore, to arrive at the key questions and phenomena of the national reform movement in Croatia in the late sixties and early seventies and to systematically present the activities of the League of Communists of Croatia under the leadership of its president Savka Dabčević Kučar, the fundamental features of the systemic crisis of the Yugoslav state and the chronology of events are discussed, as these led to the formation of a "mass movement" as a response to it. The Tenth Session of the Central Committee of the SKH in January 1970 foreshadowed the more decisive approach of the SKH in the negotiations on the nature of the Yugoslav communist system and model of government. The reverberations of that session – as a symbolic victory of the anti-unitarian current in the party leadership – caused a flurry of political actions and reactions that in the following year polarised the political party leadership and threatened to anesthetise a wide range of reform efforts, from economic to political and ideological. An overview of the national reform movement in Croatia in 1970 and 1971 places special emphasis on the activities of the leadership of the SKH and the role of Dabčević Kučar. When, from the Tenth Session, the "political subjectivity of Croatia" was offered as a key demand of the reformist Croatian leadership under the leadership of Dabčević Kučar, fierce reactions from the "rest of Yugoslavia" ensued. The Croatian communists had to supplement their party solutions for overcoming the crisis of the Yugoslav state with certain partnerships with intellectuals, society, and the Croatian people in order to avoid premature dismissal and suspension of the reform.

The first subchapter, "One million divided by one million" – towards the realisation of 'Croatian political subjectivity', focuses on attempts to master the equal distribution of political power by the reformists in the Croatian Party, as a precondition for national and economic equality. The subchapter begins with an analysis of the party's technology of government and power (ideology, hierarchy and legitimacy of power, language in communism). Furthermore, the political rise of the so-called generation of the "Eighth Congress" is interpreted, primarily the

political role of Savka Dabčević Kučar in the second half of the 1960s, immediately before and after she assumed the position of member of the Presidency of the League of Communists of Yugoslavia in 1966 and president of the Executive Council of the Parliament of the Socialist Republic of Croatia in 1967. At the same time, Croatian society saw the evolution of the politicisation of intellectuals, national cultural institutions, and citizens. As the president of the Croatian government, Dabčević Kučar was extremely active in representing reform and Croatian economic and political interests, which brought her into conflict with the centre of the Yugoslav federation. The subchapter also provides an insight into the international political situation of the second half of the 1960s.

The second subchapter, "The First Woman of the Croatian Party – Tenth Session", analyses the political role of Savka Dabčević Kučar as the president of the Central Committee of the League of Communists of Croatia from 1969. The preconditions for the formation of the party leadership of the national reform movement are analysed in detail: the reform activities of the Executive Council of the SRH Parliament chaired by Dabčević Kučar and her successor Dragutin Haramija and the creation of an alliance with Croatian intellectuals. The role of Dabčević Kučar at the groundbreaking Tenth Plenary Session of the Central Committee of the SKH, which was held from 15-17 January 1970, is particularly important. The immediate cause was the actions of the Croatian politician, Vice President of the Federal Assembly, Miloš Žanko, whose role is analysed in detail in this subchapter. In the conflict with Yugoslav unitarism, the leadership of Dabčević Kučar formed a new Croatian political platform on reformist and nationally conscious foundations.

The third subchapter, "From the Tenth Session to 'Malo Karađorđevo'", investigates the divergent reactions to the Tenth Session and the additional aggravation of the conflict between the reformist leadership, especially the Croatian one, with the rest of the Yugoslav political and party scene as a prelude to the biggest crisis of the Yugoslav party and state – 1971. The Tenth Session stirred up both the Croatian Party and the Croatian public. Therefore, an examination is made of the reactions from the Executive Committee of the Central Committee of SKH through municipal and inter-municipal conferences and municipal committees to lower party forums and the entire "political public". In the reverberations of the Tenth session, the role of the three most prominent members of the party leadership is examined – Tito, Kardelj and Bakarić, as well as of prominent representatives of the republican party leaderships, for example the Serbian one.

Furthermore, the interest of Yugoslav and other security and intelligence services in the events in Yugoslavia is analysed. The relation of Croatian political emigration is especially important here, because it will be at the centre of the most important "affair" of the entire period under study.

An examination is made of the participants of the so-called "spy affair" that built the relationship of the Croatian party leadership with Croatian political emigration: the Croatian People's Committee and its hitherto poorly researched representative, Velimir Tomulić. The Seventeenth Session of the Presidency of the Central Committee of the SKJ in Brijuni is analysed, which, according to Savka Dabčević Kučar, was "the first serious attempt to replace us". The so-called "Malo Karađorđevo" is a symptomatic example of the conflict of conflicting visions of the further development of the common state and speaks of the difficulties in the consistent implementation of both economic and political reforms in Yugoslavia.

The third chapter is entitled "Spring dreams and Yugoslav reality in 1971 - the achievements and limits of reform efforts". By the end of the 1960s, the resolution of different, and even mutually exclusive, interests represented by legislatively empowered republican representatives practically left the joint forums of the federal centre. By including in the debate those long-neglected subjects, at first the intellectuals, and then politically disengaged citizens, the reformist, "spring dreams" collided with the Yugoslav reality. After the spring of 1971, it is no longer possible to speak of a coherent national reform movement: this is primarily due to the independence of scientific and cultural organisations which were loyal to the Central Committee of SKH until recently, the student movement and hints of a split within the Croatian Party itself. This chapter, therefore, follows the key statements of Savka Dabčević Kučar and analyses the political and intellectual platform of the national reform programme of the League of Communists of Croatia.

In 1971, the reach and limits of the possibility of reforming the communist model of government and its political, social, and cultural identity project in the Socialist Republic of Croatia reached a symbolic culmination. Savka Dabčević Kučar, with her intellectual and political activity during 1971, proved to be a paradigm of these reaches and limits. As the first woman of the Croatian Government and then the Party, an advocate of the economic and political interests of Croatia in Yugoslavia, she faced fierce resistance from representatives of the unitary, centralist and bureaucratic vision of the development of the Yugoslav state. By opening up the national question and legitimising the national affirmation of Croatian statehood, she clashed with

"moderate" reformists and representatives of other republics within Yugoslavia, mainly because of mutually exclusive economic and political interests. It was also a period of constructing political crises, by creating "cases" and "affairs" with the aim of destabilising the reformist Croatian leadership led by Dabčević Kučar and consequently forcing it to suspend reforms. Given the massive support for Dabčević Kučar's politics and the sort of legitimisation of her government that resulted from it, she consistently resisted political pressures to ease reform demands, suppress the pluralistic political atmosphere in the media and society in general, and use repressive measures against opponents of the communist order.

The first subchapter, "European horizon or provincial anonymity - the international dimension of the 'Croatian Spring'", contains an analysis and interpretation of the international conditioning of the national reform movement in Croatia in order to see more clearly the place of reform efforts in Croatia on a wider European scale and in the processes of the collapse of communism, primarily depending on the Bloc division of the world. The subchapter analyses the key elements of the period from the spring to late autumn of 1971 that represented the achievements and limitations of the reform of the communist model of government and social organisation in Croatia and Yugoslavia. The public appearances and political messages of Savka Dabčević Kučar are examined, from the immediate period of "Malo Karađorđevo", through the incendiary political-party meetings that summer in Zagreb with Tito, until the eve of the replacement of the Croatian reform leadership in Karađorđevo in early December 1971. As an example, her speech at the beginning of April in Zagreb is studied in detail to single out the key postulates of her national reform policy in conjunction with strategy (self-governance, de-étatisation, decentralisation, de-bureaucratisation) and tactics (the broadest public aspect of party work and mass support for a political direction that corresponds to "the deepest interests of the nation and class").

The second subchapter, "Frangas, non flectes - *Karađorđevo*", shows how the relationship with Tito, as well as with the centre of the federation and other leaderships of the republican parties, is important to understand the phenomenon of the Croatian national reform movement, and a special place is held by the schism within the leadership of the Croatian Party. This subchapter therefore contains insights into the deliberations and political valorisation of the demands from the Croatian reform leadership of Savka Dabčević Kučar by representatives of other Yugoslav republics (Serbia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia). Too often

omitted in analyses of the Croatian national reform movement, the analysis of political interpretations of events in Croatia in other parts of Yugoslavia brings valuable comparative insights into the cross-national dimension of this movement. The reactions of the "rest of Yugoslavia" will show some of the more important scopes, but also the limits of the reform possibilities. Special emphasis is given to the role of Savka Dabčević Kučar and her realpolitik relations with representatives of other Yugoslav republics (Stane Kavčič and Edvard Kardelj from Slovenia, Branko Mikulić and Cvijetin Mijatović from Bosnia and Herzegovina, Krsto Crvenkovski and Slavko Milosavljević from Macedonia, Marko Nikezić and Latinka Perović from Serbia).

Finally, the limits of the reform possibilities, conditioned by the split in the Croatian party and through relations with the Soviets at the beginning of the eighth decade of the 20th century, governed by the shortcomings inherent in the Yugoslav system and model of government, will manifest themselves in the collapse of the national reform movement in Karađorđevo in December 1971. Symbolically, Karađorđevo will mark the "cutting down of Croatia" as a prelude to repression and "Croatian silence" in the coming period. Quite utilitarian, it will point out the limitations of reform efforts in communist systems. Therefore, the subchapter investigates the political scene and atmosphere in Croatia in the summer and autumn of 1971. Through the analysis of periodical materials and new archival sources, the subchapter offers a dynamic interpretation of the possibilities that were available to political actors in Yugoslavia in realising their own visions of desirable models of government and social organisation. Neda Krmptić, a critical political journalist from Zagreb's *Vjesnik u srijedu*, played an exceptional historical role in these processes. The party technology of government and its elements are interpreted, which at the height of the political crisis testified to the lethargy of the political system and the dysfunctionality of political institutions, but also to the discrepancy between the expansion of political decision-making by the Croatian Party under the leadership of Dabčević Kučar and the existing system in which political decisions were reserved for a narrow circle around Tito. The textual analysis of the meeting of the Croatian leadership with Tito in Karađorđevo also serves to analyse the functioning of the communist system as a prelude to the the collapse of the Croatian national reform movement, replacement of party reformists with conservatives and the suspension of necessary political, social, and economic reforms in Yugoslavia.

This subchapter considers other limitations that the Croatian national reform movement faced, but which also challenged the possibilities of reforming the communist system. The claim that the movement was conceptually but not nationally plural in the absence of Croatian Serbs in the movement is interpreted. In this context, the limitations in the freer interpretation of the national question and the concept of Croatian statehood, evident from the intensified political activity in the ethnically heterogeneous Croatian regions, are also explained. The research questions about the influence of the policy of establishing the political subjectivity of Croatia by the leadership of Dabčević Kučar are answered, especially in relation to the party representatives of the "largest republic and nation" in Yugoslavia, Serbia. The subchapter also analyses the discussion about the so-called "national homogenisation" of Croatia, initiated by the introduction of the "regional affiliation" category in the 1971 population census. The position of the historical Croatian region, Dalmatia, is special here, as its particularism was often used as a basis for Yugoslav unitarism, which was opposed by the politics of Dabčević Kučar. The chapter ends with a conclusion on the collapse of the Croatian national reform movement and the entire political platform of Dabčević Kučar in the repression that did not bypass prominent women (such as Fani Muhoberac, Smiljana Rendić and Neda Krmpotić) and which was conditioned by absolute political authority, the Kardelj-Tito tandem.

The last subchapter of the doctoral thesis, "'Beyond the Pantheon' – women in positions of power in socialism", provides an interpretation of the role and position of women in socialism, especially those in positions of power. Contrary to the claims of official ideologies, multinational communist states never solved the so-called women's question. The subchapter provides a theoretical overview and insights into the research and topics of the intellectual history of women in international scientific publications. Further analysis focuses on the international context of the countries of "people's democracy" where the women's question remained unresolved because the exercise of political and civil rights did not condition the cultural emancipation of women. The analysis is complemented by insights into recent research into the position of women in Croatian society in the long sixties, in which the enhanced education and employment of women did not lead to their greater political representation. This provides the necessary context for understanding the role of Dabčević Kučar and her not-accidentally chosen successor at the head of the Croatian Party, Milka Planinc, as paradigmatic examples of the possibility of reforming communism in Croatia. In the context of a layered analysis of women in positions of power in

socialism, the subchapter offers a detailed overview and interpretation of the political characteristics of Milka Planinc. A comparison of the political personalities of Dabčević Kučar and Planinc explores the fundamental concepts and political patterns that proved their true opposite and that supported the conclusion that Milka Planinc's politics were the negation of Dabčević Kučar's political worldview.

The conclusion of the doctoral thesis elaborates on the recapitulation of the role of Savka Dabčević Kučar in the political and economic processes of the 1960s and early 1970s in Croatia and Yugoslavia. The intellectual analysis of the political personality of Savka Dabčević Kučar is summarised in the context of an important historical period that brought to the fore the achievements and limits of the Yugoslav state itself.

6. BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska (HDA)
fond 280, Izvršno vijeće Sabora Socijalističke Republike Hrvatske (IVS)
fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CKSKH)
fond 1002, Osobni fond Vladimir Bakarić (OFVB)
fond 1723, Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb

Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Hrvatska (NSK)
fond R7978, Osobni fond Vinka Bulić

Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik, Hrvatska (DAD)
fond Veliki župan dubrovačke oblasti

Arhiv Jugoslavije, Beograd, Srbija (AJ)
fond 130, Savezno izvršno vijeće SFRJ (SIV)
fond 507, Savez komunista Jugoslavije (SKJ)
fond 837, Kabinet Predsjednika Republike

Državni arhiv Srbije, Beograd, Srbija (DAS)
fond Centralni komitet Saveza komunista Srbije

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, Slovenija (AS)
fond 1945 Srbski liberalizem

Periodički izvori

Borba (1969)

Central Intelligence Bulletin (1971)

CIA Weekly Summary Special Report (1969)

Current History (1957–1972)

Ekonomski pregled (1961–1965)

Economist (1961–1965)

Hrvatska država (1970–1973)

International Affairs (1968–1972)

Jež (1969–1971)

NIN (1969–1971)

Socijalistička Hrvatska (1971)

Survey of Communist Propaganda / Trends in Communist Propaganda (1970–1972)

Student (1971)

The Economist (1969–1972)

The Times (1967–1972)

The Word Today (1968–1972)

Vjesnik u srijedu (1967–1972)

Vjesnik (1967–1972)

Objavljeni izvori

Baletić, Milovan i Zdravko Židovec. *Deseta sjednica Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske: (prema autoriziranim tekstovima magnetofonskog zapisnika)*. Zagreb: Vjesnik, 1970.

Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske. *Izveštaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove. (Izveštaj je usvojen na 28. sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 8. svibnja 1972. godine)*. Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1972.

Dabčević Kučar, Savka. *SKH u političkoj akciji*. Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971.

Deklaracija Drugog zasjedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 29. 11. 1943. URL: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-latin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/deklaracija_drugog_zasedanja_avnoja.html

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije. Treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje, priredila Jelena Hekman. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.

Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.), uredila Tatjana Šarić. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.

Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije [Beograd, od 11. do 15. marta 1969. godine], uredio Đuro Đurašković. Beograd: Komunist, 1969.

Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske: 21.-25. XI. 1948. Zagreb: Štamp. Zavod Ognjen Prica, 1949.

Hrvatski djaci pred sudom: stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilištnim djacima održanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16. studenog 1895., uredio Mirko Mađor. Zagreb: Dom i svijet, 1995.

Johnson, A. Ross. „Political Leadership in Yugoslavia; Evolution of the League of Communists (U)“. R-3049. The Rand Corporation, svibanj 1983. URL: https://digitalarchive.wilsoncenter.org/assets/media_files/000/025/980/25980.pdf (pristup 16. 8. 2022).

Jovan Kesar, Đuro Bilbija i Nenad Stefanović. *Geneza maspoka u Hrvatskoj*. Beograd: Književne novine, 1990.

- „Odluka o proglašenju ustavnih amandmana“. *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 29. 27 (8. 5. 1971): 525–538.
- [Osmi] VIII kongres Saveza komunista Jugoslavije: Beograd, 7-13. decembra 1964.: stenografske beleške, 3 sv. Beograd: Kultura, 1965.
- Peti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 26-29. travnja 1965.: stenografske bilješke, 2 sv. Zagreb: Stvarnost, 1966.
- Pišковиć, Milan, gl.ur. *Sjeća Hrvatske u Karađorđevu – autorizirani zapisnik*. Zagreb: Meditor: Meteor film, 1994.
- Početak kraja SFRJ. *Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine*, priredio Miodrag Zečević. Beograd: Arhiv Jugoslavije; Printer Komerc, 1998.
- Political Economy, A Textbook issued by the Institute of Economics of the Academy of Sciences of the USSR* [objavljen prvi puta 1954, revidiran 1955], uredili C. P. Dutt i Andrew Rothstein. London: Lawrence & Wishart, 1957.
- Program Saveza komunista Jugoslavije: usvojen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije 22–26. aprila 1958. Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.
- Savjetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. godine*. Zagreb: Informativna služba CK SKH, 1968.
- Sedmi kongres Saveza omladine Jugoslavije*. Beograd: Komunist, 1963.
- Šesti kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 5-7. XII 1968.: stenografske bilješke, uredila Mira Šuvar, 3 sv. Beograd: Komunist, 1969.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 7. travnja 1963. „Odluka o proglašenju ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“. *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* 19.14 (10. 4. 1963): 261–292.
- Tito, Josip Broz. *O partiji i ulozi komunista*. Druga knjiga: *KPJ u borbi za pobjedu i odbranu revolucije (1942–1952)*. Priredili Pero Damjanović et al. Treća knjiga: *SKJ u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva: (1952–1979)*. Priredili Ivan Laća et al. Beograd: Narodna knjiga, 1984.
- Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske*, sv. 4: 1955–1959, priredila Branislava Vojnović. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2010.
- Zapisnici Izvršnog komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske*, sv. 5: 1959–1963, priredile Tatjana Šarić i Marijana Jukić. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.

Zapisnici Izvršnoga komiteta Centralnoga komiteta Saveza komunista Hrvatske, sv. 6: 1964–1965,
priredile Tatjana Šarić i Marijana Jukić. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2019.

Izbor iz bibliografije Savke Dabčević Kučar

- Čalić, Dušan, Bogdan Ćosić, Savka Dabčević Kučar, Dušan Sabolović, Marko Veselica, Ivan Vrančić i Alica Wertheimer-Baletić. *Politička ekonomija kapitalizma*. Drugo izdanje. Zagreb: Informator, 1970.
- _____, Alemka Grgurić i Mijo Novak. *Politička ekonomija*, 2. dio. Četvrto izdanje. Zagreb: Školska knjiga, 1957.
- _____. *John Maynard Keynes: teoretičar državnog kapitalizma*. Zagreb: Kultura, 1957.
- _____, Alemka Grgurić i dr. Mijo Novak. *Politička ekonomija*, 1. dio. Šesto nepromijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga, 1959.
- _____. *Osnovne zakonitosti u proizvodnji, razmjeni, raspodjeli i potrošnji u socijalizmu*. Zagreb: Radničko sveučilište "Moša Pijade", 1960.
- _____. *Kretanje najamnine u suvremenim kapitalističkim zemljama*. Beograd: Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961.
- _____, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić. „O nekim problemima privrednog sistema ('Bijela knjiga')". Savjetovanje naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije, 17.-19. siječnja 1963. god. u Zagrebu (referati, diskusija)". *Ekonomski pregled* 14/3-5 (1963): 149-468.
- _____. "Decentralized Socialist Planning: Yugoslavia". U *Planning Economic Development. A Study from the Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*, uredio Everett E. Hagen, 183-216. Homewood: Richard D. Irwin, Inc., 1963.
- _____. [et al.] *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*. Zagreb: Informator, 1965.
- _____. „Aktuelni idejno-politički problemi i iskustva iz rada SR Hrvatske“ u: Republike izbliza: SR Hrvatska: stenografske beleške sa seminara održanog 11. maja 1966. Beograd: Centar za političke studije i obrazovanje, 1966.
- _____. *Politička ekonomija: predavanja iz Političke ekonomije socijalizma održana na Ekonomskom fakultetu u škol. godini 1966/67*. 2 sv. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta, 1967.
- _____. [et al.] *Izgradnja samoupravne radne organizacije*. Zagreb: Centar za društvene djelatnosti omladine, [1971?].

_____ *SKH u političkoj akciji*. Zagreb: Centar za idejno-politički rad i informacije rajonske konferencije SKH „Medveščak“, 1971.

_____ '71: *hrvatski snovi i stvarnost*. 2 sv. Zagreb: Interpublic, 1997.

Vrančić, Ivo, Mijo Novak i Savka Dabčević. *Politička ekonomija: skripta za stručne ispite državnih službenika*. Zagreb: Planska komisija NR Hrvatske, [1951].

LITERATURA

- Albrecht, Roman. *Raspodela dohotka privrednih organizacija*. Beograd: Institut za političke studije VŠPN, 1963.
- Balen, Marija-Vica. *Bili smo idealisti ---: uspomene jedne revolucionarke*. Zagreb: Disput, 2009.
- Baletić, Zvonimir. „Recepcija Keynesa u Hrvatskoj“. *Ekonomski pregled* 59. 5–6 (2008): 205–221.
- Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984. Hrvatski prijevod: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Preveo s engleskoga Josip Šentija. Zagreb: Globus, 1988.
- Banac, Ivo. *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca: Cornell University Press, 1988. Hrvatski prijevod: *Sa Staljinom protiv Tita: informbiroovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. S engleskoga preveo Josip Šentija. Zagreb: Globus, 1990.
- Banac, Ivo. *Hrvatsko jezično pitanje*. Zagreb: Mladost, 1991.
- Banac, Ivo. „Misreading the Balkans“. *Foreign Policy* 93 (1993–1994): 173–182
- Banac, Ivo. „Život i djelo Mike Tripala“. U *Tripalo: spomenica*, uredio Božidar Novak, 9–17. Zagreb: Aktant, Odjel izdanja Antibarbarus; Institut Otvoreno društvo – Hrvatska, 1996.
- Banac, Ivo. „Glavni tokovi reformnog pokreta u Hrvatskoj“. *Svedočanstva* 32, 259–264. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Banac, Ivo. *Hrvati i Crkva. Kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*. Zagreb: Profil; Svjetlo riječi, 2013.
- Banac, Ivo. “Yugoslav Communism and the Yugoslav State”. U *The Cambridge History of Communism*, sv. 2 *The Socialist Camp and World Power 1941–1960s*, uredili Norman Naimark, Silvio Pons i Sophie Quinn-Judge, 570–596. Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- Banac, Ivo. *Sedamdeset i prva: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.
- Barić, Nikica i Zdenko Radelić, ur. *A History of the Croats*, sv. 2: *The nineteenth and twentieth centuries*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2022.
- Baletić, Milovan, ur. *Prekinuta šutnja: ljudi iz 1971*. Zagreb: Vjesnik, 1990.
- Batović, Ante. *The Croatian Spring: Nationalism, Repression and Foreign Policy under Tito*. London: I. B. Tauris, 2017.

- Batović, Ante. *Hrvatska u vrtologu sovjetskih zbivanja 1966. – 1972*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
- Bergholz, Max. *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Identity in a Balkan Community*. Ithaca: Cornell University Press, 2016.
- Bešlin, Milivoj. „Josip Broz Tito i jugoslovenski federalizam (1963–1974)“. U *Tito: viđenja i tumačenja*, uredila Olga Manojlović Pintar. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije i Arhiv Jugoslavije, 2011.
- Bešlin, Milivoj. *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, sv. 1. Novi Sad: Akademska knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2022.
- Bićanić, Ivo i Marko Škreb. „The Yugoslav Economy from Amalgamation to Disintegration. Failed efforts at molding a new economic space 1919–91“. U *Economic Transformations in East and Central Europe. Legacies from the Past and Policies for the Future*, uredio David F. Good, 147–162. London, New York: Routledge, 1994.
- Bilandžić, Dušan. „Društveni razvoj socijalističke Jugoslavije“. *Omladinski tjednik* 209 (1975) – 212 (1976).
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Birač, Dimitrije. „Koncept socijalizma u sovjetskom i jugoslavenskom udžbeniku političke ekonomije“. U *Kontinuiteti i inovacije. Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi – Kontinuiteti i inovacije, Pula, 26-28. rujna 2019*, uredile Anita Buhin i Tina Filipović, 105–128. Zagreb; Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2021).
- Bokros, Lajos. *Socialism – The Tragedy of an Idea: Possible? Inevitable? Desirable?* Cham: Springer, 2021.
- Bosomitu, Stefan i Luciana Jinga. „Ana Pauker (1893–1960): The Infamous Romanian Woman Communist Leader“. U *The Palgrave Handbook of Communist Women Activists around the World*, uredila Francisca de Haan, 141–166. Cham: Palgrave Macmillan, 2023.
- Bošković Stulli, Maja. *Priče iz moje davnine*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Bracke, Maud Anne. “1968“. U *The Oxford Handbook of the History of Communism*, uredio Stephen A. Smith. Oxford: Oxford University Press, 2014, e-knjiga.
- Brandl, Naida-Mihal. „'Ljepši si izgledao u majici!' – Pisma Karle Duhar Koči Popoviću“. U *Liber amicorum. Zbornik radova u čast profesora Iva Banca*, uredili Marijana Kardum i Stipe Kljaić,

- 203–228. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko katoličko sveučilište; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021.
- Brandl, Naida-Michal. *Oduzimanje židovske imovine u Hrvatskoj: Zagreb kao studija slučaja = Appropriation of Jewish property in Croatia: Zagreb as a case study*. Zagreb: Leykam international, 2022.
- Bratanić, Mateo. „Hrvatski zbjegovi u Egipat 1943.-1946“. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, Zadar. 2009.
- Bukvić, Nenad. „Izvršno vijeće Sabora Socijalističke Republike Hrvatske: ustroj i djelovanje (1963–1974)“. *Arhivski vjesnik* 56.1 (2013): 45–72.
- Bukvić, Nenad. *Udba i Deklaracija. Reakcije Službe državne sigurnosti na objavu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika iz 1967. godine*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2022.
- Campbell, John. *Tito's separate road: America and Yugoslavia in world politics*. New York: Published for the Council on Foreign Relations by Harper & Row, 1967.
- Crnić, Jadranko i Ana-Marija Končić, ur. *Konfiskacija, nacionalizacija, ratna dobit, agrarna reforma, kolonizacija i drugi oblici prisilnoga prestanka vlasništva; Zakon o pretvorbi društvenog poduzeća*. Zagreb: Narodne novine, 1991.
- Cviić, Krsto. „Hrvatska 1971. – Jedan pogled izvana“. *Erasmus – časopis za kulturu demokracije* 15 (1996): 28–32.
- Čkrebić, Dušan. *Koča Popović – duboka ljudska tajna*. Treće izdanje. Beograd: Službeni glasnik, 2017.
- Ćosić, Dobrica. *Piščevi zapisi: (1951–1968)*, priredila Ana Ćosić-Vukić. Beograd: „Filip Višnjić“, 2000.
- Dabčević Kučar, Savka, Drago Gorupić, Rikard Lang, Milan Mesarić, Ivo Perišin, Jakov Sirotković i Vladimir Stipetić. „O nekim problemima privrednog sistema (‘Bijela knjiga’). Savjetovanje naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije, 17.-19. siječnja 1963. god. u Zagrebu (referati, diskusija)“. *Ekonomski pregled* 14/3–5 (1963): 149–468.
- Dabčević Kučar, Savka. “Decentralized Socialist Planning: Yugoslavia”. U *Planning Economic Development. A Study from the Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*, uredio Everett E. Hagen, 183–216. Homewood: Richard D. Irwin, Inc., 1963.
- Dabčević Kučar, Savka, Dražen Budiša i Vlado Gotovac. „Nakon četvrt stoljeća“. *Erasmus – časopis za kulturu demokracije* 15 (1996): 9–22.

- Dabčević Kučar, Savka. '71: *hrvatski snovi i stvarnost*. 2 sv. Zagreb: Interpublic, 1997.
- de Haan, Francisca, „Continuing Cold War Paradigms in the Western Historiography of Transnational Women’s Organizations: The Case of the Women’s International Democratic Federation”. *Women’s History Review* 19. 4 (2010): 547–573.
- de Haan, Francisca, Kristen Ghodsee, Krassimira Daskalova, Magdalena Grabowska, Jasmina Lukić, Chiara Bonfiglioli, Raluca Maria Popa i Alexandra Ghit, „Ten Years After. Communism and Feminism Revisited”. *Aspasia* 10. 1 (2016): 102–168.
- Dennison, Tracy i Alexander Klein. „The Socialist Experiment and Beyond: The Economic Development of Eastern Europe”. U *The Cambridge economic history of modern Europe*, sv. 2, *1870 to the present*, uredili Stephen Broadberry i Kyoji Fukao, 74–99. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2021.
- Denitch, Bogdan. *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
- Dimitrijević, Bojan. *Ranković. Drugi čovek*. Beograd: Vukotić media, 2020.
- Dittmer, Lowell. „The Structural Evolution of 'Criticism and Self-Criticism'”. *The China Quarterly* 56 (1973): 708–729.
- Edgar, Adrienne Lynn. „Nation Making and National Conflict under Communism”. U *The Oxford Handbook of the History of Communism*, uredio Stephen A. Smith, 522–541. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Feldman, Andrea. „Proto-Feminists despite Themselves: Women and the Catholic Church in Croatia in the Aftermath of the Second Vatican Council”. U *Trauma of Communism*, uredili Clemens Sedmak i A. James McAdams, 104–117. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022.
- Feldman, Andrea i Marijana Kardum, „Karijera, kuhinja, konferencija: Žene u hrvatskom društvu šezdesetih”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* 54. 2 (2022): 159–190.
- Feldman, Andrea. *Hrvatska povijest u europskoj perspektivi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet, 2023.
- Flaherty, Diane. „Plan, Market and Unequal Regional Development in Yugoslavia”. *Soviet Studies* 40. 1 (siječanj 1988): 100–124.

- Flere, Sergej. „Da li je Titova država bila totalitarna?“. *Političke perspektive – Časopis za istraživanje politike* 5 (2012): 7–21.
- Flere, Sergej i Rudi Klanjšek. „Was Tito’s Yugoslavia totalitarian?“. *Communist and Post Communist Studies* 47 (2014): 237–245.
- Flere, Sergej i Rudi Klanjšek. „What Typological Appellation is Suitable for Tito’s Yugoslavia: Response to Mihaljević and Miljan“. *Istorija 20. veka* 38/2 (2020): 231–244.
- Funk, Nanette. „A Very Tangled Knot: Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism“. *European Journal of Women’s Studies* 21. 4 (2014): 344–360.
- Gabrič, Aleš. „Odnos slovenske politike prema 'maspoku'“. *Časopis za suvremenu povijest* 42. 1 (2010): 7–22.
- Gellner, Ernest. *Nacije i nacionalizam*. S engleskoga preveo Tomislav Gamulin. Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Ghodsee, Kristen R. *Red Valkyries. Feminist Lessons from Five Revolutionary Women*. London; New York: Verso, 2022.
- Golan, Galia. *The Czechoslovak reform movement: communism in crisis, 1962–1968*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Golan, Galia. „National traditions and socialism in eastern Europe: the cases of Czechoslovakia and Yugoslavia“. U *Socialism and tradition*, uredili S. N. Eisenstadt i Yael Azmon, 41–76. New Jersey: Atlantic Highlands, 1975.
- Graziosi, Andrea. „Communism, Nations and Nationalism“. U *The Cambridge History of Communism*, svezak 1: *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, uredili Silvio Pons i Stephen A. Smith, 449–474. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017).
- Grudzińska Gross, Irena. „1968 Is Not What It Used to Be“. *East European Politics and Societies and Cultures* 33. 4 (2019): 833–842.
- Hagen, Everett E. „Postscript on Yugoslavia“. U *Planning Economic Development. A Study from the Center for International Studies Massachusetts Institute of Technology*, uredio Everett E. Hagen, 217–218. Homewood: Richard D. Irwin, Inc., 1963.

- Havelková, Barbara. *Gender equality in law: uncovering the legacies of Czech State socialism*. Oxford; Portland, Oregon: Hart Publishing, 2017.
- Harsch, Donna. "Communism and Women". U *The Oxford Handbook of the History of Communism*, uredio Stephen A. Smith, 488– . Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Iacob, Bogdan C., Corina Doboş, Raluca Grosescu, Viviana Iacob i Vlad Paşca. „State Socialist Experts in Transnational Perspective. East European Circulation of Knowledge during the Cold War (1950s–1980s): Introduction to the Thematic Issue“. *East Central Europe* 45. 2-3 (2018): 145–159.
- Ivešić, Tomaž. *Jugoslovska socialistična nacija: ideja in realizacija (1952–1958)*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2016.
- Ivešić, Tomaž. "A turning point in the Yugoslav national question: no more room for Yugoslavs". Doktorska disertacija. European University Institute, Firenca. 2020.
- Ivešić, Tomaž, ur., *Misliti narod v dolgih šestdesetih: Slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti*. Ljubljana: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2020.
- Ivešić, Tomaž. „The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?“. *Nationalities papers* (2020): 1–20.
- Ivešić, Tomaž. „Yugoslav experts, Yugoslavism and the national question in the 1960s“. *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 30. 2 (2023): 180–203.
- Irvine, Jill. „Hrvatsko proljeće i raspad Jugoslavije“. *Političke analize* 2. 7 (2011): 28–37.
- Jakir, Aleksandar. „Nemoguća misija i početak kraja? Gospodarske reforme u SFR Jugoslaviji tijekom 1960-ih“. U *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća – Iz hrvatske zgodovine 20. stoletja* (Vpogledi 4), uredili Iska Iveljić, Stjepan Matković i Žarko Lazarević, 91–110. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Jakir, Aleksandar. „Split od travnja 1941. do rujna 1943. godine: mjesto fašističke represije i antifašističkoga otpora“. U *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike: zbornik radova sa Znanstvenog skupa Desničini susreti 2015*, uredili Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina, 325–347. Zagreb: Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije; Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2016.
- Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici: (1948–1963)*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

- Jakovina, Tvrтко. „Sjećanja koja čine povijest – razgovori s Mirjanom Krstinić, visokom dužnosnicom u vladama SRH i SFRJ“. *Časopis za suvremenu povijest* 35.1 (2003): 287–306.
- Jakovina, Tvrтко, ur. *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012.
- Jakovina, Tvrтко. „Milka Planinc kao paradigma hrvatske povijesti“. U Milka Planinc, *Čisti računi željezne lady. Sjećanja*, 7–74. Zagreb: Profil, 2011.
- Jakovina, Tvrтко. *Budimir Lončar: od Preka do vrha svijeta*. Zaprešić: Fraktura, 2020.
- Jakovina, Tvrтко. „Milka Planinc ulicu u Zagrebu neće dobiti. Ona građanima mlađim od 50 godina naprosto nije bitna“ *Jutarnji list* (7. 3. 2023). URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/milka-planinc-ulicu-u-zagrebu-neece-dobiti-ona-gradanima-mladim-od-50-godina-naprosto-nije-bitna-15313122>
- Jambreč, Petar. *Ustanovitev Slovenije*. Ljubljana: Nova univerza, Evropska pravna fakulteta: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko, 2018.
- Jovanović, Miroslav. „Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа устава ФНРЈ (1946) и 'Стаљинског' Устава СССР (1936)“. *Tokovi istorije* 1-2 (2008): 280–289.
- Kamberović, Husnija. „Percepcija Hrvatskog proljeća u Bosni i Hercegovini“. U *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrтко Jakovina, 127–148 Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012.
- Kardelj, Edvard. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- Kardum, Marijana. „'Nije Balkan Bel Canto': Ratni dnevnik Vinke Bulić (1941 – 1945)“, u: *Liber Amicorum. Zbornik radova u čast profesora Iva Banca*, ur. Marijana Kardum i Stipe Kljaić, 175–203. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko katoličko sveučilište; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2021.
- Kardum, Marijana. „Vinka Bulić“. U *Antologija hrvatskih intelektualki*, uredile Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.
- Kardum, Marijana. „Ina Juhn Broda“. U *Antologija hrvatskih intelektualki*, uredile Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.
- Kardum, Marijana. „'The guardians of civilisation': The Little Entente of Women in post-Versailles Europe“. U *Waging War and Making Peace: European Ways of Inciting and*

- Containing Armed Conflict, 1763-1960*, uredili Matthew D'Auria, Jan Vermeiren i Rolf Petri. Berlin: De Gruyter, u procesu objave.
- Kaštela, Slobodan, ur. *25. obljetnica boljševičkog udara i sjećanje na Hrvatsko proljeće: zbornik radova*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Inženjerski biro, 1997.
- Kavčič, Stane. *Dnevnik in spomini (1972–1987)*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1988.
- Kesar, Jovan, Đuro Bilbija i Nenad Stefanović. *Geneza maspoka u Hrvatskoj*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Kirn, Gal. *Partisan Ruptures: Self-Management, Market Reform and the Spectre of Socialist Yugoslavia*. London: Pluto Press, 2019.
- Kisić Kolanović, Nada. „Vrijeme političke represije: veliki sudski procesi u Hrvatskoj 1945. – 1948.“. *Časopis za suvremenu povijest* 1 (1993): 1-23.
- Kisić Kolanović, Nada. „Početak kraja SFRJ, Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane 14-16. marta 1962. godine, Beograd, 1998, Arhiv Jugoslavije, str. 311“. *Časopis za suvremenu povijest* 32. 2 (2000): 408-410.
- Klasić, Hrvoje. *Hrvatsko proljeće u Sisku*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.
- Klasić, Hrvoje. „Svibanjsko savjetovanje 1968.: Ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća“. U *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, uredio Tvrtko Jakovina, 57-74. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012.
- Klasić, Hrvoje. *Mika Špiljak. Revolucionar i državnik*. Zagreb: Ljevak, 2019.
- Koestler, Arthur. *Pomračenje o podne*. S engleskoga preveo Željko Bujas. Zagreb: Globus media, 2004.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945.“ *Podravina* 3. 5 (2004): 5-28.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Osnivanje društva Hrvatski radiša 1903.“ *Časopis za suvremenu povijest* 37. 3 (2005): 721-734.
- Konta, Carla. *US public diplomacy in socialist Yugoslavia 1950-70: Soft culture, cold partners*. Manchester: Manchester University Press, 2020.
- Kopeček, Michal. „Czech Communist Intellectuals and the 'National Road to Socialism': Zdeněk Nejedlý and Karel Kosík, 1945–1968“. U *Ideological Storms: Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation*, uredili Vladimír Tismaneanu i Bogdan C. Iacob, 345-389. Budimpešta: Central European University Press, 2019.

- Kopeček, Michal. „Historical Studies of Nation-Building and the Concept of Socialist Patriotism in East Central Europe 1956–1970“. U *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989*, uredili Pavel Kolář i Miloš Řezník, 135–150. Köln: SH-Verlag, 2012.
- Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Kovač, Svetko, Bojan Dimitrijević i Irena Popović. *Slučaj Ranković iz arhiva KOS-a*. Zagreb: Despot infinitus, 2016.
- Krasniqi, Memli. „The Political Status of Kosovo (1967–1974): Between Serbian Hegemony and Self-Rule“. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4.3 (2020): 438–443.
- Krašić, Wollfy. *Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija*. Zagreb: Školska knjiga, 2018.
- Kriste, Petar. „Nekoliko teza o hrvatskom proljeću“. U *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, uredio Tvrtko Jakovina, 43–56. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo „Miko Tripalo“, 2012.
- Krylova, Anna. „Bolshevik Feminism and Gender Agendas of Communism“. U *The Cambridge History of Communism*, sv. 1: *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, uredili Silvio Pons i Stephen A. Smith, 424–448. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2017.
- Kuzmić, Marin, ur. *Antifašistički Split. Ratna kronika 1941–1945*. Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2010.
- Lalović, Dragutin. „Prijelomno desetljeće (1962–1972) – od krize stabilnosti do stabilizacije krize“. U *Hrvatsko i jugoslavensko „proljeće“ 1962–1972*, uredio Dragutin Lalović, 18–50. Zagreb: Društvo „Povijest izvan mitova“, 2014.
- Lampe, John, Russel Prickett i Ljubiša Adamovic. *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*. Durham, London: Duke University Press, 1990.
- Lampe, John. *Yugoslavia as history: twice there was a country*. Drugo izdanje. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Larson, Jonathan L. „Deviant dialectics. Intertextuality, voice and emotion in Czechoslovak socialist Kritika“. U *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, uredili Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, 130–146. London: Routledge, 2014.
- Levy, Robert. *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2001.

- Lóránd, Zsófia. *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia*. London: Palgrave Macmillan 2018.
- Ljuboja, Svetlana, Predrag Marković, Laslo Sekelj i Mirjana Vasović, ur. *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*. Beograd: Institut za evropske studije, 2001.
- Igor Mandić, *Notes: VUS 1968–1972*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
- Marković, Predrag J. „Odnos partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu”. U *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, uredili Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj i Mirjana Vasović, 13–62. Beograd: Institut za evropske studije, 2001.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca i London: Cornell University Press, 2001.
- Mervart, Jan. „Czechoslovakism and the Party Theory of the 'Nationality Question'“, *Czechoslovakism*, uredili Adam Hudek, Michal Kopeček i Jan Mervart. Routledge, 2021, e-knjiga.
- Mihaljević, Josip. *Komunizam i čovjek: odnos vlasti i pojedinca u Hrvatskoj od 1958. do 1972*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Mihaljević, Josip i Goran Miljan. „Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian?“, *Istorija 20. veka* 38. 1 (2020): 223–248.
- Mihaljević, Josip i Goran Miljan. „'Humanist' Marxism and the Communist Regime with 'Sparkles' of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek)“. *Istorija 20. veka* 39. 2 (2021): 479–500.
- Michnik, Adam. *The Church and the Left*. Chicago i London: University of Chicago Press, 1993.
- Milenvovitch, Deborah D. *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*. New Haven: Yale University Press, 1971.
- Deborah D. Milenvovitch, „The Case of Yugoslavia“, „Papers and Proceedings of the Eighty-ninth Annual Meeting of the American Economic Association“. *The American Economic Review* 67. 1 (veljača 1977): 55–60.
- Milivojević, Andrej. „'Almost a Revolution': 1960s Liberals and Liberal Reforms in Slovenia, Croatia and Serbia“. Doktorska disertacija. Sveučilište Kalifornija, Berkeley. 2013.
- Milosavljević, Olivera. „Centralizam i republikanizam – nacionalizam u Jugoslaviji 1945–1955“, *Sociologija* 34. 3 (1992): 365–367.

- Milosavljević, Olivera. „Jugoslavija je bila naša prva Evropa – razgovor sa Latinkom Perović“ . U *Snaga lične odgovornosti, Svedočanstva* 32, 13–149. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2008.
- Mirčev, Dimitar. *Ферментација на демократијата и на нацијата: сите македонски политички пролету 1943-1993*. Skopje: Silsons, 2014.
- Miroiu, Mihaela, Natalia Novikova, Angelika Psarra, Krassimira Daskalova, Harriet Evans, Elena Gapova, Jane Slaughter i Marilyn J. Boxer. „Forum: Is 'Communist Feminism' a Contradictio in Terminus?“ . *Aspasia* 1. 1 (2007): 197–246.
- Mratović, Veljko. *Teorija i praksa samoupravnog socijalizma, udžbenik za srednje škole*. Drugo neizmijenjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- Mujadžević, Dino. *Bakarić: politička biografija*. Zagreb: Plejada; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2011.
- Mustać, Nora. „Marija-Vica Bevandić Balen“ . U *Antologija hrvatskih intelektualki*, uredile Marijana Kardum i Ana Batinić, u procesu objave.
- Nielsen, Christian Axboe. *Jugoslavija i politička ubojstva. Povijest i posljedice Titova rata protiv emigracije*. S engleskoga preveo Damir Biličić. Zagreb: Profil, 2022.
- Nikezić, Marko. *Srpska krhka vertikala, Svedočanstva* 15. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Novak, Božidar. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga [etc.], 2005.
- Pavković, Aleksandar. *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans*. New York: St Martin's Press, 2000.
- Perić, Ivo, ur. *Povijest Hrvata, treća knjiga: od 1918. do danas*. Zagreb, Školska knjiga: 2007.
- Perović, Latinka. *Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju*. Zagreb: Globus, 1984.
- Perović, Latinka. „Razlike u političkom rukovodstvu Srbije: stara istorijska dilema“ . U Marko Nikezić, *Srpska krhka vertikala, Svedočanstva* 15, 53–79. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.
- Perović, Latinka. *Zatvaranje kruga: ishod rascepa 1971-1972*. Drugo izdanje. Sarajevo: University Press - Izdanja Magistrat, 2018.
- Pelaić, Marin. *Split za vrijeme talijanske okupacije (1941–1943)*. Split: Udruga antifašista i antifašističkih boraca grada Splita, 2012.

- Perišić, Miroslav. *Od Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2008.
- Peti, Anita. „Vinko Pribojević: De origine successibusque Slavorum“. *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 17. 1 (1991): 251–259.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, knj. 3: *Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petrov, Petre i Lara Ryazanova-Clarke. „Introduction“. U *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, uredili Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, 1–15. London: Routledge, 2014.
- Petrović, Gajo. *Čemu Praxis*, džepno izdanje, br. 10-11. Zagreb: Praxis, 1972.
- Petrović, Slobodan, ur. *Aktuelni problemi reorganizacije i daljeg razvoja SKJ*. (eograd: Visoka škola političkih nauka, Opšti seminar za politikološke studije: Ekonomska politika, 1967.
- Piljak, Milan. „Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја“. *Tokovi istorije* 1 (2010): 73–95.
- Planinc, Milka. *Čisti računi željezne lady. Sjećanja*. Zagreb: Profil, 2011.
- Plenča, Dušan. *Jugoslavenski zbjeg u Italiji i Egiptu*. U *Istorija radničkog pokreta: zbornik radova*, uredio Pero Morača, sv. 4. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta, Odeljenje za istoriju jugoslovenskog radničkog pokreta, 1967.
- Pribojević, Vinko. *O podrijetlu i zgodama Slavena*. Uvod i bilješke napisao i tekst za tisak priredio Grga Novak. Preveo i imena sastavio Veljko Gortan. Zagreb: JAZU, 1951.
- Radelić, Zdenko. *Savez sindikata Jugoslavije i Hrvatske: (1945-1985): kronologija [prilozi za povijest sindikalnog pokreta]*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta; Vijeće Saveza sindikata Hrvatske; Radničke novine, 1986.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Školska knjiga, 2006.
- Radica, Bogdan. *Vječni Split*. Izabrala i priredila Jelena Hekman. Split, Zagreb: Ex libris, 2002.
- Radičeski, Neven. *Либерализмом во Македонија 1966–1974*. Skopje: Makedonika litera, 2013.
- Robertson, James „Speaking Titoism. Student opposition and the socialist language regime of Yugoslavia“. U *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, uredili Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, 112–129. London: Routledge, 2014.

- Rajović, Radošin, ur. „Dabčević Kučar, Savka“ U *Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji*, 185. Beograd: Hronometar, 1970.
- Rajović, Radošin, ur. „Tripalo Miko“. U *Jugoslovenski savremenici: ko je ko u Jugoslaviji*, 1095. Beograd: Hronometar, 1970.
- Repe, Božo i Jože Prinčič. *Pred časom. Portret Staneta Kavčiča*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Rusinow, Dennison. „The Macedonian Question never dies. The San Stefan Trauma Again – or When is a Macedonian Bulgarian?“. *Southeast Europe Series* 15. 3 (1968): 1–17.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav experiment: 1948–1974*. London: C. Hurst & Co., 1977.
- Rusinow, Dennison. *Yugoslavia: oblique insights and observations*, uredio Gale Stokes. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008.
- Sandomirskaja, Irina. „Aesopian language: the politics and poetics of naming the unnameable“. U *The vernaculars of communism: language, ideology and power in the Soviet Union and Eastern Europe*, uredili Petre Petrov i Lara Ryazanova-Clarke, 63–87. London: Routledge, 2014.
- Sarač-Rujanac, Dženita. *Branko Mikulić: Politička biografija 1965–1989*. Sarajevo: Institut za historiju, 2020.
- Neven Sesardić, *Konsenzus bez pokrića* (Zagreb: Školska knjiga, 2022).
- Silone, Ignazio, Louis Fischer, André Gide, Arthur Koestler, Ignazio Silone, Stephen Spender i Richard Wright. *The God that failed*, uredio Richard Crossman. New York: Harper & Row, 1963.
- Simon, Gerhard. *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union* (Boulder: Westview Press, 1991).
- Sirotković, Jakov. *Hrvatsko gospodarstvo 1945 – 1992. Ekonomski uzroci sloma Jugoslavije i oružane agresije na Hrvatsku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za ekonomska istraživanja, 1993.
- Sklevicky, Lydia. *Žene i moć: geneza jednog interesa*, uredile Andrea Feldman i Marijana Kardum. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020.
- Slezkine, Yuri. „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“. *Slavic Review* 53 (1994): 414–452.
- Spehnyak, Katarina. „Izbori u Hrvatskoj 1967. i 1969“. *Časopis za suvremenu povijest* 30. 2 (1998): 317–346.

- Spehnyak, Katarina. „'Brionski plenum' – odjeci IV. sjednice CK SKJ iz srpnja 1966. godine u hrvatskoj političkoj javnosti“. *Časopis za suvremenu povijest* 3 (1999): 463–488.
- Stipetić, Vladimir. *Povijest hrvatske ekonomske misli, knjiga druga: (1848. – 1968.* Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet, 2013.
- Suny, Ronald Grigor. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union.* Stanford: Stanford University Press, 1993.
- Suny, Ronald Grigor i Terry Martin. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Šarić, Tatjana. „Preduvjeti za Desetu sjednicu CK SKH i njezino značenje“. U *Deseta sjednica CK SKH: tragom arhivskih dokumenata (29. prosinca 1969. – 4. travnja 1971.)*, uredila Tatjana Šarić, 10–22. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.
- Šegedin, Petar. *Izdajnik.* Zagreb: Matica hrvatska, 1993.
- The Cambridge History of Communism*, sv. 1 – 3. (sv. 1, *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941*, uredili Silvio Pons i Stephen A. Smith; sv. 2, *The Socialist Camp and World Power 1941–1960s*, uredili Norman Naimark, Silvio Pons i Sophie Quinn-Judge; sv. 3, *Endgames? Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*, uredili Juliane Fürst, Silvio Pons i Mark Selden) Cambridge, Cambridge University Press, 2017.
- The Oxford Handbook of the History of Communism*, uredio Stephen A. Smith. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Toranska, Teresa. „Them“. *Stalin's Polish Puppets.* S poljskoga na engleski prevela Agnieszka Kolakowska. New York: Harper & Row, 1987.
- Tripalo, Miko. *Hrvatsko proljeće.* Zagreb: Globus, 1990.
- Tripalo, Miko. „Hrvatska 1971. – u povodu dvadesete obljetnice (I)“. *Republika* 11–12 (1991).
- Verdery, Katherine. *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania's Secret Police.* Budimpešta; New York: Central European University Press, 2014.
- Vrandečić, Josip. „Pogovor“. U Ivo Banac, *Sedamdeset i proa: uspon i pad hrvatskoga nacionalno-reformnog pokreta, 167–171.* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2021.
- Vučetić, Radina. *Kokakola socijalizam: Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka.* Beograd: Službeni glasnik, 2012.
- Vučetić, Radina. „Америчке стипендије у Југославији 50-их и 60-их година XX века“. *Tokovi istorije* 2 (2019): 135–165.

- Vujić, Antun. „Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća“. U *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, uredio Tvrtko Jakovina, 17–41. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo", 2012.
- Vuković, Zdravko. *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966–1972. godine*. Beograd: Narodna knjiga, 1989.
- Vurušić, Vlado. „Željezna lady SFRJ. Jedna od najvažnijih osoba novije hrvatske povijesti. Moćna žena koju nitko nije volio“. *Jutarnji list* (7. 10. 2010). URL: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jedna-od-najvaznijih-osoba-novije-hrvatske-povijesti.-mocna-zena-koju-nitko-nije-volio.-3121964>.
- Igor, Zidić, ur. *Hrvatska i Hrvatsko proljeće 1971.: zbornik radova [sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 25. i 26. siječnja 2012.]*. Zagreb: Matica hrvatska, 2017.
- Zwick, Peter. *National communism*. Boulder: Westview Press, 1983.

POPIS POKRATA

AFŽ Antifašistički front žena
AJ Arhiv Jugoslavije
AS Arhiv Republike Slovenije
AVNOJ Antifašističko vijeće nacionalnoga oslobođenja Jugoslavije
CIA Central Intelligence Agency (Središnja obavještajna agencija)
CK Centralni komitet
COZ Centralni odbor zbjega
DAD Državni arhiv u Dubrovniku
DAS Državni arhiv Srbije
HDA Hrvatski državni arhiv
IK Izvršni komitet
IVS Izvršno vijeće Sabora SRH
JNOF Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta
KP Komunistička partija
KPH Komunistička partija Hrvatske
KPJ Komunistička partija Jugoslavije
NKOJ Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOB Narodnooslobodilačka borba
NOO Narodnooslobodilački odbor
NOP Narodnooslobodilački pokret
NOV Narodnooslobodilačka vojska
NOVJ Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
ONOO Okružni narodnooslobodilački odbor
SIV Savezno izvršno vijeće SFRJ
SKH Savez komunista Hrvatske
SKJ Savez komunista Jugoslavije
SKS Savez komunista Srbije
SKOJ Savez komunističke omladine Jugoslavije
SOJ Saveza omladine Jugoslavije
SRH Socijalistička Republika Hrvatska

USAOH Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske

USAOJ Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije

ZAVNOH Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske